

HEYBƏT HEYBƏTOV

**CƏMALƏDDİN MƏHƏMMƏD İBN
ƏBDÜLQƏNİ ƏL-ƏRDƏBİLİNİN
ŞƏRHU-L-UNMUZƏC
Fİ-N-NƏHV ƏSƏRİ**

DƏRS VƏSAİTİ

Kitab BDU Şərqşünaslıq fakültəsinin Elmi Şurasının 16 yanvar 2019-cu il tarixli iclasının qərarı və BDU rektorunun 7 iyun 2019-cu il tarixli R-81 sayılı əmri ilə magistratura pilləsi üçün Ümumi və ərəb dilçiliyi, Nəzəri qrammatika və Xüsusi kurs fənləri üzrə dərs vəsaiti kimi təsdiq olunmuşdur.

BAKİ – 2019

Elmi redaktor: V.M.Məmmədəliyev
AMEA-nın həqiqi üzvü
Rəyçilər: Prof. E.Z. Əzizov
Dos. V.A. Qaradağlı
F.ü.f.d. L.M. Orucova

Heybət Heybətov. “Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni
əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri”
Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 184 səh.

Kitabda Orta Əsr ərəbdilli Azərbaycan məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin XII əsrin böyük filoloqlarından olan Carullah Zəməxşərinin “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” – *Qrammatikaya dair nümunə* əsərinə yazdığı şərh tədqiq edilmiş, ümumiyyətlə, Orta Asiya regionunun, xüsusilə də Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi alim və mütəxəssislərin ərəb dilinin inkişafındakı rolundan söhbət açılmış, həm Zəməxşəri, həm də onun əsərinə şərh yazmış Cəmaləddin əl-Ərdəbili haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Dərs vəsaitində qrammatik məsələlərin orijinala müvafiq surətdə təqdim edilməsi, filoloji məqamların müasir tələblərə uyğun şəkildə izahı tələbə və mütəxəssislərə əsər haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək imkanı verir. Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin yaşadığı dövrün elmi mühitini lazım şəkildə dərk etmək üçün onun tarixi şəraitinə, həmçinin ictimai-siyasi durumuna da nəzər salınmış, əsərə yazılmış digər şərhlərdən, onun müxtəlif kitabxanalarda saxlanılan əlyazma nüsxələrindən, həmçinin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən söhbət açılmışdır.

ISBN 978-9952-526-08-0

H 4705120994–30
0103–2019

© H.Heybətov, 2019

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş.....	7

I FƏSİL

Cəmaləddin Ərdəbilinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi durumu, həyatı və yaradıcılığı	22
1. 1. Ərdəbilinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi durumu	22
1.2. Cəmaləddin Ərdəbilinin həyat və yaradıcılığı	40
1.3. Zəməxşəri və onun النموذج في النحو (Əl-unmuzəc fi-n-nəhv) əsəri.....	44

II FƏSİL

Cəmaləddin Ərdəbilinin “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri	56
2.1 İsim - الاسم	56
2.1.1. Hallanan və hallanmayan isimlər - المعرب و المبنى	59
2.1.2. Adlıq halda işlənən isimlər – المرفوعات	65
2.1.3. Təsirlik halda işlənən isimlər – المنصوبات	68
2.1.4. Yiyəlik halda işlənən isimlər – المجرورات	75
2.1.5. Ət-təvabi – التوابع	78
2.1.6. Hallanmayan isimlər – المبنى.....	79
2.2. Feil - الفعل	82
2.3. Ön qoşma və ədatlar - باب الحرف.....	96

III FƏSİL

Ərdəbilinin şərhinin ərəb dilçiliyində yeri.....	104
3.1. Ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələləri	104
3.2. الانموذج فى النحو (Əl-unmuzəc fi-n-nəhv) əsərinə yazılmış şərh və haşiyələr	113
3.3. “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri və onun əlyazmalarının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri.....	120
3.3.1. “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri.....	120
3.3.2. Ərdəbilinin şərhinin “Əlyazmalar İnstitutu”nda saxlanılan nüsxələri və onların elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri	123
Nəticə	139
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	144
Əlavələr.....	161
Xülasə	178-181

Ön söz

Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin yazdığı “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” – *Qrammatikaya dair nümunə* əsəri Orta Əsrlərdə nəinki təkcə Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində ərəb dilçiliyinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi üçün məktəb və mədrəsələrdə tədris olunan əsas dərs vəsaitlərindən biri olmuşdur. Yazıldığı dövrdən səkkiz əsr keçdikdən sonra Ərdəbilinin şərhinin Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə olaraq elmi tədqiqata cəlb olunması, əsərin qrammatik təhlilinin təqdim edilməsi, təhlil zamanı tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edərək ərəb dilçiliyində işlənən terminlərin müasir Avropa dilçiliyindəki ekvivalentlərinin tapılıb müvafiq surətdə izah edilməsi, həmçinin mübahisə doğuran hər hansı bir məsələnin öyrənilməsində müxtəlif qrammatiklərin fikir və mülahizələrinə müraciət edərək ona müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən münasibət bildirilməsi dərs vəsaitinin orijinallığını ortaya qoyan məqamlardandır. Dərs vəsaitində ərəbdilli Azərbaycan məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin şərhinin qrammatik məzmunu Azərbaycan oxucusuna təqdim olunur. Əsərdə istər Ərdəbilinin özü, istərsə də onun şərhinin əlyazma nüsxələri haqqında həm ölkədaxili, həm də ölkə xaricindəki mənbələrdə, kataloq və əlyazma fondlarında mövcud olan məlumatlar bir araya gətirilmiş, Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin şərhinin dünya kitabxanalarında mövcud olan əlyazma nüsxələri haqda ətraflı məlumat verilmişdir. Kitabın sonundakı “Əlavələr” bölməsində Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə olaraq klassik ərəb dilçiliyi terminologiyasının doğma dildə izahlı lüğəti tərtib olunmuşdur.

Ərəb filologiyası ilə əlaqədar olan müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı dərs vəsaitindən istifadə etmək mümkündür. Bu istifadə istər bakalavr pilləsində ərəb dilinin qrammatikasını keçərkən praktik aspektdə, istərsə də magistr pilləsində “Ərəb dilinin nəzəri qrammatikası”, “Ümumi və ərəb dilçiliyi”, “leksikolojiya”, “Xüsusi kurs”, “Mənbəşünaslıq” və “Mətnşünaslıq” fənlərini tədrisi zamanı nəzəri aspektdə ola bilər. Dərs vəsaiti həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, dərs vəsaiti öz mövzusu və əhatə dairəsinin genişliyinə görə klassik ərəb dilçiliyi ilə məşğul olmaq istəyən aspirant və tədqiqatçılarımız üçün də istiqamətverici ola bilər. Bütün bunlarla yanaşı, dərs vəsaiti respublika universitetlərinin Şərqşünaslıq fakültələrində “Klassik ərəb dilçiliyi” adı altında xüsusi kurs kimi keçirilə biləcək bir fənnin əsasını təşkil edə bilər.

Giriş

Dünyanın böyük maraq doğuran dilləri arasında özünə məxsus yeri ilə seçilən, çoxəsrlik tarixi inkişaf xəttinə və fundamental qrammatik strukturaya malik dillərdən biri də ərəb dilidir. Yarandığı vaxtdan on dörd əsrlik bir tarixi zaman kəsiyinin ötürməsinə baxmayaraq ərəb dilçiliyi demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramamış və zamanın fəvqündə duran bir dil olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu dövr ərzində ərəb filologiyasına dair yazılmış çoxcildli kitabların, ərəb nəhvinə həsr edilmiş elmi əsərlərin sayı digər dillərin bu qəbildən olan elmi əsərlərinin sayı ilə müqayisə edilməzdir. Lakin buna baxmayaraq, Sibəveyhi (158), İbn Fərisi (114), İbn Cinni (105, 106), Zəməxşəri (129, 130, 131), İbn Malik (108), İbn Həcib kimi klassiklərin əsərləri hələ də ərəb dilinin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün mənbə rolunu oynayır (123, 26). Heç də təsadüfi deyil ki, Sibəveyhi ərəb qrammatiklərinin öndəri, onun ərəb dilçiliyinə dair qələmə aldığı əsər isə ərəb nəhvinin Quranı - əl-Kitab adlandırılmışdır (137, 8).

Ərəb nəhvinin tədqiqi təkcə ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələləri haqqında təsəvvür əldə etmək baxımından deyil, ümumiyyətlə, klassik ərəb dilçiliyinin mahiyyətinin müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən daha dərinlən öyrənilməsinə xidmət etdiyi üçün aktualdır.

Ərəb ədəbi dilinin qrammatik qayda-qanunlarına əsasən bu və ya digər mətnin düzgün şəkildə oxunması milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq ərəb dilində danışanların qarşılaşdığı ən əsas çətinliklərdən biridir. Məhz bu çətinliklər ərəb dilçiliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ərəb dilçiliyi dilçilik məktəblərinin, filoloji cərəyanların yaranması, həmçinin qrammatiklərarası mübahisələrlə müşayiət olunan rəngarəng bir inkişaf yolu keçmişdir. Məktəblərarası mübahisələr, qrammatiklərin haqlı olduqlarını sübut etmək üçün müraciət etdikləri məntiqi və fəlsəfi mühakimələr ərəb dilinin qrammatik sistemini dəqiqləşdirməmiş, əksinə, onu bir az da mürəkkəbləşdirmişdir. Bütün bunlar ərəb nəhvinə dair yazılan əsərlərin həcmli və çoxcildli olmasına gətirib çıxardı. Nəticədə ərəb dilçiliyi sahəsində şərhlərin, həmçinin şərhlərə şərhlərin yazılması tendensiyası meydana gəldi (84, 4).

VII yüzillikdə islam dininin qələbəindən sonra meydana gələn, Qərbdə İspaniyadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər uzanan və özündə ayrı-ayrı xalqları birləşdirən böyük Ərəb Xilafəti (45, 60) bu xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində yeni bir eranın başlanğıcını qoydu. İslam dini və qüdrətli Ərəb Xilafəti göstərilən böyük ərazinin xalqlarını və ölkələrini özündə heç də mexaniki surətdə birləşdirməmiş, əksinə, onların taleyində dərin və kəskin dönüş yaratmışdır (41, 68).

Ümumərəb mədəniyyətinin yaradılmasında Ərəb Xilafətinə daxil olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan və başqa türkdilli xalqların böyük xidmətləri olmuşdur. Bu xalqların qabaqcıl nümayəndələrinin ərəb alim və ədibləri ilə yanaşı apardıqları məhsuldar elmi və ədəbi fəaliyyəti nəticəsində çoxtərəfli zəngin mədəni irs yaradılmışdır. Bu zəngin mədəni irsin yaradılmasında Azərbaycan xalqının özünə məxsus yeri vardır. V.V. Bartold qeyd edir ki, hər hansı bir ölkənin tarixinin əsas məzmunu həmin ölkənin dünyanın mədəni ünsiyyətində iştirakı ilə əlaqədardır (2, 17). Bartoldun fikirlərini genişləndirərək deyə bilərik ki, bu müştərək mədəni ünsiyyətin məhsulu kimi meydana gələn ərəb-

dilli orta əsr elmi irsi müxtəlif xalqların birgə səyi nəticəsində yaranmış, inkişaf etmiş və formalaşmış qiymətli bir mədəni irsdir. Bu irsin əsas yaradıcılarından biri də Azərbaycan xalqı olmuşdur.

Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamış, ona elmi və metodoloji baxımdan bir çox yeniliklər gətirmiş, beləliklə də ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbini yaratmışlar (25, 244). Hələ XIII əsrə qədərki dövrdə Azərbaycanın Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Şirvan, Bərdə, Şəki kimi iri mədəniyyət mərkəzlərində “Daru-t-təlim”, “Daru-l-ilm”, “Daru-t-təhsil”, “Daru-l-urfan” və “Daru-l-funun” adı altında təlim və tərbiyə ocaqları (43, 3), məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Ərəbdilli Azərbaycan məktəbinin çoxsaylı nümayəndələri elmin müxtəlif sahələrində yazıb yaratmışlar. Bunlardan VII-VIII əsrlərdə yaşamış İsmayıl İbn Yəssar, Əbu-l-Abbas Əl-Əmə, IX-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Məhəmməd İbn Maraği, Xətib Təbrizi (1030-1109), Əbu Məhəmməd əl-Bərəndi (1089-1146), həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl-Urməvi (1249-1323), Mahmud əl-Arrani (?-1333), Məhəmməd əl-Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani (?-1258), Məhəmməd İbn Əhməd əl-Xuvəyyi (1229-1294), İzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?-1495), İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hübeyş ət-Tiflisi, Səddəddin Səduallah əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbili (?-1249), Məhəmməd İbn Zeyd əl-Bərdən, Əbu Bəkr əl-Maraği və başqalarının (80, 13-49) adını çəkmək olar. Azərbaycan məktəbinin müxtəlif əsrlərdə yaşamış nümayəndələri yalnız Azərbaycanda fəaliyyət göstərməmiş, ərəb xilafətinin Bağdad, Mosul, Hələb, Dəməşq, Qahirə və İskəndəriyyə kimi məşhur

elm mərkəzlərində yaşayıb yaratmış və ərəblərin özlərinə ərəb dilindən dərs demişlər (11, 3).

Öz başlanğıcını ilkin orta əsrlərdən götürən ərəbdilli Azərbaycan məktəbi XX əsrin II yarısından etibarən intibah dövrünə qədəm qoymuş, ümumiyyətlə şərqşünaslıq, xüsusilə də ərəbşünaslıq sahəsində öz tədqiqatları ilə adını tarixin yaddaşına həkk etmiş nümayəndələr yetişdirmişdir. Şərqşünaslığın, o cümlədən ərəbşünaslığın bir çox problemləri bu dövrün nümayəndələri tərəfindən tədqiq olunmuş və olunmaqdadır. Bu baxımdan akademik Z. Bünyadovun, M. Mahmudovun, A. İmanquliyevanın, xüsusilə də akademik V.M. Məmmədaliyevin fundamental tədqiqatlarını (18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 76, 77), professor Ə.C. Məmmədovun (29, 30, 31, 32, 78), professor M. Pənahinin, professor X. Əl-Abbasinin (49, 50, 51, 52, 53, 54, 55), dosent İ.Q. Şəmsin (43, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90), dosent M.Ə. Qarayevin (13, 14, 60, 61, 62, 63, 64, 65), elmlər namizədi M.G. Payızovun, elmlər namizədi L.M. Orucovanın (79, 80), elmlər namizədi S.S. Süleymanovun (42), elmlər namizədi S.N. Hüseynovanın (11) və digər ərəbşünasların araşdırmalarını göstərə bilərik (8, 9, 34, 69, 70, 71, 72.).

Bu gün ərəbşünas mütəxəssislərimiz, gənc tədqiqatçılarımız qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri orta əsr ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbinin yarandığı ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni şəraiti araşdırmaq, onların Bəsrə, Kufə, Bağdad, Əndəlis və Misir qrammatika məktəbləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmək, ərəb dilçiliyinə gətirdikləri nəzəri-metodoloji yenilikləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin şərhə fonunda bu məsələnin araşdırılmasına həsr edilmiş dərs vəsaiti müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanla bağlı orta əsr

mənbələrinin gündəmə gətirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin dirçərdilməsi, elmi, həmçinin mədəni irsimizin işıqlandırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd ediyimiz kimi ümummüsəlman sivilizasiyasının, elminin formalaşmasında ərəblərlə yanaşı bütün müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın nümayəndələri, alim və mütəxəssisləri çiyin-çiyinə çalışmış, cəsarətlə deyə bilərik ki, onlardan heç də geri qalmamışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz elmi-mədəni irsin formalaşmasında xalqımızın alim və mütəxəssislərinin rolunun müəyyənləşdirilməsi və üzə çıxarılması müasir şərqşünaslıq elminin qarşısında duran məsələlərdəndir.

Dərs vəsaitinin qarşısında duran əsas məqsəd Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Carullah Zəməxşərinin “الانموذج في النحو” (Qrammatikaya dair nümunə) əsərinə yazdığı şərh – “شرح الانموذج في النحو” “Şərhul-unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri fonunda orta əsr ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbinin yarandığı ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni şəraiti araşdırmaq, onun Bəsrə, Kufə, Bağdad, Əndəlis və Misir qrammatika məktəbləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmək, bu məktəbin ərəb dilçiliyinə gətirdiyi nəzəri-metodoloji yenilikləri tədqiq etmək, onun hansı qrammatika məktəbinə yaxın olduğunu göstərmək və nəhayət, bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan məktəbinin ərəb dilçiliyinin inkişafındakı yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr ərəbdilli Azərbaycan mənbələri hələ bütövlükdə tədqiq olunmamış, istər ərəb dilçiliyi, istərsə də elmin digər sahələri ilə bağlı zəngin məlumatları hələ də öz səhifə yaddaşlarında qoruyub saxlamaqdadır. Orta əsrlərdə ərəbşünaslığın formalaşması, həmçinin ərəbdilli Azərbaycan

məktəbinin nümayəndələri ilə bağlı mövcud mənbələrimiz demək olar ki, informativ xarakter daşıyır. Bu qaynaqlarda orta əsrlərdə yazıb-yaratmış müxtəlif Azərbaycan alimlərinin adları çəkilir, onlar haqqında yalnız qısa məlumat verilir.

Ərəbdilli mənbələrin tədqiqi ilə bu günədək bir neçə ərəbşünas tədqiqatçılarımız məşğul olmuş, bu istiqamətdə bir sıra faydalı tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqatçılar arasında N.Ağayevanın, M.Payızovun, K.Şərifovun, L.Orucovanın adı xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır.

Dərs vəsaiti giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dili Azərbaycanda tarixi, mədəni və dini köklərə malik olduğu üçün onun tədqiqi, bu dillə bağlı mənbələrin araşdırılması, gündəmə gətirilməsi və işıqlandırılması məsələsi bütün dövrlərdə aktual olmuş və bundan sonra da öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Azərbaycan xalqının ərəb dili ilə əlaqəsi fəthat dalğasının Azərbaycana gəlib çatması ilə möhkəmlənmiş, azərbaycanlıların İslamı qəbul etməsi ilə kök salmışdır. Beləliklə də, həmin dövrdə islam mədəniyyətinin əsas təbliğat vasitəsi olan ərəb dilini yaymaq zərurəti meydana çıxmışdır. Bu işdə ilk öncə yaxından iştirak edən Azərbaycan xalqının nümayəndələri daha sonralar ərəblərin özlərinə ərəb dilindən dərs deyən şəxsiyyətlər yetişdirmiş bir məktəbin - ərəbdilli Azərbaycan məktəbinin əsasını qoymuşlar. Bu məktəbin nümayəndələri istər dilçilik, istərsə də başqa sahələrdə yazıb-yaratdıqları, elm aləminə bəxş etdikləri fundamental əsərləri ilə Azərbaycan məktəbinin ümummüsəlman mədəniyyətinin formalaşmasında özünə məxsus rola malik olduğunu sübuta yetirmişlər. Azərbaycan məktəbinin nümayəndələrinin qiy-

mətli əsərlərinin Yaxın və Orta Şərq hüduqlarını aşaraq Amerikanın universitet arxivləri və əlyazma fondlarındanək gedib çıxması onların elmi çəkisinin, həmçinin elmi-tarixi əhəmiyyətinin göstəricisidir. Bu zəngin elmi irsin araşdırılması, tədqiq edilməsi və işıqlandırılması həddən artıq çətin, şərafli və eyni zamanda aktual bir məsələdir.

Orta əsr ərəbdilli Azərbaycan məktəbinin ənənələrindən ilham alan sonrakı nəsillər də ərəb dilinin tədqiqinə xüsusi yer ayırmış, başlanğıcını orta əsrlərdən götürən bu elmi irsi daha da zənginləşdirərək onun yeni səhifələrini yaratmışlar. Bu məktəbin davamçıları arasında iyirminci əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu istiqamətdə öz fundamental əsərləri ilə yadda qalmış ərəbşinas mütəxəssislər nəslı xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu nəslin nümayəndələrinin apardığı tədqiqatlar nəticəsində ərəb dilinin qrammatikası müasir avropa dilçiliyi səviyyəsində araşdırılmış, onun problematik məsələlərinə nəzəri dilçilikdə qəbul olunmuş normalar səviyyəsində münasibət bildirilmişdir. Bütün bu səylər nəticəsində Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi məsələsi artıq iyirminci əsrin əvvəllərində olduğu kimi köhnə üsulla yox, yeni metodologiya əsasında aparılmağa başlamışdır. Bu yeni metodologiya əzbərçilik prinsipinə deyil, qrammatik məsələlərin qavranılması və dil vərdislərinin müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən mənimsənilməsi prinsipinə əsaslanır.

Yüzilliklər boyu tarixin süzgəcindən keçərək formalaşmış milli, mədəni və elmi irsimizin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən birinin - Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri adlanan dərs vəsaitinin birinci fəsli Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi durumunu, onun həyat və yaradıcılığını, həmçinin Zəməxsəri və

onun yaradıcılığı mövzusunun əhatə edir. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil Ərdəbilinin yaşadığı dövrün (XII-XIII əsrlər) ictimai-siyasi durumunu əhatə edir. Burada biz, qeyd etdiyimiz zaman kəsiyində, ümumiyyətlə, Azərbaycanda, xüsusilə də Ərdəbildə baş verən tarixi hadisələrdən söhbət açmış, bu hadisələrin qısa təsvirini vermiş, Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan bu şəhərin coğrafi-strateji mövqeyindən, yaranma tarixindən, sosial durumundan, inzibati bölgülərindən danışmışıq.

İkinci yarım fəsil Ərdəbilinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, onun həyatı haqqında mənbələrdə demək olar ki, heç bir məlumat verilmir. Ərdəbilinin şəxsiyyəti, ümumiyyətlə yaradıcılığı və elmi əhatə dairəsi ilə yalnız və yalnız onun bu günümüzədək gəlib çatmış şərh vasitəsilə tanış olmaq mümkündür. Burada biz müxtəlif mənbələrdən topladığımız məlumatları cəmləşdirərək onları təhlil etmiş, onun həyatı, yaradıcılığı, ümumiyyətlə şəxsiyyəti haqqındakı həqiqətləri üzə çıxarmağa çalışmışıq.

Ərdəbilinin harada və neçənci ildə anadan olması məlum deyil. Yalnız onun ölüm tarixi məlumdur (647/ 1249-cu il). Lakin Ərdəbilinin ölüm tarixi də bəzi mənbələrdə mübahisə doğurur. Məsələn, Alvorta görə o, hicrətin 886-cı (m.1481) ilinə qədər yaşamışdır (93, 36). Brokkelman isə ilk öncə onun hicrətin 1036-cı (m.1626) ilində öldüyünü, sonra isə bu tarixin mübahisəli olduğunu qeyd edir (95, 510). Bütün bunlar onunla əlaqədardır ki, bəziləri Cəmaləddin Məhəmməd İbn Sadr əl-Hac Şəmsəddin Əbdülqəni əl-Ərdəbilini ən-Nadiri nisbəsi daşıyan Məhəmməd İbn Əbdülqəni ilə səhv saldıqları üçün onun 1626-cı ildə öldüyünü qeyd edirlər. Çünki Ərdəbili nisbəli Məhəmməd

İbn Əbdülqəni yox, ən-Nadiri nisbəli Məhəmməd İbn Əbdülqəni 1626-cı ildə vəfat etmişdir. Semenov qeyd edir ki, bu hələdə qəti şəkildə müəyyənləşdirilmədiyi üçün şərhin yazıldığı dövr haqqında da şübhə doğura bilər (82, 129).

Ziddiyyətli fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq mənbələrin əksəriyyəti Ərdəbilinin hicrətin 647-ci (m.1249) ilində öldüyünü qeyd edir (74, 205). Həmçinin Ərdəbili haqqında məlumat qıtlığı da onun 1626-cı ildə yox, 1249-cu ildə öldüyünü, yaxud tarixən daha əvvəlki dövrdə yaşadığını deməyə bizə əsas verir.

Birinci fəslin sonuncu yarım fəslə Zəməxsəri və onun “الانموذج في النحو” əsərinə həsr olunmuşdur. Zəməxsəri ilə bağlı çoxsaylı mənbələri əhatə edən bu paraqrafda onun 35 əsərinin adını çəkmiş, onların bir qismi haqqında ətraflı məlumat vermişik. Burada Zəməxsərinin “Əsasul-bələğə”, “Muqaddəmətu-l-ədəb” adlı ilk ikidilli lüğəti, Qurani-Kərimə yazdığı “Əl-Kəşşaf” adlı mükəmməl təfsiri haqda danışmış, onun ərəb nəhvinə həsr etdiyi “əl-Mufasssal” və “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərləri üzərində dayanmışıq.

Zəməxsərinin “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri yüksək ədəbi səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Zəməxsəri öz qrammatik və leksikoqrafik əsərlərində qrammatik materialı son dərəcə müxtəsər, lakin məzmunlu surətdə təqdim etmişdir. Bədii əsərlərinə gəldikdə isə o, zamanənin nəbzinin tutaraq qoşa həm qafiyə ibarələr, ərəb poeziyasının özünəməxsus vasitələri, ərəb dilinin zəngin sinonimləri və nadir sözlərindən ustalıqla istifadə etməklə onları çox mürəkkəb üslubda yazmışdır.

Dərs vəsaitinin ikinci fəslə Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin “Şərhul-unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinin qrammatik xüsusiyyətlərinin

araşdırılmasına həsr olunmuş və müvafiq olaraq üç yarımfəsil-dən ibarətdir.

Birinci yarımfəsildə isim və ad qruplu sözlərdən söhbət açılır. Bu yarımfəsil də öz növbəsində altı paraqrafa bölünür. Birinci paraqraf المعرب و المبنى başlığı altındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilinin şərhində “əl-murab val-məbni” – hal-lanan və hallanmayan isimlər haqqında geniş söhbət açılmış, bu barədə (irab məsələsi haqda) ətraflı məlumat verilmişdir. Zəməxşəri qeyd edir ki, الاسم المعرب (əl-ismu-l-murab) dedikdə ləfzi (sözlə ifadə edilən) və təqdiri (nəzərdə tutulan) amillərin idarəsindən asılı olaraq sonunda dəyişiklik edilmiş isim nəzərdə tutulur (131, 9). Beləliklə aydın olur ki, irab hadisəsi məhz sözlər arası sintaktik əlaqə zamanı meydana gəlir. İbn Yəş də öz şərhində bu fikri təsdiq edir:

وان الاسم اذا كان وحده مفردا من غير ضميمة اليه لم يستحق الاعراب لان الاعراب انما يؤتي به للفرق بين المعاني... (111, 58)

İsim təklidə işlənərkən (başqa sözlə qrammatik əlaqə yaratmadıqda) fleksiya əlamətinə malik deyil. Çünki irab (fleksiya əlaməti) mənalar arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək üçündür....

Ərdəbili Zəməxşərinin fikirlərini daha da aydınlaşdıraraq qeyd edir ki, müəllif “irab dedikdə sözün məhz sonundakı dəyişiklik nəzərdə tutulur” ifadəsini işlətməklə sözün əvvəlində və ortasında baş verən dəyişikliklərin irabla heç bir əlaqəsi olmadığını, bunun vəzn xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyini göstərir (151, 208).

İkinci paraqraf المرفوعات başlığı altındadır. Burada adlıq halda işlənən ad qruplu sözlərdən söhbət açılır. Ərdəbili Zəməxşəriyə istinadən “Əl-mərfuat”ı əsas (əsl) və qeyri-əsas (mulhəq)

olaraq iki yerə bölür. Birinci qismə ismu-l-fail – subyekt daxildir. Adlıq halda işlənən isimlər qrupuna əlavə edilən qeyri-əsas isimlər beşdir. Bura mübtəda, xəbər, ad qruplu sözlərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən “kanə”nin ismi, “innə”nin xəbəri, mütləq inkar bildirən “la”nın xəbəri, “leysə”yə bənzəyən “ma” və “la”nın ismi daxildir. Ərdəbili qeyd edir ki, Zəməxşərinin fikrincə mübtəda və xəbər ləfzi amillərdən təcrid olunmuşdur. “Zəməxşərinin fikrincə” ifadəsini işlətməklə Ərdəbili bu məsələnin qrammatiklər arasında mübahisə doğurduğuna, bu barədə müxtəlif fikir və mülahizələrin mövcudluğuna işarə edir (151, 222).

Üçüncü paraqraf المنصوبات başlığı altındadır. Burada təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən söhbət açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində təsirlik hal müxtəlif funksiyalara malik çoxsaylı qrammatik kateqoriyaları əhatə etdiyi üçün bir qədər geniş anlamda, Qrandenin dili ilə desək, ismin (ad qruplu sözün) feildən asılılığı mənasında başa düşülməlidir. Belə ki, bu asılılıq tamamlığın növündən asılı olaraq (vasitəsiz, vasitəli, hərəkəti konkretləşdirən, məhdudlaşdıran və izah edən) müxtəlif formalarda təzahür edir (68, 338).

Dördüncü paraqraf المجرورات başlığı altındadır. Burada yiyəlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən danışılır. Zəməxşəri yiyəlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən danışarkən onları iki yerə bölür: a) مجرور بالاضافة izafət vasitəsilə yiyəlik halda idarə edilən ad qruplu sözlər, b) مجرور بحرف الجر - ön qoşmalar vasitəsilə yiyəlik halda idarə olunan isimlər. Zəməxşərinin *məcrur bil-idafə* sözünə münasibət bildirən Ərdəbili qeyd edir ki, bu ifadə bir qədər anlaşılmazdır. Çünki, bu ifadə izafətin

ikinci tərəfinin amilinin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə açıqlamır. Qeyd etməliyik ki, izafətin ikinci tərəfinin amili barədə qrammatiklər arasında müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Şeyx Məhəmməd Əli əl-Mudərris əl-Əfqani öz əsərində bu barədə olan fikirləri dörd yerə bölür (139, c.2, 240).

Beşinci paraqraf التوابع bəhsinə həsr edilmişdir. Burada özündən əvvəlki ismə tabe olan, onun hal əlamətlərini qəbul edən ad qruplu sözlərdən (əlavələrdən) söhbət açılır. Ərdəbili belə ad qruplu sözlərin beş qismə bölündüyünü qeyd edir.

Altıncı paraqraf المبنى başlığı altındadır. Hərəkəsi hər hansı bir amilin idarəsindən asılı olmayan, həmçinin sonuncu samiti saitsiz olan ad qruplu sözlər “əsməul-məbniyyə” adlanır. İsimlərin məbni olmasının səbəbini izah edən Ərdəbili qeyd edir ki, belə isimlər forma və məna baxımından ön qoşmalara, həmçinin feilə bənzədiyi üçün fleksiya əlamətləri qəbul etmir – birhəllidir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin şərhində feil mövzusunun əhatə edir. Burada feilin zamanlara görə bölgüsündən, feilin məlum və məchul növündən, təsirli və təsirsiz feillərdən, köməkçi feillərdən, əsas işin icrasının yaxın olduğunu bildirən “yaxınlıq feillərindən”, şübhə, ehtimal və yəqinlik bildirən feillərdən, tərif və məzəmmət feillərindən və s. haqda söhbət açılır.

Feilin zamanlarının məbni, yaxud mörəb olması məsələsinə toxunan Ərdəbili qeyd edir ki, indiki-gələcək zamanı çıxmaq şərti ilə feillər məbnidir. Keçmiş zaman əsasən fəthə, əmr isə sükun üzərində qurulan (sükuna əsaslanan məbni) feillərdir (147, 345).

(المضارع- المشابه قيل له ذلك kimi müzare (لمشاكلته الاسماء فيما يلحقه من الاعراب ismə bənzədiyi üçün mörəbdir. Yəni müzare isimlər kimi həm adlıq hal əlaməti dammanı, həm təsirlik hal əlaməti fəthəni, həm də isimdəki yiyəlik hal əlaməti kəsəni əvəz edən sükunu qəbul edir(143, 450; 137, 471; 116, c.2, 857).

Müzarenin yuxarıda adını çəkdiyimiz üç halda (مرفوع،منصوب،مجزوم) olmasının amilləri ləfzi və mənəvi olaraq iki yerə bölünür. Bunlardan birincisinin (müzarenin mərfu olmasının) amili mənəvi, digər ikisinin amili isə ləfzidir (zahirdə öz əksini tapandır). Ərdəbil bu barədə belə yazır: “müzarenin mərfu olmasının səbəbi mənəvi – mənə ilə əlaqədar olan amildir. Bu mənəvi amil müzarenin isim yerində işləmə bilməsidir. Məsələn, زيد يضرب Zeyd vurur(vurar) cümləsi (Zeyd vurandır) cümləsinin mənasını ifadə edir və birinci cümlədəki يضرب ikinci cümlədəki ضارب sözünün yerində işlənməmişdir. Məhz elə bu da onun amili - mənəvi amilidir (147, 350).

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin şərhində “babu-l-harf” adlanır. Burada ön qoşmalardan, ədatlardan, onların işlənmə qaydalarından və əmələ gətirdikləri mənə çalarlarından söhbət açılır. Ərdəbili qeyd edir ki, hərflər (ön qoşma, ədat) müstəqil mənaya malik olmayıb, yalnız kontekst daxilində müəyyən mənə kəsb edən sözlərə deyilir. Əsərdə bu sözlərin 23 növünün adı çəkilir.

Əsərdə الحروف المشبهة بالفعل feilə bənzər ədatlardan اِنَّ tipli sözlərdən söhbət açan Ərdəbili bu sözlərin feilə bənzəməsinin səbəbini onların həm forması ilə (ləfzi səbəb), həm də mənası ilə (mənəvi səbəb) əlaqələndirir. Bu sözlər forma etibarı ilə ona görə feilə bənzəyir ki, onlar mazidə olduğu kimi sonuncu

samitinin saiti fəthə olan üçsamitli və dördsamitlilərdən ibarətdir. Mənəvi (məna ilə əlaqədar olan) səbəb isə bu sözlərin feil mənasına malik olmasıdır. Məs, اِنَّ və اَنَّ = حَقَّقْتُ – təsdiq etdim (edirəm), لكن = استدرکت – lakin, əlavə düzəliş edirəm(etdim), لَعَلَّ = تَمَنَّيْتُ=ليت – arzu etdim(edirəm), تَرْجَيْتَ – ümid etdim (edirəm).

Dərs vəsaitinin üçüncü fəslə “Ərdəbilinin şərhinin ərəb dilçiliyində yeri” adlanır. Bu fəsil özü üç yarım-fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım-fəsildə ərəb dilçiliyinin qısa inkişaf tarixindən, onun yaranmasını stimullaşdıran amillərdən, ərəb nəhvünün inkişaf mərhələlərindən, bu mərhələlərin bölgüsü ilə bağlı dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş müxtəlif fikir və mülahizələrdən söhbət açılır.

Üçüncü fəslin ikinci yarım-fəslə النموذج في النحو əsərinə yazılmış şərh və haşiyələrə həsr edilmişdir. Əl-Unmuzəc fin-nəhv əsərinə yazılan şərhlər içərisində ən məşhuru dərs vəsaitinin oxuculara təqdim etdiyi Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin şərhidir. Qeyd etmək lazımdır ki, “əl-Unmuzəc fin-nəhv” əsərinə yazılmış şərhlərin özlərinə də bir sıra şərh və haşiyələr yazılmışdır. Buna misal olaraq Ərdəbilinin şərhinə yazılmış İbrahim Ərəşinin “əl-Ərdəbilinin Şərhü-l-Unmuzəc fi-nəhv əsərinə haşiyələr” əsərini göstərmək olar.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım-fəslə شرح النموذج في النحو əsəri və onun əlyazmalarının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri mövzunu əhatə edir. Bu yarım-fəsil də öz növbəsində iki paraqrafa bölünür.

Birinci paraqrafda əl-Ərdəbilinin şərhinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən danışılır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, işə başlayarkən Ərdəbilinin

شرح النموذج في النحو əsərinin bu dərəcədə geniş bir coğrafi məkana yayılmış olduğunu təsəvvürümüzə belə gətirmirdik. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, əlyazmanın çoxsaylı nüsxələri nəinki Yaxın Şərq hüdudlarını aşmış, hətta Avropa və Amerika kitabxanalarına qədər gedib çıxmışdır. Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrin bəzilərinin yalnız şriftləri, bəzilərinin şrift və katibləri, digər bir qisminin isə paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilməmişik. Elə nüsxələr də vardır ki, onların konkret bir kitabxanada yalnız mövcudluğu haqda xəbər verilir.

İkinci paraqrafda Ərdəbilinin şərhinin “Əlyazmalar İnstitutu”nda saxlanılan nüsxələri və onların elmi-paleoqrafik xüsusiyyətlərindən danışılır. Qeyd etməliyik ki, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda bu əlyazmanın 162 nüsxəsi saxlanılır.

Kitabın sonunda dərs vəsaitinin məzmununa istinad edən nəticə verilmişdir. Nəticədə Cəmaləddin Ərdəbilinin şərhinin həm ərəb dilçiliyinin inkişafında, həm də ümumiyyətlə, şərhçilik sənətinə tudduğu mövqe izah edilir, onun əhəmiyyətindən danışılır.

Nəticədən sonra istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilir. Ədəbiyyat dillər üzrə ayrılmış və ümumi nömrələnmə üsulu ilə əlifba sırası ilə verilmişdir.

“Əlavələr” bölməsində klassik ərəb dilçiliyi terminologiyasının izahlı lüğəti tərtib edilmişdir.

I FƏSİL

Cəmaləddin Ərdəbilinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi durumu, həyatı və yaradıcılığı

1.1. Ərdəbilinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi durumu

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Ərdəbil eramızın V əsrində, yəni Sasanilər dövründə yaranmışdır. Məhəmməd Həsən xanın fikrincə bu şəhər Sasani sülaləsindən olan Firuzun əmri ilə tikildiyinə görə, ona Bazani Firuz deyirmişlər. Əbu Səd qeyd edir ki, bəlkə də bu şəhər Ərdəbil İbn Lənti İbn Yaunan tərəfindən tikildiyinə görə Ərdəbil adlanır (161, 175). Həmdullah Qəzvini isə Ərdəbilin Keyxosrov tərəfindən tikildiyini göstərir (36, 90).

1850 metr dəniz səviyyəsindən yüksəkdə yerləşən Ərdəbil Azərbaycanın cənubi-şərqində yerləşir. Ərdəbil vilayəti Xalxal, Meşkin, Germi, Biləsuvar və Parsabad rayonlarını əhatə edir. Statistik məlumatlara əsasən burada hal-hazırda 1.168.000 əhali yaşayır. Bunun 48,8 %-ni şəhər əhalisi, 51,1%-ni kəndlilər, 0,22 %-ni isə köçərilər təşkil edir. Çox əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Ərdəbil hündürlüyü 3000 metrədən yuxarı olan dağlarla əhatə olunmuşdur. Şəhərin şimali-qərbində yerləşən Savalan (4820 metr) zirvəsi isə həmişəlik olaraq qarla örtülmüşdür. Ümumiyyətlə, Ərdəbil Azərbaycanın ən soyuq şəhərlərindəndir. İlin 5-8 ayı sərt hava şəraitində keçir. Soyuq qış, mülayim yay havası Ərdəbil şəhəri üçün xarakterikdir.

Bir sıra tarixçilərin fikrincə Ərdəbil şəhərinin adı Avestadan götürülmüşdür. Onların fikrinə görə Ərdəbil sözü Avestada işlənmiş “Atravil” (Müqəddəs məkan) sözündən yaranıb (192).

VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı fəth etdikləri zaman Ərdəbil Azərbaycanın mərkəzi idi. Bir qədər sonra, X əsrdə ərəb coğrafiyaşünaslarının verdikləri məlumata əsasən, Ərdəbil “Azərbaycanın ən böyük şəhəridir... üçdə iki fərsəh¹ uzunluğu, bir o qədər də eni var, ətrafına divar çəkilmişdir; onun dörd qapısı var; tikintilərin çox hissəsi gildəndir” (36, 90).

Bəzi tarixçilərin fikrincə Ərdəbil adını daşıyan ilk sikkələr Sacilər dövlətinin burada hakim olduğu dövrə təsadüf edir. Azərbaycanın cənub bölgələrində mühüm iqtisadi mərkəz olan Ərdəbil şəhəri ölkənin Şimalında yerləşən Bərdə və Dərbənd kimi ticarət mərkəzləri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bundan başqa, Ərdəbildən Zəncan, Marağa və Amidə gedən daha üç karvan yolu keçirdi. Bu ticarət yolları həm ölkənin cənubundakı Zəncan, Xoy, Miyanə, Marağa, Urmiya və başqa şəhərlər arasında əlaqə yaradır, həm də bu şəhərləri Ərdəbil-Bərdə, Ərdəbil-Dərbənd ticarət yollarının üzərində yerləşən Şimali Azərbaycan şəhərləri ilə bağlayırdı. Ərdəbil-Zəncan, Ərdəbil-Marağa, Ərdəbil-Amid karvan yolları ölkənin cənub bölgələrini Qara dəniz, Aralıq dənizi və İran körfəzi sahillərindəki ticarət mərkəzləri ilə, həmçinin Orta Asiya ilə qovuşdururdu(3, 245).

Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, xüsusilə də Ərdəbil haqqında danışan bütün coğrafiyaşünas-səyyahlar bu şəhərin müsbət keyfiyyətlərindən danışmış, onun çox gözəl təbii şəraitə malik olduğunu qeyd etmişlər. Suyun bolluğu, arx və kanalların çoxluğuna görə Ərdəbili Bartoldun göstərdiyi kimi Venesiya şəhəri ilə müqayisə edirdilər. Yalnız mənbələrin birində, Əl-müqəddəsi (təq 946-1000) özünün “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” əsərində Ərdəbili dünyanın ən pis yerlərindən biri kimi qələmə

¹ Bir fərsəh 6-7 kilometrə bərabərdir.

verir. O, yazır ki, bu şəhərin əhalisi məkirli və diqqətsizdir (46, 133).

1220-ci ildə Ərdəbil şəhəri monqol işğalçıları tərəfindən zəbt olunur və bütünlüklə dağıdılır, o zaman Ərdəbil hər tərəfi açıq və geniş sahədə yerləşirdi. Lakin XIV əsrdə sürətlə inkişaf edir və XVI əsrdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçir. XV əsrdə Ərdəbil yerli şeyxlərin iqamətgahına çevrilir. XVI əsrdə Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi şəhərin əhəmiyyətinin getdikcə artmasına səbəb olur. Ərdəbilin iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafı onun əlverişli coğrafi mövqeyi ilə də izah olunmalıdır. Şəhərin ticarət yolları üzərində yerləşməsi, ölkə əhəmiyyətli dini mərkəzə çevrilməsi, dağıdıcı İran-Türkiyə müharibələrindən nisbətən az zərər çəkməsi Ərdəbilin iqtisadi bazisini möhkəmləndirərək böyük ticarət komplekslərinin yaranmasına, məscid, türbə, karvansara, hamam, xəstəxana, mədrəsə və s kimi bir çox memarlıq abidələrinin tikintisinə, Orta Əsr elmi irsinin mənbəyi olan böyük kitabxanaların yaradılmasına imkan vermişdir. Lakin Ruslar Ərdəbili işğal etdikdən sonra Ərdəbilin mərkəzi kitabxanası Leninqrad şəhərinə köçürülür. (144, 115)

Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin yaşadığı dövrü (XII əsrin II yarısı XIII əsrin I yarısı) xarakterizə edərkən bu dövrün Azərbaycan tarixində keşməkeşli bir dövr olduğunu desək, heç də yanılmarıq. Çünki bu dövr artıq son dövrlərini yaşayan xilafətin bütün regionlarında kiçik feodal dövlətlərin baş qaldırdığı, müstəqil fəaliyyət göstərdiyi bir dövrə təsadüf edir. XII əsrdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlərin yaranması və bir əsrdən artıq fəaliyyət göstərməsi, şəksiz, müsbət hadisə idi. Xarici hücumların dəf edilməsi və ölkə daxilində feodal ara müharibələrinin dayandırılması, əminamanlığın

bərqərar edilməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafına və kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin canlanmasına, mədəniyyətin çiçəklənməisinə təkan verdi. Lakin Azərbaycandakı feodal dövlətlərin arasında sabit iqtisadi və siyasi əlaqənin olmaması, düşmənçilik münasibətlərinin davam etməsi ölkənin ümumi müdafiə potensialını zəiflədir və xarici istilacıların hücumlarını asanlaşdırırdı. XIII əsrin əvvəllərində monqolların və xarəzmşahın oğlanlarının Azərbaycana hücumları belə bir dövrə təsadüf edirdi.

XII əsrdə Azərbaycanda Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətlərinin fəaliyyət göstərdiyi yüzillikdə əhalinin kənd təsərrüfatı ilə, torpaqla məşğul olmasına yaxşı imkan yarandı. Əkinçilikdə süni suvarmadan geniş istifadə olunması məhsuldarlığın artmasına kömək etdi. Mildə, Muğanda, Şirvanda, Naxçıvanda, Beyləqanda, Qaradağda, Təbrizdə, Urmiyada, Ərdəbildə, Zəncanda və Azərbaycanın başqa yerlərində köhnə suvarma sistemləri bərpa olundu, yeni arxlar və kəhrizlər çəkildi. Bu dövlətlərin regionda möhkəmlənməsi və inkişafı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və əmtəə mübadiləsinin genişlənməsi şəhərlərin böyüməsinə və yüksəlişinə şərait yaratdı.

XII əsrdə Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Səlmas, Xoy, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Şamaxı, Bakı, Dərbənd kimi şəhərləri öz qaynar həyatı, gözəlliyi və əhalisinin miqdarına görə avropanın inkişaf etmiş şəhərlərindən heç də fərqlənmirdi. Əhalisinin sayına, coğrafi-strateji mövqeyinə, dünya ticarət yolunun üzərində yerləşdiyinə və başqa keyfiyyətlərinə görə Ərdəbil Yaxın və Orta Şərqi ən böyük şəhərlərindən idi. Bu dövrün Ərdəbili haqqında danışan akademik Z.Bünyadov onu aşağıdakı şəkildə təsvir edir: “Azərbaycanın möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən biri Ərdəbil idi. Özünün sənətkarlıq məh-

sulları ilə – zərif qara zərxara parçaları (came), Xələnc ağacından qayrılmış məmulatı (aləti-çubine), daraqları, fincanları, saxsı qabları (kasa), musiqi alətləri (saz), arabaları ilə – məşhur idi. Həmçinin şəhərlə Xəzər sahili arasında sıx meşəli sahə vardır. Boşqab və qab-qacaq düzəldilməsi üçün istifadə olunan əl-Xələnc ağacını həmin yerdən kəsib gətirirlər. Şəhərdə qab-qacaq düzəldən çoxlu sənətkar vardır (7, 198).

Azərbaycan xalqı uzun müddət istiqlalıyyət uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində Xilafətin asılılığından xilas olduqdan sonra IX-XI əsrlərdə yaranan müstəqil feodal dövlətlərin (Şirvanşah, Məzyədilər, Şəddadilər, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər), daha sonra yenidən bərpa edilən Şirvanşahlar və Azərbaycan Atabəylər dövlətlərinin yaranması xalqın taleyinə və tarixi inkişafına güclü təsir göstərdi. Təsərrüfatın bütün sahələri canlandı. Sənətkarlıq, ticarət, şəhərlər tərəqqi yoluna qədəm qoydu. Əhali artımı və məhsuldar qüvvələr inkişaf etdi. Ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyət sahəsində daha qabarıq şəkildə biruzə verdi. XII yüzillik əbəs yerə Azərbaycan mədəniyyətinin “qızıl dövrü” adlandırılmır. Bu intibah dövrü xalqımız üçün ona görə qiymətlidir ki, dünya poeziyasının günəşi Nizami Gəncəvi və onun müasirlərinin ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və elmimizin böyük dühalarının yaşadığı dövrdür.

Şəhərlərdə məscidlər yanında və məhəlli məktəblər vardı. Bu mədrəsələr və məhəlli məktəblərdə sxolostik dini elmlərlə bərabər ərəb dilinin sərf-nəhvi, təbabət, nücum, Şərq dilləri, ədəbiyyat, məntiq və başqa fənlər tədris olunurdu. Məktəblərdə oxuyanlar feodalların, tacirlərin və ruhanilərin övladları idi. Geniş xalq kütləsi elmdən və təhsildən məhrum edilmişdi. Feodal

əyanlar öz övladlarını ali təhsil almaq üçün Yaxın Şərqi mərkəzi şəhərlərinə göndərirdilər.

Ümumiyyətlə XII-XIII əsrlərdə müsəlman şərqində elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Elmin inkişafını təkcə ərəblərin adı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. O, vaxtilə xilafətə tabe olan özbəklərin, türkmənlərin, azərbaycanlıların, uralıların və başqa xalqların birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır və inkişaf edirdi. Həmin xalqların mədəniyyəti bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir etməklə tərəqqi edirdi.

Şərq böyük mütəfəkkirləri Əbu Əli İbn Sina, Biruni, Təbəri, Məsudi, əl-İstəhri, Rudəki, Firdovsi və İbn Rüşdün, qədim yunan filosoflarından Platon, Aristotel və başqalarının yaradıcılığı ilə tanışlıqdan faydalanan Azərbaycan alimləri qiymətli elmi əsərləri ilə dünya mədəniyyətinin zənginləşməsində böyük xidmət göstərmişlər. Azərbaycan mədəniyyəti xalqın keçmiş zəminində yaranır və tərəqqi edirdi.

Yaqut Həməvi Şərq böyük şəhərlərində təhsil alan, yaşayıb-yaradan onlarca azərbaycanlı alimin adını qeyd edir. Məkki İbn Əhməd əl-Bərdəi, Səid İbn Əluri əl-Əzdi, Əbdüləziz İbn əl-Həsən əl-Bərdəi, Əbdülhəsən Yəqub İbn Musa əl-Ərdəbili, Səid İbn Əmrul-Bərdəi, Əbubəkr Hüseyn İbn Əli Yəzdani, Əhməd İbn Süleyman Təbrizi, Babakuhi-Bakui, Mir Hüseyn Şirvani, Fəsih Əbülvəfa Məhəmməd Mərəndi, Bəhmənyar İbn Mərzban, Xətib Təbrizi elmin müxtəlif sahələrində şöhrət qazana bilmişdilər (5, 314).

XIII yüzilliyin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olan Monqol dövlətinin qonşu ölkələrə yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın xarici və daxili vəziyyəti gərgin halda idi. Orta Asiyada iqtisadi cəhətdən bir-biri ilə möhkəm əlaqədə

olmayan Xarəzmşahlar dövləti Monqollara qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. Azərbaycan ərazisində isə vahid dövlət yox idi və feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Ölkədə Eldənizlərin Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud idi. Marağada isə, Rəvvadilər nəslindən Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) hakimiyyət sürürdü. XII əsrin sonunda Eldənizlər dövləti öz əvvəlki qüdrətini itirdi. Eldənizlər sülaləsinin üzvləri arasında gedən mübarizələr səltənətin əsaslarını sarsıdırdı. Qızıl Arslanın sələfi Atabəy Əbu Bəkr (1191-1210) Azərbaycanda (Şirvan istisna olunmaqla) hökm sürürdü. Atabəylərin Əbu Bəkri əvəz etmiş son nümayəndəsi Özbək (1210-1225) feodal qruplarının əlində oynucağa çevrilmişdi. Bunun nəticəsində isə, ölkədə feodal çəkişmələri daha da şiddətləndi (5, 322).

Belə bir vəziyyətdən istifadə edən gürcü qoşunları XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarına basqın etməyə başladılar. Hicrətin 607-ci ilində (miladi 1210) gürcü qoşunları Azərbaycan ərazisinə ən böyük yürüşlərdən birini həyata keçirir. Əvvəlcə onlar Naxçıvana basqın edir, onu tuta bilmir, Culfaya tərəf üz tutur və Dərədüz dərəsi ilə Mərəndə yanaşırlar. Mərənd əhli şəhərdən qaçıb yaxın şəhərlərdə gizlənir. Mərəndə daxil olan gürcülər heç bir canlıya rast gəlmir. Mərəndi qarət etdikdən sonra onlar Təbrizi mühasirəyə alırlar. Şəhərin hakimi Atabəy Cahan Pəhləvanın arvadı Zahidə xatun şəhər rəisləri ilə məsləhətləşdikdən sonra şəhəri qarətdən xilas etmək qərarına gəlir və gürcülərə pul, zinət və mal verməklə əhalini qarətdən qurtarır. Fidyənin dəyəri o qədər idi ki, gürcülərin “hamısı, böyük və kiçiyi dövlətlədir”. Gürcü qoşunları Təbrizin “nahiyələrini qarət edib o qədər adam əsir apardılar ki, onun sayını

Allahdan başqa heç kəs bilmir. Onlar ölkənin bütün mal-qarasını özləri ilə apardılar” (7, 104).

Gürcü qoşunlarının bir hissəsi Təbrizdən Miyanəyə tərəf yürüş edir. Şəhərin hakimi taleyini sınamaq istəməyərək təbrizlilər kimi hərəkət edir və gürcülərə qızıl, gümüş və qiymətli daş-qaş fidyə verir. Hər cür var-dövlət əldə etdikdən sonra gürcülər sakitcə Miyanəni tərk edirlər. Gürcülər çıxıb gedən kimi miyanəlilər şəhərdə qalan gürcü qoşunu dəstəsinin üzərinə hücum çəkib, onları qırırlar. Gürcü qoşunlarının sərkərdəsi Zakare Mxarqridzeli Miyanəyə cəza dəstəsi göndərir, onlar mülki və uşaqlarını öldürür; onların dəriləri soyulur və minarədən asılır. Eyni zamanda şəhər qarət edilir və yandırılır.

Sonra gürcü qoşunlarının həmin dəstəsi gildən qayırılmış hasarla əhatə olunan kiçik Zəncan şəhərinə tərəf üz tutur. Şəhər əhli divarları möhkəmləndirərək döyüşə girir. Vuruşma uzandıqından müxtəlif gürcü vilayətlərinin nümayəndələri lağım atmaq məqsədilə şəhər hasarlarını öz aralarında bölüşdürür. Hamıdan əvvəl mesxilər sağ tərəfdən lağım atıb şəhərə soxulur, bütün döyüşçüləri qırıb öldürür və çoxlu var-dövlət əldə edirlər. Sonra hasarı şəhərin başqa səmtlərindən də dağıdırlar. Qoşun şəhərə girir, onun əhalisini tutur, özləri ilə çoxlu qənimət aparırlar.

Zəncanı darmadağın etdikdən sonra gürcülər Qəzvin və Əbhəri mühasirəyə alırlar. Hər iki şəhər çox zəif müqavimət göstərir və beləliklə qarətə məruz qalır, gürcülər çoxlu var-dövlət əldə edib, məğlub olmuş tərəfin mal-qarasına yükləyirlər. Onlar yalnız kişiləri və oğlanları əsir aparırdılar. Yollarına davam edərək onlar qaçqınlara çatır və buradan çoxlu qızıl, gümüş və qadın bəzəkləri əldə edirlər. Gürcü qoşunlarının başqa bir hissəsi Təbrizdən Ərdəbil tərəfə yönəlir.

Bu istiqamətdə onlar Ucan şəhərini mühasirəyə alır, lakin ucanlılar “misilsiz bəxşislər” hesabına canlarını xilas edirlər. Sonra gürcülər Ərdəbili mühasirəyə alırlar. Səbh çağı gürcü süvariləri “şəhərə soxulur və döyüşsüz ona sahib olurlar”, şəhər hakimini və onun ailəsini əsir götürürlər. Şəhərin saysız-hesabsız dövlətini, cəvahir və qiymətli daş-qaşlarını, qızılını, gümüş və qızıl qab-qacağını, geyimini, xalçasını və başqa qənimətini o qədər ələ keçirirlər ki, bu barədə danışmaq belə çətinlik törədir. Gürcülər ərdebililərin əlindən çoxlu at, qatır, dəvə alıb qarət etdikləri qənimətləri onlara yükləyirlər. Onlar nicat axtaran 12 min şəhər əhalisini qılınclan keçirirlər (7, 105).

Gürcü tarixçisi yazır ki, Zakare Mxarqridzelinin başçılığı ilə gürcü qoşunları Xəzər dənizinin şərq sahilinə Kürqan şəhərinə qədər çatır, oranı viranəyə döndərirlər. “Onlar (gürcü qoşunları) hərbi qənimətin bolluğundan öz yollarını davam etdirə bilmədiklərinə görə zəfərlə geri qayıdırlar. Gürcülərdən heç kəs bu yerlərə qədər yürüş etməmişdi” (7, 105).

Bu dövrdə qonşu ölkələrdə mövcud olan vəziyyətdən istifadə edən Çingiz xan (1206-1227) öz işğalçılıq yürüşlərinə başladı və bir sıra ölkələri tutduqdan sonra 1219-cu ildə Xarəzm dövlətinə basqın etdi. Xarəzmşah Məhəmməd və oğlu Cəlaləddin İrana qaçdılar. Xorasan və İraqi - Əcəmi tutan monqollar 1220-ci ildə ilk dəfə Azərbaycana yürüş etdilər. Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Zəncan, Ərdəbil, Sarab və başqa şəhərləri talan edib Təbrizə yaxınlaşdılar. Monqollar ilk dəfə Ərdəbili darmadağın etdilər. Monqolların basqınlar zamanı müsəlmanlara tutduqları divanı böyük ürək ağrısı ilə qələmə alan İbn əl-Əsir qeyd edir ki, əgər bir adam – Allah-təala dünyanı yaratdığı zamandan indiyə qədər dünya belə bir bəlaya düşər olmamışdır -

deyərsə, doğru demişdir. Çünki tarixlər indiyə qədər buna yaxın olan və buna bənzəyən heç bir hadisə görməmişdir (4, 137).

Monqol mühasirəsi ərəfəsində Ərdəbildə olan Yaqut Həməvi yazır:

“Mən şəhəri tərk etdikdən sonra tatarlar ona yaxınlaşaraq oranın əhalisini qırmağa başladılar. Tatarlarla şəhər əhalisi arasında döyüş gedirdi; camaat müvəffəqiyyətlə müdafiə olunurdu, belə ki, onlar iki dəfə tatarları şəhərdən kənara qovdular. Sonra üçüncü dəfə hücum başlandı. Əhali vuruşmalardan zəifləmişdi və tatarlar zorla şəhəri tutaraq qələbə qazandılar. Onlar müsəlmanların üzərinə atılaraq nəzərlərindən keçən bir nəfəri də zağ qoymayıb hamını doğrayırdılar. Yalnız gizlənənlər öz həyatını xilas edə bildi. Tatarlar şəhəri vəhşicəsinə dağıdıb oranı tərk etdilər. İnsanlar qırılmış və şəhər viranə halda, dəhşətli bir vəziyyətdə qalmışdı” (7, 114).

Ərdəbili tutduqdan sonra tatarlar yenidən Təbrizə tərəf üz tutdular. Burada olan atabəy Özbək tələsik şəhəri tərk edərək hərəmxanasını Xoy qalasına göndərdi. Özü isə Naxçıvana yollandı. Təbrizdə rəis Şəmsəddin Ət-Tuğrayi şəhəri möhkəmləndirməyə başladı, monqollar isə təzminat alaraq Sərab şəhərinə tərəf yollandılar və oranı da dağıtdılar. Rəşiddəddinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvana çataraq oranı darmadağın etdilər və əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirdilər. Yalnız Naxçıvanın hakimi Xamiş öz günahını boynuna alaraq onların yanına getdikdən sonra monqollar qırğını dayandırdılar.

Monqol dəstələri Naxçıvandan Ərdəbilə hərəkət etdilər. Birinci olaraq 618-ci ildə (1221-ci il) Beyləqan şəhəri mühasirəyə alındı. Şəhər əhalisi sülh şərtləri bağlamaq üçün monqollardan elçi göndərməyi xahiş etdilər. Monqollar isə öz məşhur koman-

dirlərindən birini elçi sifəti ilə göndərdilər. Əhali onu öldürdü. Bu vaxt monqollar şəhəri zorla aldılar. Onların qılıncı elə işləyirdi ki, şəhərdə bir nəfər də uşaq, qoca və qadın belə qalmadı. Monqollar elə həddə çatmışdılar ki, hamilə qadınların qarnını parçalayır, hətta əvvəlcə onları zorlayır, sonra öldürürdülər. Onlar bəzən bir həyətin, yaxud bir evin qapısından girir, burada olan adamları bir-bir öldürürdülər. O adamların heç biri ona əl qaldırmırdı (12, 171).

Beyləqanı təslim etdikdən sonra monqollar buradan Gəncəyə tərəf üz tutdular, lakin şəhər əhalisinin güclü müqavimətinə rast gəlib xərac almaqla kifayətləndilər və Gürcüstana getdilər. Gürcüstandan Şirvana soxulan monqollar tezliklə Azərbaycan ərazisini tərk etməli oldular. Onlar 1222-ci ildə Dərbənddən keçərək şimal istiqamətində geri qayıtmağı qərara aldılar. Lakin şəhərin ciddi müdafiə olunduğunu bilən monqollar hiyləyə əl atdılar və Şirvanşaha xəbər göndərərək onunla sülh bağlamaq istədiklərini bildirdilər. Şirvanşah bu təklifi qəbul etdi və danışıq üçün on nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqollar elçilərdən birini öldürdülər və digərlərini məcbur etdilər ki, onları gizli yollarla Dərbənddən şimala keçirsinlər. Beləliklə monqollar öz niyyətlərinə nail oldular və Monqolustana qayıtdılar. Monqolların ilk yürüşü kəşfiyyat xarakteri daşıyırdı və gələcək istilalar üçün zəmin yaradırdı.

İqtisadi və siyasi qüdrətini itirmiş Eldənizlər dövləti ölkənin vəziyyətini nizama salmaq iqtidarında deyildi. 1223-cü ildə qıpçaq dəstələri Şimali Qafqaz çöllərindən keçərək Dərbəndə gəldilər və Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək buraya soxuldular. Onlar Qəbələ şəhərinə böyük ziyan vurdular və Gəncəyə tərəf irəlilədilər. Lakin qıpçaqların Gəncədəki dav-

ranışı Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan əhalisinin onlarla mübarizə aparmasına səbəb oldu. Nəticədə qıpçaq dəstələri məğlubiyyətə uğradılar. Bu ittifaqa baxmayaraq, gürcü feodalları 1225-ci ildə Gəncəyə hücum etdilər və şəhər qarət olundu.

1225-ci ildə Azərbaycan Orta Asiyada monqol hücumları nəticəsində hakiimyyətdən məhrum edilmiş Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumlarına məruz qaldı. Cəlaləddin cənubdan hücumə keçərək Marağa şəhərini tutdu və bir müddət şəhərdə bərpa işləri apardıqdan sonra Təbrizə yürüş etdi. Özbək ailəsi ilə Gəncəyə, sonra isə Əlincə qalasına qaçdı və orada öldü. Onun ölümü ilə (1225-ci il) Azərbaycanda Eldənizlər dövləti süqut etdi. Təbrizlilər Şəmsəddin Tuğrainin qardaşı oğlu Nizaməddinin başçılığı ilə düşməyə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Onlar yeddi gün mərdliklə vuruşdular. Lakin Cəlaləddin şəhər əhalisi ilə sazişə girib şəhəri tutdu və Nizaməddin Tuğraini şəhər rəisi təyin etdi. Gəncə, Beyləqan, Bərdə, Şəmkir və sair şəhərlər də istila olundu. Marağanın tutulması ilə Ağsunqurilər dövləti süqut etdi. Şirvanşahlar da ildə yüz min dinar xərac vermək şərti ilə Cəlaləddinin hökmranlığını qəbul etməli oldular.

Azərbaycanın idarəsi Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkün ixtiyarına verildi. Onun Təbrizdə qeyri-qanuni vergilər toplanması şəhər əhalisinin üsyanına səbəb oldu. Cəlaləddin Gürcüstandan Təbrizə gəldi: Şəmsəddin Tuğrai zindana atıldı, qardaşı oğlu Nizaməddin isə öldürüldü. Lakin çox keçmədi ki, Şəmsəddin həbsdən azad edildi və öz malikanəsinə sahib oldu. Cəlaləddinin siyasətindən narazı olan yerli feodalların bir qismi Təbrizdə hakimiyyəti ələ almaq və Eldənizlər dövlətini bərpa etməyə cəhd göstərsələr də, tərəflər arasında baş vermiş qanlı döyüşdə məğlub oldular. Az sonra Təbrizdə Xarəzmşahlara qarşı şəhər rəisi

Bəhaəddin Məhəmməd İbn Bəşir Yarbəyin başçılığı ilə üsyan qalxdı. Xalq hərəkatı bütün Azərbaycanı бүрүdü. Cəlaləddinə qarşı baş vermiş 1231-ci il Gəncə üsyanı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi oldu. Sənətkar bəndərin başçılığı ilə gəncəlilər şəhər hakiminin sarayını dağıtdılar, dövlət məmurları və qulluqçulardan bir neçəsini öldürdülər, şəhərdəki Xarəzm qarnizonu məhv edildi. Cəlaləddin çətinliklə üsyanı yatıra bildi, onun başçılarından otuz nəfər edam edildi, Bəndər isə tikə-tikə döğrandı. Azərbaycanın Xoy, Mərənd, Naxçıvan və sair şəhərlərində də azadlıq hərəkatı geniş vüsət aldı.

XIII əsrin 30-cu illərində monqollar Xəzər dənizindən şimalda yerləşən bölgələri, Bolqar çarlığını və Rusiyanı işğal etdilər və Qızıl Orda adlı yeni monqol dövlətinin əsasını qoydular (6, 73).

1231-ci ildə Cormoqonun başçılığı ilə monqol qoşunları Rey və Həmədan şəhərlərini zəbt etdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycana soxuldular. Ölkədə olan daxili vəziyyət düşməne qarşı mübarizə aparmağa imkan verməsə də, bir sıra şəhərlərdə, xüsusilə Marağada işğalçılar ciddi müqavimətə rast gəldilər. Təbrizə yaxınlaşan monqollar şəhər əyanları ilə danışıqlar apardılar və şəhəri tutdular. Bir çox tanınmış sənətkarları monqolların tələbi ilə Qara-qoruma - monqolların vətəninə göndərdilər. Monqollar Təbrizdən Gəncəyə yollandılar. Onlar uzun müddət şəhər əhalisinə qarşı vuruşmalı oldular və yalnız 1235-ci ildə şəhəri tuta bildilər və böyük dağıntı törətdilər. Gəncə 4 il müddətində xaraba vəziyyətində qaldı. Şəmkir şəhəri isə yandırıldı, əhalisi qılıncaqın keçirildi. Az sonra Bakı, Tovuz və s. şəhərlər tutuldu. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbti ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila olundu. İlk yürüşlərin-

dən fərqli olaraq monqolların ikinci yürüşdə əsas məqsədi zəbt etdikləri ölkələrdə, ilk növbədə Azərbaycanda möhkəmlənməkdən ibarət idi. Odur ki, onlar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtdılar və yeni ərazilərdə möhkəmləndilər. Azərbaycan və eləcə də Ön Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illərdə Ali Monqol Xaqanlığının təyini etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Monqol canişinlərinin, xüsusilə Arqun ağanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalların - vassalların köçəri monqol əyanlarından asılılığını gücləndirməkdən ibarət idi.

Ön Asiyada, Qafqazda və Kiçik Asiyada hələ də müstəqil fəaliyyət göstərən iri feodal malikanələrinə qarşı Ali Monqol Xaqanlığı tərəfindən mübarizəyə göndərilmiş monqol şahzadəsi Hülaku xan (1258-1265-ci illər) 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Bağdadı istila etdi və 500 ildən artıq hökm sürən Əbbasilər xilafəti süquta uğradı. Beləliklə, yeni zəbt edilmiş ərazilər hesabına 5-ci monqol ulusu - Hülakular (Elxanilər) dövləti yaradıldı. Azərbaycan dövlətin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrildi. Təbriz Abaqa xanın dövründən başlayaraq dövlətin paytaxtı oldu.

Azərbaycanda köçəri monqol feodallarının hakimiyyəti başlandı. Şahzadə Yuşumut Muğan, Şirvan və Dərbəndin hakimi təyin olundu. Azərbaycanın əksər ərazisində, xüsusilə, onun şimal hissəsində monqolların güclü hərbi hissələri məskən saldı. Hülaku xan oturaq əhəlinin istismarında və yerli feodalların sıxışdırılması nəticəsində tezliklə iqtisadi cəhətdən qüvvətlənmiş və mərkəzləşdirilmiş dövlət təşkil edə bildi. Lakin belə vəziyyət çox davam etmədi. Hülaku xanın ölümündən sonra mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə başlandı. Bu, Abaqa xanın (1265-

1282-ci illər) hakimiyyətinin sonlarında daha da gücləndi və açıq şəkil aldı. 1275-ci ildə aranda Abaqa xana qarşı üsyan başlandı və çətinliklə yatırıldı. Abaqa xandan sonra hakimiyyətə sahib duran Əhməd xan (1282-1284-cü illər) narazı feodalların səyi ilə taxt-tacdan salındı və Arqun xan (1284-1291) səltənətə çıxdı. Onun dövründə feodal ara çəkişmələri artdı. Digər tərəfdən, ölkənin xarici vəziyyəti də sabit deyildi. Hülakular dövləti təsis edildiyi ilk vaxtlardan başlayaraq Azərbaycan ərazisi uğrunda Hülakularla digər monqol dövləti Cuci nəslindən olan qızıl ordalılar (şimalda) arasında gedən müharibələr ölkənin vəziyyətini sarsıdırdı. Azərbaycanı tutmağa can atan Qızıl Orda xanları Hülaku xanın, Abaqa xanın və Arqun xanın zamanında dəfələrlə (1263, 1265, 1288, 1290-cı illərdə) cənuba yürüş etmiş və ölkədə dağıntı törədərək geri qayıtmışdılar. Elxanilər taxt-tacı uğrunda mübarizə də Arqun xanın ölümündən sonra şiddətləndi. Göyxatu xan (1291-1295-ci illər) elə ilk anlardan feodal qruplarının əlində oyuncağa çevrildi. Mərkəzi dövlət aparatı zəiflədi və qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq iqtidarını itirdi. 1295-ci ildə Azərbaycanda iki elxan dəyişildi. Baydu xan (1295) bir neçə ay hökmranlıq etdikdən sonra taxt-tacdan məhrum edildi. Qazan xan (1295-1304) Hülakular səltənətinə sahib oldu.

XIII əsrin ortalarında Hülakular dövlətinin təsisi Ön Qafqazda vilayətlərarası sərhədlərin sabitləşməsinə, nisbətən dəqiq sərhəd zonalarının müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu və bu vəziyyət kiçik təbəddülata baxmayaraq, Qaraqoyunlular dövlətinin təsisinə kimi davam etdi.

Tarixən Xəzər dənizi boyunca uzanan Azərbaycan cənubi-şərqdən Gilan, cənubdan isə Fars vilayətləri ilə həmsərhəd idi. Azərbaycanın cənub sərhədləri Zəncan, Savuqbulaq, Urmiyyə

şəhərlərinin və Ruyendiya qalasının cənubundan keçirdi. Qərbdə sərhəd Urmiya, Salmas, Xoy, Maku şəhərlərinin qərbindən uza-naraq Arrana çatırdı. Arranın Erməniyə və gürcüstanla həmsərhəd olduğunu qeyd edən Həmdullah Qəzvini yazır ki, Naxçıvan Erməniyə ilə sərhəddir, Dvin şəhəri Azərbaycanın uzaq hüdu-dlarında yerləşir. Həmin müəllifin məlumatından aydın olur Göyçə gölü Azərbaycanla Ermənistan arasında, Xunan isə Azərbaycan-la Gürcüstan arasında sərhəd olmuşdur. Deməli, Azərbaycanın sərhədləri Naxçıvanın qərbindən və Dvinin şərqindən keçərək Göyçə gölünə qovuşur və buradan Xunana gedib çatırdı (5, 335).

Azərbaycan ərazisi monqol istilalarından əsasən türk tayfa-larından təşəkkül tapmışdı. “Əcaib əd-dünya” müəllifinin (XIII əsr) məlumatından aydın olur ki, türklər Arranda və eləcə də, Azərbaycanda ən əsas etnik qrupdur. Şihabəddin Nəşəvi yazır ki, Arrandakı türkləri bir yerə toplusaydılar, qarışqa və çəyirtgə yığınağını xatırladardı. Ölkənin müxtəlif yerlərində alban, tat, talış, ləzgi və sair etnik quruplar da yaşayırdı. Lakin Azərbaycan türk dili VII-VIII əsrlərdə artıq Azərbaycan xalqının dili və ölkədə ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmışdı (5, 210-211).

XIII-cü əsrin ortalarından Hülaku xanın yürüşləri dövründə Azərbaycana iyirmidən artıq monqol-türk tayfaları gəldi. Azər-baycanın Hülakülər dövlətinin mərkəzi vilayəti, Təbrizin və Ma-rağanın paytaxt şəhərləri olması və nəhayət, Qarabağın elxanilə-rin qışlaq ərazisinə çevrilməsi bir sıra tayfaların Azərbaycana can atmasına səbəb oldu. Toponomik materiallar və ilk mənbələ-rin məlumatı sulduz – çobani, cəlairi, cuğatay, kurqan, sukaid, corat, budat, oyрат, tatar, dolan, onqut və s. tayfaların həmin dövrdə Azərbaycana gəlib məskunlaşdığını göstərir. Onların tər-

kibində türk tayfaları çoxluq təşkil edirdi. Türk tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşması və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışması əhalinin etnik tərkibinə təsir etdi və ölkədə türk dilli əhalinin sayının daha da artmasına səbəb oldu.

Əsas gəlir mənbələrini heyvandarlığın inkişafında görən köçəri monqol tayfalarının Azərbaycana gəlməsi oturaq yerli əhalinin həyat tərzinə və ilk növbədə kənd təsərrüfatına və əkinçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Monqolların ilk yürüşləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına kəskin zərbə vurdu. Ölkədə feodal pərakəndəliyi daha da artdı. Monqolların keçdikləri ərazidə mədəniyyət abidələri, ticarət yolları dağıdıldı, əkin yerləri tapdalandı, xırmanlar yandırıldı. Monqollar ilk anlardan başlayaraq becərilən torpaqları zəbt edib otlaqlara çevirdilər.

Monqol yürüşlərinin və onların həyata keçirdikləri siyasətin ləngidici təsirinə baxmayaraq Azərbaycanda mədəniyyət, incəsənət, elm və ədəbiyyat öz inkişafını davam etdirirdi. Azərbaycan Şərqi ən mühüm mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda idi. Bu dövrdə Övhədi Marağainin (1275-1338-ci illər) “Dəhnamə” (on məktub), Zülfüqar Şirvaninin (1190-1245-ci illər) şeirləri meydana gəldi. Azərbaycan (türk) dili ərəb və fars dilləri ilə yanaşı dövlət dili səviyyəsi kəsb etdi. Məhəmməd Naxçıvani qeyd edir ki, mühüm dövlət sənədləri əhaliyə üç dildə – ərəb, fars və türk dillərində çatdırılırdı. 1233-cü ildə şair Əlinin “Qisseyi-Yusif” (Yusif dastanı) əsəri, XIII-XIV əsrlər astanasında isə, İzzəddin Həsənoğlunun “Divan”ı türk dilində yazıldı və Şərqdə böyük şöhrət tapdı. Həmin əsrlərdə Mustafa Zəririnin “Yuzif və Züleyxa”, Suli Fəqihin “Yuzif və Züleyxa” adlı poemaları meydana gəldi. Türk dilinin izahlı lüğətləri tərtib edildi.

Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində memarlıq abidələri yaradıldı. Təbrizdə Şənbə-Qazan, Rəbi Rəşidi məhəllələri, Ərk qalası, şəhərin Kohən meydanında məscid, xanəgah, mədrəsə, Muğanda Mahmudabad şəhəri, Abşeronda Mərdəkan və Ramana qalaları, Marağada, Zəngilanda, Naxçıvanın Qarabağlar kəndində görkəmli məqbərələr, Urmiyada (1227-ci il), Mərənddə (1331-ci il) və s. yerlərdə əzəmətli məscidlər, mədrəsələr, xanəgahlar inşa olundu. Zeynaləddin Şirvani, Mahmud İbn Maqsud, Əbdül Mömin Təbrizi, Hacı Əlişah Təbrizi, Nizam Təbrizi və başqa Azərbaycan memarları və ustaları bütün Şərqdə şöhrət tapdılar.

Azərbaycanda astronomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, tarix, coğrafiya və s. elmlər üzrə əhəmiyyətli kəşflər edildi, əsərlər yazıldı. Görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə 1259-cu ildə açılmış və eləcə də, Şamqazanda tikilmiş rəsədxana Şərqdə astronomiya elminin mərkəzinə çevrildi. Burada dünyanın bir çox ölkələrindən, hətta uzaq çindən görkəmli alimlər çalışırdılar. Azərbaycanın məşhur riyaziyyatçıları, “Risalətül-hesab” əsərinin müəllifi Ubeyd Təbrizi və görkəmli filosof Səədəddin Mahmud Şəbüstəri (1252-1320) çalışdıqları elm sahələrində tanındılar. Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” (Sirlər gülşəni) və “Səadətnamə” əsərləri dövrün qiymətli fəlsəfi əsərləri sırasına daxil oldu. Tibb sahəsində Mahmud İbn İlyas “Elmi tibb” və Fəzlullah Rəşidəddin kimi alimlər var idi. Təbrizin yaxınlığındakı Rəbi Rəşidi və Şam Qazanda yerləşən darüsshəfalar tibb elminin tədqiqat mərkəzinə çevrildi. Azərbaycan musiqisi Şəfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağainin fəaliyyətləri nəticəsində inkişaf edərək daha da zənginləşdi. Fələk Alai Təbrizinin mühasibata aid “Səadətnamə” və “Qanun əs-səadət” əsərləri yazıldı.

Bu dövr həmçinin ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən bir çox azərbaycanlı alimlərin yaşayıb-yaratdığı dövrdür. Buna misal olaraq, Xətib Təbrizinin (1030-1109), Şeyxu-l-ədəb ləqəbli əl-Huveyyi Nasr bin Əhməd ən-nəhvini (doğulub 1073), əl-Mərəndi Əbu Məhəmməd Abdullah bin Nasrın (1089-1146), əz-Zəncaninin və başqalarının adını çəkmək olar.

Bu dilçilər arasında Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbili özünəməxsus yer tutur.

1.2. Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin həyat və yaradıcılığı

Əslən Azərbaycanlı – Ərdəbildən olan Cəmaləddin Ərdəbili orta əsr Azərbaycan dilçiləri arasında özünəməxsus yer tutur. Onun Zəməxşərinin “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə yazdığı şərhinə nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, hətta xilafətin bütün regionlarında ərəb dilini öyrənənlər tərəfindən alqışla qarşılanmış, uzun müddət dərs vəsaiti kimi məktəb və mədrəsələrdə tədris edilmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Ərdəbilinin adı dünyanın bir çox məşhur kitabxanalarında çəkilsə də, onun həyat və yaradıcılığı haqqında heç bir mənbədə ətraflı məlumat verilmir. Bütün mənbələr, demək olar ki, yalnız onun adını və yazdığı şərhin ərəb dilinin tədrisi istiqamətində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi faktını qeyd etməklə kifayətlənir. Ərdəbilinin harada və nəçənci ildə anadan olması məlum deyil. Yalnız onun ölüm tarixi məlumdur (647/1249-cu il). Lakin Ərdəbilinin ölüm tarixi də bəzi mənbələrdə mübahisə doğurur. Məsələn, Alvorta görə o, hicrətin 886-cı (m.1481) ilinə qədər yaşamışdır (93, c.6, 36). Brokelman isə ilk öncə onun hicrətin 1036-cı (m.1626) ilində

öldüyünü, sonra isə bu tarixin mübahisəli olduğunu qeyd edir (95, 510). Bütün bunlar onunla əlaqədardır ki, bəziləri Cəmaləddin Məhəmməd İbn Sadrul Hac Şəmsəddin Əbdülqəni əl-Ərdəbilini ən-Nadiri nisbəsi daşıyan Məhəmməd İbn Əbdülqəni ilə səhv saldıqları üçün onun 1626-cı ildə öldüyünü qeyd edirlər. Çünki Ərdəbili nisbəli Məhəmməd İbn Əbdülqəni yox, ən-Nadiri nisbəli Məhəmməd İbn Əbdülqəni 1626-cı ildə vəfat etmişdir. Semenov qeyd edir ki, bu hələdə qəti şəkildə müəyyənləşdirilmədiyi üçün şərhin yazıldığı dövr haqqında da şübhə doğura bilər (82, 129). Ziddiyyətli fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq mənbələrin əksəriyyəti Ərdəbilinin hicrətin 647-ci (m.1249) ilində öldüyünü qeyd edir (74, 205). Həmçinin Ərdəbili haqqında məlumat qıtlığı da onun 1626-cı ildə yox, 1249-cu ildə öldüyünü, yaxud tarixən daha əvvəlki dövrdə yaşadığını deməyə bizə əsas verir.

Ərdəbilinin şəxsiyyəti, ümumiyyətlə yaradıcılığı və elmi əhatə dairəsi ilə yalnız onun bu günümüzədək gəlib çatmış şərh vasitəsi ilə tanış olmaq mümkündür (150; 149).

Şərh bütün orta əsr əlyazmalarında olduğu kimi “bəsmələ” ilə başlayır. Sonra isə həmd və təsliyə gəlir. “Əmma bəd” ifadəsindən sonra əsərin mövzusu, hansı sahəyə həsr olunduğu, kimin xahişi ilə yazıldığı haqda məlumat verilir. Əsərin titullar sahifəsində şərih (şərh edən şəxs) haqqında danışan katiblər onu aşağıdakı şəkildə təqdim edirlər:

اما بعد فيقول الامام العالم الفاضل الكامل افضل الفاضلين اشرف المحققين
المولى المعظم الامام الاعظم الجامع بين المعقول والمنقول الحاوى بين الاصول و
الفروع مبين الحلال والحرام المصون بعناية رب العالمين ملك القضاة و الحكام
جمال الملة والدين جمال الدين محمد ابن عبد الغنى الاردبيلي...

Həmd və təsliyədən sonra alim, fəzilət sahibi, kamil, yaxşıların yaxşısı, tədqiqatçıların ən şərəflisi, tanınmış mövla, ən böyük imam, humanitar və texniki elmlərin daşıyıcısı, müsəlman hüququnun əsas (usul) və qeyri-əsas (fru) hökmlərin bilicisi, halalı haramdan, haqqı batıldən seçən, aləmlərin rəbbi olan Allahın qayğısı və mərhəməti ilə təhlükələrdən qorunan, qazi və hakimlərin əmiri, Allahın dininin və ona əməl etməyin gözəllik simvolu Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbili deyir...(151, 190)

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Ərdəbili ərəb dilinin incəliklərinə vəqif olan dilçilərdən biri olmaqla yanaşı Quran elmlərini – fiqh (müsəlman hüququ), usul (müsəlman hüququnun əsaslarını öyrənən elm sahəsi), fəlsəfə, məntiq və s. elmləri dərindən bilən dövrünün ən görkəmli qazilərindən olmuşdur.

Ərdəbili qeyd edir ki, zəhmətsevər imam, dünya miqyaslı əlamə (alim), Adəm övladlarının öndərlərinin ustadı Carullahın (hərfən – Allahın qonşusu) ərəb nəhvinə həsr etdiyi lokanik, lakin dərin mənalı, kiçik həcimli, lakin məzmunlu, (ərəb nəhvini öyrənməyə) yeni başlayanlar tərəfindən sevilən, xeyir yolunu keçənlər (ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi, tədqiqi ilə məşğul olanlar) üçün zəruri olan Unmuzəcin onu öyrənmək istəyənlər üçün özünə layiq, məqsədlərinə aydınlıq gətirən bir şərh olmadığını gördükdə əsəri yeni başlayanlara tədris etmək məqsədi daşıdığım üçün ona bütün qaranlıq məqamlarını işıqlandıran bir şərh yazmaq qərarına gəldim (151, 191).

Bu şərh tanınmış qazi Əlaəddin Əhməd İbn Sədr əl-İmamın sifarişi ilə ərəb dilini öyrənən oğlu İmadəddin əl-Mufəddal əl-Kaşi üçün yazılmışdır. Şərhə başlamazdan əvvəl Ərdəbili tekstoloji araşdırma apararaq “Unmuzəcin” mətnini əvvəldən

axıradək müəyyənləşdirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, mən əsərin bütün sözlərini aydınlaşdırmaq, izah olunmamış hər hansı bir söz üzərindən addayıb keçməmək, həmçinin şagirdləri cahil əllərin yazıb köçürtdüyü nüsxələrdən xilas etmək məqsədilə əsərin mətnini əvvəldən axıradək yazmağı lazım bildim.

Müqəddimədən deyilənlərdən aydın olur ki, Ərdəbilinin şərhinədək “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə heç bir layiqli şərh yazılmamışdır. Orijinalın mətni dəfələrlə həvəskar katiblər tərəfindən köçürüldüyü üçün bir sıra təhriflərə məruz qalmışdır. Elə buna görə də müəllif şərhə başlamazdan əvvəl çox böyük zəhmət tələb edən tekstoloji araşdırma apararaq orijinalın mətnini müəyyənləşdirmişdir.

Ərdəbilinin şərhə Azərbaycan şərhçilik sənətinin inkişafında xüsusi yer tutur. Xətib Təbrizi kimi şəxsiyyətlərin davamçısı olan Ərdəbili öz şərhə ilə bu sənətin hədudlarını daha da genişləndirmiş, ona yeni bir tərəvət gətirmişdir. Hər bir sözün arxasında duran mənanı gözəl üslub, böyük məharət və ustalıqla izah edən Ərdəbili ərəb dilinin həqiqətən də “مفتاح البيان” – *fikrin qarşı tərəfə çatdırılması üçün açar* olduğunu sübuta yetirmişdir. O öz şərhə ilə Azərbaycan şərhçilik məktəbini nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, ümumiyyətlə bütün dünyada tanıtmışdır. Şərhin çoxsaylı nüsxələrinin Şərqi, Avropa və Amerikanın bir çox məşhur kitabxanalarında saxlanması bunu bir daha sübut edir.

Ərəb dilinin gözəlliyindən danışan Ərdəbili onun Quran həqiqətlərini dərk etmək üçün bir vasitə, bu həqiqətlərin yerləşdiyi mənalar ümmanına ucalmaq üçün bir nərdivan olduğunu qeyd edir. Ərdəbilinin bu şərhinin də, öz növbəsində “Unmuzəc”in lazımı səviyyədə mənimsənilməsi üçün bir vasitə, onun məna zir-

vələrini fəth etmək üçün bir nərdivan olduğunu desək, heç də yanlışdır.

“Unmuzəc”in qaranlıq məqamlarına nur çiləyən bu şərhin ərəb dilini sevənlər tərəfindən bu gün də hərarətlə qarşılanması onun ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi istiqamətində çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir.

1.3. Zəməxsəri və onun "الانموزج في النحو" əl-Unmuzəc fi-n-nəhv" əsəri

Əbul Qasim Mahmud İbn Ömər əz-Zəməxsəri (1075-1144) Xarəzmdə anadan olub, Urgənc şəhərində vəfat etmişdir.

Əs-Səkkaki, Əbu Bəkr əl-Xavərzmi (927-993), Məhəmməd bin-Əhməd əl-Xavərzmi (ölüb 997), dünya şöhrətli Məhəmməd İbn Musa əl-Xavərzmi (ölüb 849), həmçinin Zəməxsərinin anadan olduğu Xarəzm qədim mədəniyyətə malik zəngin bir ölkə olmuşdur. Hal-hazırda Özbəkistan ərazisinə daxil olan Xarəzmin adı Herodotun “Tarix” əsərində dəfələrlə çəkilmiş, Əbu Reyhan Biruni (973-1048) özünün “əl-Asarul-baqiyə min-əl-qurunil-xaliyə” kitabında qədim Xarəzm mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir (25, 215).

Ərəblər Xarəzmə 712-ci ildə daxil olmuşdur. Zəməxsərinin anadan olduğu Zəməxsər (Zmuxşir, Zmukşir) şəhərinin adına ilk dəfə X əsr yazılı mənbələrində təsadüf olunur. Amu-Dərya çayının sol sahilində yerləşən Zəməxsər orta əsr səyyahları və coğrafiyaşünasları tərəfindən Xarəzm ölkəsinin şəhərlərindən biri kimi təsvir edilir.

Zəməxsərinin təhsil aldığı Urgənc də (ərəb mənbələrində bu şəhərin adı Curcan qeyd olunur (130, ط) öz növbəsində Orta Asiyanın qədim şəhərlərindən biridir. Urgənc Şimali Xarəzmin

paytaxtı olmuşdur. Əmir Məmun İbn Məhəmməd 995-ci ildə Cənubi Xarəzmi işğal edib Şimali Xarəzmlə birləşdirdikdə Amu-Dərya çayının sol sahilində yerləşən Urgəncin Xarəzmşahlar dövlətinin paytaxtı kimi ictimai, siyasi və mədəni əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Biruni, İbn Sina kimi məşhur alimlər Urgəncdə yaşayırdılar.

Zəməxşərinin uşaqlıq və ilk gənclik illəri Məlikşahın hakimiyyəti illərinə (1072-1092) təsadüf edir. Səlcuqilər də Samanilər kimi böyük şair və alimləri öz saraylarına dəvət etməyə böyük səy göstərirdilər. Alp Arslanın vəziri, məşhur “Siyasətnamə” əsərinin müəllifi Nizamül-mülk (1018-1092) maarif, elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğı göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə Bəlx, Nişapur, Tus, Herat, İsfahan, Bəsrə Bağdad və başqa şəhərlərdə universitet tipli mədrəsələr yaradılmışdı. Onların içərisində ən məşhuru Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsi idi. İsfahandakı “Nizamiyyə” mədrəsəsinin nəzdində rəsədxana təşkil edilmişdi. Dövrünün məşhur riyaziyyatçı və astronomu, şair və filosofu Ömər Xəyyam (1040-1128) həmin rəsədxanada çalışırdı.

Zəməxşəri ilk təhsilini döğma Zəməxşərdə atasından almışdır. Oğlunun çox qabiliyyətli olduğunu görən ata onu alim etmək istəyirdi. Lakin bundan bir az sonra Zəməxşəri damdan yıxılıb möhkəm əzilmiş, şikəst olmuşdur. Qıçı kəsilmiş Zəməxşəri üçün təhsilini davam etdirməyin çox çətin olduğunu görən atası onu bir dərziyə şagird vermək qərarına gəlmiş, lakin Zəməxşəri atasının bu qərarı ilə razılaşmayıb ona təhsilini davam etdirmək istədiyini bildirmişdi. Atası Zəməxşərinin xahişini yerinə yetirib onu Urgəncdəki məscidlərin nəzdində olan mədrəsələrin birinə aparıb qoymuşdu.

Bütün bu deyilənlər Zəməxşərinin yoxsul bir ailəyə mənsub olduğunu sübut edir. Bir qədər sonra Zəməxşəri maddi imkanı olmadığından təhsilini davam etdirməyin onun üçün çətinlik törətdiyini görür. Zəməxşərinin gözəl kalliqrafik xətti olduğunu görən mədrəsədəkilər ona müəyyən bir məbləğ müqabilində qədim əlyazmaların üzünü köçürməyi təklif edirdilər (83, 548). Zəməxşəri bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul edir.

Zəməxşərinin sonrakı taleyinin müəyyənləşməsində məşhur ərəb alimi Əbu Mudar Mahmud əd-Dabbi (ölüb 1113) ciddi rol oynamışdır. Yaqut İsfahandan gəlib bir müddət Urgəncdə yaşamış Əbu Mudar Zəməxşərinin ilk müəllimlərindən biri hesab edir. Ərəb filologiyasını və tibbi gözəl bilən, “Fəridul-asr” (əsrin nadir, çox qiymətli adamı, əsrin yeganəsi) ləqəbini almış Əbu Mudar öz biliyini Xarəzm gənclərinə böyük bir həvəslə öyrətməyə başlayır. Xarəzmdə mötəzili təriqətinin yayılması da, Əbu Mudarın adı ilə bağlıdır.

Zəməxşəri Əbu Mudarın ən ləyaqətli və ən istedadlı şagirdi olur. O, ustadından təkcə ərəb dilini deyil, eyni zamanda mötəzililiyin əsaslarını da mükəmməl öyrənir. Bütün ömrü boyu mötəzili ideyalarına sadıq qalan Zəməxşəri mötəzililiyin təqib olunmasına baxmayaraq, hər yerdə özünü bu təriqətin qatı tərəfdarı kimi göstərir. Bəzi mütəxəssislər Zəməxşərinin ərəb filologiyası sahəsində böyük alim kimi yetişməsinin səbəbini onun məhz mötəzili təriqətinə mənsub olmasında görürlər. Çünki, mötəzililər diskussiya və polemika zamanı ərəb dilinin incəliklərindən çox geniş istifadə edirdilər.

Zəməxşəri Səlcuqilərin bir sıra dövlət xadimləri, ehtimal ki, hətta Nizamülmülkün özü ilə belə yaxın olmuşdur. O, dövrünün hakimlərini mədh etmiş, buna görə, təbii ki, ənam da almışdır.

Lakin, görkəmli alim 40 yaşını keçdikdən sonra bütün bunların mənasız şey olduğunu başa düşüb dərvişanə həyat keçirmək qərarına gəlmiş, Kəbə ziyarətinə yola düşmüşdür. Zəməxşərinin həyatındakı belə ciddi dönüşün əsas səbəbi ictimai-siyasi amillər olduğu halda o, zahirən bunu özünün ciddi surətdə xəstələnməsi ilə bağlayır. Belə ki, 1118-1119-cu illərdə möhkəm xəstəliyə tutulan alim əgər sağalsa, bir daha şahları, sultanları mədh etməyəcəyinə and içir (25, 217). Zəməxşərinin elmi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü məhz bu illərə düşür. O, 1119-1121-ci illərdə özünün ərəb dilinə dair yazdığı ən məşhur əsəri “əl-Mufəssəl”i bitirir, 1122-ci ildə 2 cildlik “əl-Faiq” kitabını tamamlayır, 1132-1135-ci illər arasında “əl-Kəşşaf”, “Navabicul-kəlim” və “Rabiul-əbrar” kimi məşhur əsərlərini yazır. Zəməxşəri özünün geniş yayılmış farsca-ərəbcə lüğətini – “Muqaddimatul-ədəb”i dövrünün ağıllı diplomatı və qorxu bilməz sərkərdəsi Xarəzmşah Atsızın (1127-1156) kitabxanasına hədiyyə edir (83, 554).

Xarəzm dövlətinin müstəqilliyi, onun Səlcuqilərin vassallığından xilas olması üçün ciddi mübarizə aparan Atsız Zəməxşəriyə böyük ehtiram göstərir, tez-tez ona baş çəkirdi. Xarəzmşah Atsız həcc ziyarətindən qayıtdıqdan sonra Məkkədə uzun müddət yaşamış, buna görə də “Carullah” (Allahın qonşusu) ləqəbini almış Zəməxşərinin görüşünə gedib müti bir şagird kimi onun qarşısında ayaq üstə dayanmışdı. Bu zaman Xarəzmşah Atsızın yanında olanlardan biri Zəməxşəriyə saçının ağarması barədə işarə etmiş, Zəməxşəri isə bunun çoxlu kitab oxuması və ömrünü səfərlərdə keçirməsi nəticəsində belə olduğunu demişdi. Doğurdan da Zəməxşəri qıçının şikəst olmasına baxmayaraq, çox çevik, cəld hərəkətli olmuş (75, c.2, 313), Mərv, Buxara, Nişapur, İsfahan, Bağdad, Dəməşq, Məkkə və başqa şəhərlərə səfər etmişdir.

Zəməxşəri çox məhsuldar bir alimdir. Katib Çələbi (1608-1657) onun 29 (145, 1775-1776), İbn Xəlliqan 30, Yaqut isə 50 əsərinin adını çəkir ki, bunun da təqribən yarısı bizə gəlib çatmışdır (83, 556). Zəməxşərinin tematikası da zəngindir. O, ərəb dilinin qrammatikasına dair 10, leksikoqrafiyaya dair 8, poeziyaya dair 7, atalar sözü və zərbi-məsəllərə dair 2, coğrafiyaya dair 1, Quranın təfsirinə dair 1, Fiqhə dair 2, İslam tarixi və məzhəblərə dair 4 kitab yazmışdır. Bundan əlavə, Zəməxşəri 8 ədəbi-didaktik əsərin də müəllifidir. Məhəmməd Əli Təbrizi “Reyhənətül-ədəb” əsərində Zəməxşərini Xarəzmın fəxri adlandıraraq, onun 35 əsərinin adını qeyd etmişdir:

- 1 Əsasul-bəlağə;
- 2 Əsməul-cibal vəl-əmkinə vəl-miyah. Coğrafi lüğətdir. 1856-cı ildə Leydendə Latın dilinə tərcümə ilə çap edilmişdir (84, 31);
- 3 Ətvaquz-zəhəb fil-məvaizi val-xutəb. Bu kitab 100 məqalə toplusundan ibarətdir. Hər bir məqalədə müxtəlif ibrətamiz öyüd-nəsihətlərdən söhbət açılır. Bu əsər türk, fransız və alman dillərinə tərcümə edilərək İstanbul, Paris və Vyanada çap olunmuşdur. Hal-hazırda iki əlyazma nüsxəsi Tehranın “Səpəhsalare cədid” kitabxanasında saxlanılır (165, c.1, 126);
- 4 Əcəbul-əcəb fi şərhi lamiyyətil-ərəb;
- 5 Əl-Əmali;
- 6 Əl-Unmuzəc fi-n-nəhv;
- 7 Divanüt-təmsil;
- 8 Divanur-rəsail;
- 9 Divanuş-şer;

- 10 Ər-raiz fi elmil-fəraiz;
- 11 Rə'sul-məsail fil-fiqh;
- 12 Rəbiul-əbrar va nususul-əxbar;
- 13 Ər-risalətun-nasihə;
- 14 Səvairul-əmsal;
- 15 Şərhu əbyati-kitabi Sibəveyh;
- 16 Şərhu muşkilatil-mufəssal;
- 17 Samimul-arabiyyə;
- 18 Zallətun-naşid;
- 19 Əl-Faiq fil-ğarib;
- 20 Əl-Hədis;
- 21 Əl-Qistasu fil-əruz;
- 22 Əl-Kəşşaf ən həqaiqit-tənzil;
- 23 Nəvabiğ əl-kəlim. Özünə məxsus tərzdə yazılmış lüğətdir;
- 24 Mütəşabihu əsamir-ruvat;
- 25 Əl-Məcazu val-istiarə;
- 26 Əl-Mustaqsa fil-əmsal. Ərəb atalar sözlərinə aid lüğətdir;
- 27 Mu'cəmul-hudud;
- 28 Əl-Mufradu val-mutəəlləfu fin-nəhv;
- 29 Əl-Mufasssal fi sinaətil-irab;
- 30 Əl-Məqamatu fil-əxlaq;
- 31 Əl-Muqəddimətul-ədəb. Bu əsər Leypsikdə çap olunmuşdur;
- 32 Əl-Minhac fil-usul;
- 33 Əl-Kubra;
- 34 Ən-Nəsaihus-sığar;
- 35 Əl-Uhacin-nəhviyyə;

Zəməxşərinin bir çox əsərləri mövzu və üslub baxımından təmamilə orijinaldır. Zəməxşərinin Qurana yazdığı şərh, “Muqaddimətul-ədəb” adlı ərəbcə-farsca lüğəti, “Əsasul-bəlağə”, “əl-Mufassal” əsərləri islam Şərqində çox məşhurdur.

Zəməxşərinin “Divanul-ədəb” əsəri onun həyatını öyrənmək üçün çox qiymətlidir. Müəllifin bu kitaba daxil etdiyi şerhlərin bir çoxunda onun həyatı ilə əlaqədar olan epizodlar təsvir edilir.

“Əl-Kəşşaf” Quranın iki cildlik mükəmməl təfsiridir. Zəməxşəri Sünniliyə və Şiəliyə müxalifətdə olan mötəzili təriqətinə mənsub olmasına, bu əsərini mötəzili prinsipləri əsasında yazmasına baxmayaraq, “əl-Kəşşaf” müsəlman aləmində böyük şöhrət qazanmışdır. Bu əsər indinin özündə belə Qurana yazılmış saysız-hesabsız təfsirlər içərisində onların ən məşhurlarından biri hesab edilir. Təfsirdə Quranın leksik-qrammatik məsələlərinə, qiraət variantlarına geniş yer verilmişdir. Zəməxşəri müxtəlif qiraət variantlarını tutuşdurmuş, qədim ərəb poeziyasından külli miqdarda misallar gətirərək hansı variantın daha düzgün olduğunu, orijinala daha uyğun olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Zəməxşəri “əl-Kəşşaf”da ərəb dilinin elə leksik-qrammatik incəliklərinə toxunmuş, onlar barəsində elə orijinal mülahizələr irəli sürmüşdür ki, əsəri oxuyan adam onun müəlliflərinin qeyri-ərəb olduğuna, bu dili, əsasən, Orta Asiyada öyrəndiyinə heç cür inana bilmir. Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsəri mahiyyət etibarilə ilk elmi-tənqidi mətn nümunəsidir.

Zəməxşəri İbn Farisin lüğətçilik ənənələrini inkişaf etdirərək ərəb leksikoqrafiyası tarixində məşhur olan dördüncü məktəbin əsasını qoymuşdur. Zəməxşərinin leksikoqrafik konsepsiyası onun ərəb dilçiliyi tarixində yeni istiqamət təşkil edən “Əsasul-bəlağə” lüğətində müəyyənləşdirilmişdir. Kök-yuva və əlifba

sisteminə istinad edən bu məktəb tədriclə əvvəlki üç məktəbi kölgədə qoyaraq ərəb lüğətçiliyinin əsas məktəbinə çevrilmişdir. Hazırda ərəb ölkələrində, Rusiyada və Avropa ölkələrinin əksəriyyətində tərtib edilən izahlı və ikidilli ərəb dili lüğətləri məhz bu sistemə əsaslanır (84, 31).

Ərəb leksikoqrafiyası adətən birdilli lüğətlərin tərtibi ilə xarakterizə olunur. Burada ikidilli lüğətlərə (tərcümə lüğətlərinə) olduqca az təsadüf edilir. Ərəb dilçiliyi tarixində ilk ikidilli lüğətin tərtibi də Zəməxşərinin adı ilə bağlıdır. Zəməxşərinin “Muqəddimətul-ədəb” adlı ərəbcə-farsca lüğəti ikidilli lüğətlərin tərtibi prinsipləri baxımından böyük maraq doğurur. Bir rəvayətə görə bu lüğətin tərtibində cahiliyyət dövrü poeziyasının gözəl bilicisi, 7 müəlləqəyə (islamdan əvvəlki 7 məşhur ərəb şairinin qəsidələri) şərh yazmış Zövzəni də (?-1093) də iştirak etmişdir (25, 219). Bu kitab 1843-1850-ci illərdə Leypsikdə iki cildə çap olunmuşdur (145, c.2, 1774).

Zəməxşəri Bəsrə və Kufə məktəblərinin fikirlərindən rəşional şəkildə istifadə etmiş, Bağdad qrammatiklərindən Farsisi və İbn Cinninin bir sıra mülahizələri ilə razılaşmışdır.

Zəməxşəri qrammatikaya dair yazdığı “əl-Mufəssəl” əsəri İslam şərqində çox məşhurdur. Bu əsər üslub etibarilə onadək yazılmış qrammatika kitablarından, Sibəveyhinin “əl-Kitab” və Urgəncinin “əl-Əvamil”indən çox fərqlənir. Zəməxşəri Sibəveyhinin davamçısı kimi “əl-Mufəssəl”i “əl-Kitab”a şərh yazmasına baxmayaraq, onun özünə məxsus fikirləri vardır ki, bəzi hallarda bu fikirlər Sibəveyhin irəli sürdüyü nəzəriyyələrlə ziddiyyət təşkil edir.

Zəməxşəri Sibəveyhidən fərqli olaraq irab (fleksiya) məsələsini daha geniş təfərrüatı ilə izah edərək feillərin irabını isimlə-

rin irabından ayırır, yəni isimlərin hal kateqoriyasını feillərin təsrifindən fərqləndirir. Bəlkə də elə buna görə Zəməxşəri əsərin adını “əl-Mufassal fi sınaətil-irab” (fleksiyanın, yəni irabın geniş və daha ətraflı ifadəsi) qoymuşdur.

Məlumdur ki, bu əsər təkcə fleksiya haşr edilməmiş, sintaksis, leksika və morfologiyaya dair problemlərin öyrənilməsinə də əhatə etmişdir.

“Əl-Müfəssəl” dörd hissədən ibarətdir: birinci hissə isimlərə, ikinci hissə feillərə, üçüncü hissə ədatlara, dördüncü hissə isə köməkçi sözlərə və ədatlara haşr olunmuşdur.

Bu əsərə yazılmış bir çox təfsir, şərh və haşiyələr “əl-Müfəssəl”in özünəbənzər əsərlər arasında yüksək nəaliyyət və böyük şöhrət qazanmasından xəbər verir.

“Əl-Müfəssəl”də qrammatik qayda-qanunlara aydınlıq gətirmək üçün Quran, hədis və fəlsəfi şerhlərdən salınmışdır. Bu nümunələr bir çox dilçi alimlər tərəfindən təfsir olunmuşdur.

Sonralar müəllif özü başa düşür ki, “əl-Müfəssəlin” toxunduğu elmi məsələlər alimlər arasında mübahisə və diskussiyaya səbəb olur (48, 19). Əsər həddindən artıq yüksək elmi səviyyədə yazıldığı üçün ondan yalnız alimlər bəhrələnir. Buna görə də müəllif bir daha əsərə müraciət edərək onu yenidən işləyib geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına verməyi qərara alır. O, məharətlə bu işin öhdəsindən gələrək bu əsəri “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” adlandırır.

Əl-Unmuzəc üç hissədən ibarətdir:

- 1.İsimlər
- 2.Feillər
- 3.Ədatlar

Birinci hissə isimlərin təsnifatına həsr olunmuşdur. Müəllif ümumi və xüsusi olaraq isimləri iki yerə bölgür. Sonra isə fleksiya məsələsi müzakirə olunur, cümlə üzvlərinə, yalnız adlıq halda işlənən isimlərə, mübtəda və xəbərə, təsirlik və yiyəlik halında işlənən isimlərə, tabe sözlərə isimin təsniyə və cəm, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, cins və kəmiyyət kateqoriyalarına, nisbi isimlərə, həmçinin kiçiltmə isimlərə işarə olunur.

İkinci hissədə feillər, feilin zamanları, feilin müxtəlif növləri, feilin əmr forması, məlum və məchul növü, təsirli-təsirsiz, naqis, əsas işin icrasının yaxın olduğunu bildirən feillər, həmçinin təəccüb bildirən feillər haqqında söhbət açılır.

Üçüncü hissə ədatlara həsr olunmuşdur. Müəllif ön qoşmaları, feillə işlənən bağlayıcıları, inkar ədatlarını, diqqət cəlb etmək üçün işlənən ədatları, nida ədatları, xitab ədatları, sual ədatları, qəti gələcək zaman bildirən “sa və saufə” ədatlarının da bu hissəyə aid olduğunu qeyd edir.

“Əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinin mətni son dərəcə müxtəsər, lakin aydın surətdə ifadə edilmişdir. Hər bir qrammatik qayda-qanuna aid nümunələr əlavə edilmişdir ki, bu da ərəb dilini öyrənməyə yeni başlamış şagirdlərin qrammatik qaydaları tətbiq etməsinə kömək edir. Məhz bu xüsusiyyətinə əsasən də əsər ərəb dilinin öyrənilməsi istiqamətində əsas dərs vəsaitinə çevrildi.

Zəməxşəri öz “əl-Mufəssəl” əsərində ərəb dilinin qrammatikasından danışarkən sərfi (morfologiyani) qrammatikanın ayrı bir fəslə kimi tədqiq etməmişdir. İsimlərə aid olan birinci hissədə isimlərin həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətlərindən danışılır. Həmçinin ikinci hissədə feillər hər iki aspektdən araşdırılır. Üçüncü hissədə köməkçi sözlərdən – ədat və ön qoşmalardan söhbət açılır. Əsərin dördüncü hissəsi fonetikaya aid olan

məsələlərə həsr edilmişdir. Zəməxşərinin əl-Mufəssəl əsərində toxunduğu bütün məsələlər onun sonralar yazdığı əl-Unmuzəc əsərində qısa şəkildə öz əksini tapmışdır (84, 38-39).

Zəməxşərinin “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri yüksək ədəbi səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Zəməxşəri öz qrammatik və leksikoqrafik əsərlərində qrammatik materialı son dərəcə müxtəsər, lakin məzmunlu surətdə təqdim etmişdir. Bədii əsərlərinə gəldikdə isə o, zamanənin nəbzinin tutaraq qoşa həmqafiyə ibarələr, ərəb poeziyasının özünəməxsus vasitələri, ərəb dilinin zəngin sinonimləri və nadir sözlərindən ustalıqla istifadə etməklə onları çox mürəkkəb üslubda yazmışdır.

Zəməxşərinin bütün əsərlərini mahiyyət, məzmun, quruluş və ifadə baxımından maraqlı hesab etmək olar. Zəməxşəri “əl-Mufəssəl”, “Əsasul-bələğə” və digər əsərlərində ərəb dilçiliyinin özünəqədərki dörd əsr ərzində əldə etdiyi nəailiyyətləri yaradıcı şəkildə ümumiləşdirib ərəb qrammatika elminə və leksikoqrafiyasına nəzəri-metodoloji baxımdan bir sıra yeniliklər gətirmiş, ərəb dilçiliyini özünün orijinal mülahizələri ilə daha da zənginləşdirmişdir.

“Xarəzmin fəxri”, “ərəblərin və əcəmlərin ustadı” adlandırılan Zəməxşərinin yaradıcılığı ilə Bağdad qrammatika məktəbi özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Təsədüfi deyildir ki, orta əsr ərəb filoloqları ərəb dilinin qrammatikasına yaxşı yiyələnmək istəyən şəxsə onun “əl-Mufəssəl” əsasında öyrənməyi tövsiyə edirdilər. Ərəb şairlərindən biri “əl-Mufəssəl” əsərində sadə, yığcam dil ilə, lakin gözəl üslubla şərh edilmiş dərin elmi fikirləri səliqə ilə sapa düzülmüş inci ilə müqayisə edir (25, 227). “Əl-Mufəssəl” Sibəveyhinin kitabından sonra ərəb dili barəsində yazılmış ən məşhur əsərlərdən biri hesab edilir. Bu kitab

Əyyubilər dövründə Misir və Suriyada qrammatikaya dair ən mötəbər dərslik hesab edilir, onu əzbər bilən şəxsə yüz min dinar məbləğində hədiyyə verilməsi vəd olunurdu. “Əl-Mufəssəl” əsərinə 30-a qədər şərh yazılması onun nə qədər böyük şöhrət qazanmasına canlı sübutdur. Samərrai haqqılı olaraq qeyd edir ki, Zəməxsəri “əl-Mufəssəl” və “əl-Kəşşaf”dan başqa heç bir əsər yazmasa idi belə, onlar bu böyük alimin əbədi şöhrət qazanmasına kifayət idi (25, 227).

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, Zəməxsərinin “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsəri də “əl-Mufəssəl” kimi ərəb qrammatika elminə həsr olunmuş kitablar arsında özünəməxsus yer tutur. Bu kitab öz lakonikliyi, məzmun dolğunluğu və əhatə dairəsinin genişliyi baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

II FƏSİL

Cəmaləddin Ərdəbilinin “Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv” əsrinin qrammatik xüsusiyyətləri

Orta əsrlərdə yazılmış bütün əsərlərdə olduğu kimi əl-Ərdəbilinin şərhi də Allaha həmd-səna etməklə (bəsmələ və həmdələ ilə), peyğəmbəri salamlamaqla başlayır. Əsər üç hissədən ibarətdir:

1. الاسم - isim
2. الفعل - feil
3. الحرف - ön qoşmalar, ədatlar

2.1. İsim - الاسم

Ərdəbili müəllifin ismi feil və ön qoşmalardan qabağa salmasını ismin əsas (əsl), feil və ön qoşmaların isə qeyri-əsas (əlavə, fər'i) olması ilə əsaslandırır. O, sözünə davam edərək göstərir ki, feil və ön qoşmalardan istifadə etmədən yalnız isim vasitəsilə cümlə qurmaq mümkündür. Lakin isimdən istifadə etmədən hər hansı bir cümlənin qurulması qeyri-mümkündür. Sonra o, isimlərin xüsusiyyətlərindən danışır.

Əsas nitq hissələrindən biri olan isim geniş mənada əşya ifadə edir. Əşya adı altında canlı varlıqlar, cansız varlıqlar, mücərrəd anlayışlar nəzərdə tutulur. Bunlar müstəqil leksik-semantik söz qrupları olmaqla, isimlərin semantik bölgüsü də adlandırıla bilər. Çünki bu mənə qruplarının bölünməsində heç bir qrammatik əlamət iştirak etmir, yalnız sözün ifadə etdiyi leksik mənə əsas götürülür. İfadə etdiyi leksik – lüğəvi mənə, bölündüyü semantik qruplar isimləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir (37, c.2, 28).

باب الاسم وهو ما صح الحديث عنه ودخله حرف الجر واضيف وعرف و
تؤن

İsmin əlamətlərindən danışarkən müəllif onların beş olduğunu göstərir:

1. Mübtəda rolunda çıxış edir (haqqında xəbər verilir);
2. Huruful-cərr adlanan ön qoşmalarla (ismi yiyəlik halda idarə edən ön qoşmalarla) işlənə bilir;
3. Başqası (başqa nitq hissəsi) ilə izafət tərkibi yarada bilir.

Ərdəbili məhz “başqası” təbirindən istifadə etməklə izafətin birinci və ikinci tərəfləri haqqında olan fikir və mülahizələrin qrammatiklər arasında şəxələndiyinə işarə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə qrammatiklər iki müxtəlif qrupa bölünür. Birinci qrupa daxil olan qrammatiklərin fikrincə yalnız isim muzaf (izafətin birinci tərəfi) və muzafun-ileyh (izafətin ikinci tərəfi) rolunda çıxış edə bilər. Belə dilçilərdən İbn əl-Hacibi göstərmək olar. İkinci qrupa daxil olan dilçilərin fikrincə isə yalnız muzaf ismin xüsusiyyətlərindəndir. İzafətin ikinci tərəfi isə birinci tərəf zərf olduqda feil də ola bilər. Məsələn, يوم ينفع الصادقين صدقهم (151, 198) ;

4. Müəyyənlik artikli qəbul edir;

5. Tənvin qəbul edir;

İbn Hişam ismin xüsusiyyətlərini təsvir edərkən yuxarıda qeyd etdiyimiz beş əlamətdən yalnız I, IV və V nin adını çəkir (103, 15).

Zəməxşəri isimlərdən danışarkən onların 15 qismə bölündüyünü qeyd edir.

1. “اسم الجنس” Ərdəbili göstərir ki, ismul-cins dedikdə qeyri-müəyyən bir predmetin adını bildirən ümumi isimlər nəzərdə tutulur. Məsələn, رجل - kişi;

2. “العلم” - xüsusi isimlər;

3. “المعرب” - fleksiya əlamətləri qəbul edən (hallanan) isimlər. Məsələn, كتاب

4. “توابع المعرب” - təvabiul-murab;

Ərdəbili qeyd edir ki, buraya özündən əvvəlki ismin hal əlamətlərini qəbul edən bütün “ikinci isimlər” daxildir. Başqa sözlə desək, buraya təyinlər və əlavələr daxildir. Məsələn, زيد القائم ayaq üstə duran Zeyd.

5. “المبنى” - Ərdəbili buraya hərəkəsi hər hansı bir amilin idarəsindən asılı olmayan, həmçinin sonuncu samiti saitsiz olan isimləri daxil edir. Məsələn, كم، حيث، اين;

6. “المتنى” - təsniyə (ikilik bildirən kəmiyyət kateqoriyası);

7. “الجمع” - cəm;

8. “المعرفة” - müəyyənlikdə olan isimlər. Məsələn، انا وانت - mən, sən;

9. “النكرة” - qeyri-müəyyənlikdə olan isimlər. Məsələn، غلام - qul;

10. “المذكر” - müzəkkər (kişi cinsi);

11. “المؤنث” - müənnəs (qadın cinsi);

12. “المصغر” - kiçiltmə isim. Məsələn، رجل - balaca kişi;

13. “المنسوب” - nisbi isimlər. Məsələn، الاردبيلي;

14. “الاسماء العدد” - saylar;

15. “الاسماء المتصلة بالافعال” - feil mənasına malik olan isimlər. Buraya feili sifətlər, feildən düzələn isimlər və sair daxildir. Məsələn، العلم، العالم، المعلوم .

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Avropa dilçiliyindən fərqli olaraq ərəb dilçiliyində feili çıxmaq şərti ilə isimlə digər nitq hissələri arasındakı sərhəd müəyyənləşdirilməmişdir. Elə buna görə də, isim bölməsində ərəb qrammatikləri say və əvəzlilik kimi digər nitq hissələrindən də söhbət açılar.

2.1.1. المعرب و المبني - hallanan və hallanmayan isimlər.

Ərəb dili flektiv dillər qrupuna daxildir. Digər flektiv dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də sözün funksional vəziyyəti onun sonuna artırılmış fleksiya əlamətləri (şəkilçilər-hərəkələr) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bu hərəkələr sözün sintaktik mənasından asılı olaraq dəyişir, əvəzlənir. Sözün sonundakı dəyişiklik irab, bu dəyişikliyi reallaşdıran hərəkələr isə fleksiya əlamətləri (hal göstəriciləri) adlanır.

Fleksiya əlamətləri cümlədaxili rolunu müəyyənləşdirdiyi sözün ayrılmaz tərkib hissəsidir. Elə buna görə də məşhur dilçi H.Fleyş irab hadisəsini deklinasiya (declinare – latın sözü olub hallandırmaq mənasını ifadə edir) adlandırır. (98, 27)

Bizə məlum olan qədim dillərin əksəriyyəti, o cümlədən yunan, latın, sanskrit və assuriya dilləri flektiv dillər qrupuna daxildir.

Mütəxəssislərin fikrincə irab məsələsi bütün sami dillərdə mövcud olmuş, lakin zaman keçdikcə o, ərəb ədəbi dili istisna olmaqla digər dillərin strukturundan silinmişdir. Ərəb dilində isə irab məsələsi ən qədim zamanlardan bəri mövcud olmuş və bu gün də ərəb ədəbi dilində ondan geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır (159, 246).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilinin şərhində “əl-murab val-məbni” - hallanan və hallanmayan isimlər haqqında geniş söhbət açılmış, bu barədə (irab məsələsi haqda) ətraflı məlumat verilmişdir.

Hallanan isimlər iki yerə bölünür:

1. “المنصرف” - Münsərif; buraya tənvin daxil olmaqla hər üç halın hərəkəsini (damma, fəthə, kəsre) qəbul edən isimlər (üçhallı isimlər) daxildir.

2. “غير المنصرف” - Qeyri-münsərif; bura isə tənvin və yiyəlik halın hərəkəsi - kəsreni qəbul etməyən, başqa sözlə desək yiyəlik halı təsirlik halı ilə ifadə edilən ikihallı isimlər daxildir (kəsre və tənvin qəbul etməyən ikihallı isimlər). Məsələn, مررت باحمد - Əhmədin yanından keçdim. Belə isimlər müəyyənlik şəraitində, yaxud izafət tərkibində işləndikdə yiyəlik halın hərəkəsini qəbul edir, yəni üçhalla olur.

Zəməxşəri yazır ki, الاسم المعرب - əl-ismul-murab dedikdə ləfzi (sözlə ifadə edilən) və təqdiri (nəzərdə tutulan) amillərin idarəsindən asılı olaraq sonunda dəyişiklik edilmiş isim nəzərdə tutulur (131, 9). Beləliklə aydın olur ki, irab hadisəsi məhz sözlər arası sintaktik əlaqə zamanı meydana gəlir. İbn Yəiş də öz şərhində bu fikri təsdiq edir:

وان الاسم اذا كان وحده مفردا من غير ضميمة اليه لم يستحق الاعراب لان الاعراب انما يؤتي به للفرق بين المعاني... (111, 58)

İsim təklikdə işlənərkən (başqa sözlə qrammatik əlaqə yaratmadıqda) fleksiya əlamətinə malik deyil. Çünki irab (fleksiya əlaməti) mənalar arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək üçündür....

Ərdəbili Zəməxşərinin fikirlərini daha da aydınlaşdıraraq, ümumiyyətlə, sözün sonundakı dəyişiklik – irab (fleksiya) haq-

qında söhbət açır. Ərdəbili göstərir ki, müəllif “irab dedikdə sözün məhz sonundakı dəyişiklik nəzərdə tutulur” ifadəsini işlətməklə sözün əvvəlində və ortasında baş verən dəyişikliklərin irabla heç bir əlaqəsi olmadığını, bunun vəzn xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyini göstərir. Sözün sonundakı dəyişiklik hərəkətlərlə, yaxud bu hərəkətlərə müvafiq uzun saitlərlə öz əksini tapır. Ərdəbili dörd yerdə hərəkətlərin onlara müvafiq uzun saitlərlə ifadə edildiyini qeyd edir (151, 208):

1. İki kök samiti qalmış altı ismin (اب - ata, اخ - qardaş, حم - qaynata, هن - şey, فم - ağız, ذو - sahib, لی - lı-li) – tərkibi vəziyyətdə hallanması zamanı. Hallanmanın bu növündə ismin halları adlıqda – u, yiyəlikdə – i və təsirlikdə – ə ilə bildirilir ki, bunlar yazıda müvafiq surətdə vav, yə və əliflə öz əksini tapır;

2. کلا و کلتا – kila və kilta (“hər ikisi, hər iki” mənasını ifadə edir) bitişən əvəzliliklə tərkibi vəziyyətdə işləndikdə. Məsələn, جائئى كلاهما – onların hər ikisi mənim yanıma gəldi, hər ikisini gördüm, hər ikisinin yanından keçdim.

Ərdəbili kila və kiltanın hallarının hərəkətlərlə yox, onlara müvafiq uzun saitlərlə işlənməsini onların təsniyə (ikilik) mənasını ifadə etməsi, bir növ mənə baxımından təsniyəyə bənzəməsi ilə əlaqələndirir. Hər iki mənasını ifadə edən kila və kilta əvəzliliklə yox, isimlərlə izafət tərkibi yaratdıqda, onların halı hərəkətlərə uyğun uzun saitlərlə deyil, təqdiri (gizli) hərəkətlərlə bildirilir. Məsələn, جائئى كلا الرجلين، رايتهما، رايتهما – onların hər ikisi mənim yanıma gəldi, hər iki kişini gördüm, hər iki kişinin yanından ötüb keçdim;

3. Təsniyə;

4. Düzgün cəm;

Ərdəbili təsniyə və düzgün cəmdə hal əlamətlərinin hərəkərlə deyil, onlara müvafiq uzun saitlərlə ifadə edilməsinin səbəbini çox gözəl, anlaşıqlı və məntiqə uyğun şəkildə izah edərək göstərir ki, kəmiyyət kateqoriyasında əsas (əsl) müfrəd – təkdir. Təsniyə və cəm isə düzəltmə (fər), yəni sonradan törəmədir. İrabın uzun saitlərlə ifadə olunması da fərdir (sonradan törəmədir). Elə buna görə də təsniyə və düzgün cəmdə irab hərəkətlərlə yox, onlara uyğun hərflərlə bildirilir. Düzgün cəm dedikdə kişi cinsinin düzgün cəmi nəzərdə tutulur.

Sonra isə təqdiri (nəzərdə tutulan, lakin zahirdə öz əksini tapmayan) irab haqqında söhbət açılır. Ərdəbili عصا، سدى tipli sözlərdə hal əlamətləri olan hərəkələrin zahirdə öz əksini tapmamasını onların əliflə bitməsi, əlifin isə hərəkə qəbul etməməsi ilə əlaqələndirir. القاضى tipli sözlərdə damma və kəsreni tələffüz etmək çətin olduğu üçün onlar nəzərdə tutulur. Fəthəyə gəldikdə isə, o tələffüz zamanı heç bir çətinlik (ağırliq) yaratmadığından zahirdə öz əksini tapmışdır. Məsələn، رايث القاضى.

İbn Yəiş göstərir ki, bu sözlər fonetik baxımdan hal əlamətlərini qəbul etmək iqtidarında olmadığından fleksiya əlamətləri onlarda bütünlüklə, yaxud da qismən öz əksini tapmır (111, 66).

العصا sözünün sonundakı əlif vav samitindən əmələ gəlmişdir. Ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına əsasən bu əlif hal əlamətlərini qəbul etməməlidir. Çünki əks təqdirdə o, fonetik xüsusiyyətini itirərək həməzəyə çevrilmiş olur.

Ərdəbili qeyd edir ki, isimlərin münsərif (üçhəllı) olması əsas (əsl), qeyri-münsərif (kəsre və tənvin qəbul etməyən - ikihəllı) olması isə qeyri-əsas (fər)dir. İsmnin bütün hal

əlamətlərini qəbul etməsinin (üçhallı olmasının) qarşısını alan səbəblər (اسباب منع الصرف) aşağıdakılardır:

1. العلمية – əl-ələmiyyə, ismin xüsusi ad olması. Məsələn, زينب ;
2. التانيث – ət-tənis, müənnəs, حبلی ;
3. وزن الفعل – vəznul-feil, ismin formasına (modelinə) görə feilə bənzəməsi, feil vəznində olması. Məsələn, احمد. Göründüyü kimi Əhməd xüsusi isim olmasına baxmayaraq vəzn xüsusiyyətləri baxımından IV bab feillərinə bənzəyir;
4. الوصف على وزن افعال – əl-vəsf əla vəzni əf'ələ, yəni ad qruplu sözün əf'ələ vəznli əsl sifət mənasına malik olması. Məsələn, امرت بنساء (daha qırmızı, daha fəzilətli). مررت بنساء – dörd qadının yanından ötüşüb keçdim cümləsində isə “اربع” əfələ vəznli olub sifət rolunda çıxış etsə də ikihallı deyil. Çünki o, əslində saydır və yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlədə təyin rolunda çıxış etmişdir;
5. العدل – əl-ədl, ismin öz əvvəlki formasını dəyişərək yeni forma kəsb etməsi. Məsələn, عمر - Ömər. Qrammatiklər bu ismin ilk öncə عامر Amir olduğunu, sonradan فُعْل fu'əl vəznində xüsusi ada çevrildiyini göstərir (140, c.2, 222);
6. الجمع على وزن مفاعل و مفاعيل – əl-cəm əla vəzni məfa'ilun və məfa'iilun məsələn, مفاتيح - مفاتيح açar sözündə olduğu kimi ismin məfailun və məfaiilun vəznində cəmlənməsi;
7. التركيب – ət-tərkiib, iki ismin birləşərək tərkiibi vəziyyətdə işlənməsi. Məsələn, بعليک
8. العجمة – ərəb dilinə daxil olan adlar. Məsələn, ابراهيم ;
9. Tənis (qadın cinsinin) əlifinə bənzər əlif və nun məsələn, عمران .

Cami qeyd edir ki, İmran və Osman tipli sözlərdəki əlif və nun zaid (kök samiti olmayan, sonradan əlavə edilmiş)dir, həmçinin onların Hubla və Həmra tipli sözlərdə mövcud olan qadın cinsinin əlaməti – əlifə bənzəməsi tə mərbutə qəbul etməmələri ilə bağlıdır (147, c.2, 216).

Qeyd etmək lazımdır ki, عطران، سكران tipli sözlərin müənnəsi tə mərbutə ilə yox، عطشى، سكرى modelləri ilə işlənmişdir. ندمان sözünün müənnəsi tə mərbutə qəbul etdiyinə görə (ندمانة) münsərifdir. (168, 76)

Ərdəbili yazır ki, yuxarıda göstərilən doqquz əlamətdən ikisi hər hansı bir isimdə olarsa, yaxud biri təkrar edilərsə, həmin isim feilə bənzədiyi üçün kəsre və tənvin qəbul etmir (ikihallı olur).

Şərh: احمر، افضل، حمراء sözləri 1-2-ci، حمراء sözü 1-3-cü، حمراء sözləri 3-4-cü، عمر sözü 1-5-ci، بعليك sözü 1-7-ci، ابراهيم sözü 1-8-ci əlamətləri əhatə edir. Əlamətlərin təkrar olunması isə son cəm modeli və qadın cinsinin əlaməti olan əlifə (الالف الممدودة و) aiddir. Cəmdəki iki səbəb ibarətdir: 1) cəm 2) bu modeldə olan cəmin ikiqat cəm olması, bu xüsusiyyətin təkrarlanmasıdır. Məs: (الايدي-يد) əl sözündə olduğu kimi. حمراء و حملى tipli sözlərdə 1-ci səbəb təniz, yəni qadın cinsinin əlaməti olan əlif, 2-ci səbəb isə əlifin mütləq bu sözlərlə birgə işlənməsinin zəruri olmasıdır (لزومهما للتأنيث). Heç vaxt حمراء حمراء tipli sözlər حمراء حمراء formasında işlənməmişdir. Ta mərbutəli sözlər isə hər iki formada işlənir. Məs: خادم - خادمة، شيخ - شخة və s.

2.1.2. المرفوعات – Mərkuat, adlıq halda işlənən isimlər

Hal sisteminin (33, 96) ərəb dilində nominativ (adlıq), akkuzativ (təsirlik) və genitiv (yiyəlik) olaraq üç formada təzahür etdiyini qeyd etmişdik. المرفوعات – adlıq halda işlənən isimlər əsl (əsas) və mulhəq (qeyri- əsas, sonradan əlavə edilmiş) olaraq iki qismə bölünür. Birinci qismə اسم الفاعل - subyekt daxildir (154, 293). İsmul-failin iki növü var: 1) isimlə ifadə edilən məs, ضرب زيد Zeyd vurdu; 2) əvəzliliklə ifadə edilən : ضربت زيدا، زيد ضرب – Zeydi vurdum, Zeyd vurdu.

Adlıq halda işlənən isimlər qrupuna əlavə edilən (ملحق به – mülhəq bihi qeyri-əsas) isimlər beşdir. Bura mübtəda, xəbər, ad qruplu sözlərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən “kanə”nin ismi, “in-nə”nin xəbəri, mütləq inkar bildirən “la”nın xəbəri, “leysə”yə bənzəyən “ma” və “la”nın ismi daxildir.

Ərdəbili qeyd edir ki, Zəməxşərinin fikrincə mübtəda və xəbər ləfzi amillərdən təcrid olunmuşdur. “Zəməxşərinin fikrincə” ifadəsini işlətməklə Ərdəbili bu məsələnin qrammatiklər arasında mübahisə doğurduğuna, bu barədə müxtəlif fikir və mülahizələrin mövcudluğuna işarə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ İbn Malikin əsərində geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. İbn Malik mübtədanın adlıq halda olmasını onun cümlənin əvvəlində yerləşməsi – الابتداء *ibtida* ilə, xəbərin adlıq halda olmasının isə mübtədanın idarəsi ilə bağlı olduğunu göstərir. Süyuti öz əsərində bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, İbn Malikin mövqeyi Sibəveyhinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür (135, c.1, 83). O yazır ki, mübtədanı xəbərsiz təsəvvür etmək olmaz.

Elə buna görə də mübtədə xəbərin mövcudluğunu zəruri edərək onu adlıq halda idarə edir:

لان المبتداء محتاج الى الخبر فيطلبه و يؤثر فيه الرفع.

Çünki mübtədə xəbərə möhtacdır, onu tələb edərək adlıq halda idarə edir.

İbn Əqil Sibəveyhi başda olmaqla bütün bəsrəlilərin bu fikirdə olduğunu yazır. O, mübtədanın amilinin mənəvi, xəbərin amilinin isə ləfzi olduğunu göstərir. Kufə qrammatiklərinin mövqeyi isə təməmilə fərqlidir. Onlar mübtədanın xəbəri, xəbərin isə mübtədanı adlıq halda idarə etməsi fikrini irəli sürürlər (107, c.1, 200).

Göründüyü kimi bu məsələdə Zəməxşərinin mövqeyi öz orijinallığı ilə seçilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin baş üzvləri ərəb dilində məhz adlıq halda işlənir. Lakin mübtədə və xəbər ismi, yaxud feili cümlədə işlənməsindən asılı olaraq bir qədər fərqli sintaktik xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, mübtədə ismi cümlədə المبتداء , feili cümlədə isə (məlum növdə) الفاعل – işi icra edən, subyekt, məchul növdə isə نائب الفاعل – subyekti əvəz edən adlanır. Mahiyyət etibarı ilə tamamlıq (obyekt) olan نائب الفاعل subyektin qrammatik xüsusiyyətini kəsb edərək, bu zaman adlıq halda işlənir.

İbn Malikə qədər əksər qrammatiklər məchul növdə olan feili xəbəri ما لم يسم فاعله felu ma ləm yusəmmə failuhu, yəni subyekti xatırlanmayan (adı çəkilməyən) cümlənin feili, onun mübtədasını isə مفعول ما لم يسم فاعله məfulu ma ləm yusəmmə failuhu, yəni subyekti qeyd olunmayan cümlənin məfulu adlandırırdılar (131, 116; 119, 51).

İbn Malikin davamçıları isə məchul növdə işlənmiş feili xəbərin mübtədasını نائب الفاعل naibul-fail adlandırmağa başlayır. Məsələn İbn Nazim Əlfiyyəyə yazdığı şərhində belə yazır:

هذا باب النائب عن الفاعل اذا حذف. التعبير به احسن من التعبير بمفعول ما لم يسم فاعله (110, 86).

Bu, subyekt qeyd olunmadıqda onun yerini tutan naibul-failin (obyektin) fəslidir. Naibul-fail ifadəsini işlətmək məfulu ma ləm yusəmmə failuhu, (yəni subyekti qeyd olunmayan cümlənin məfulu – obyekt) ifadəsini işlətməkdən daha yaxşıdır.

Xəbəyə gəldikdə isə ərəb dilində feili cümlənin xəbəri الفعل əl-fi'l, ismi cümlənin xəbəri الخبر əl-xəbər adlanır.

Ərdəbili qeyd edir ki, mübtəda əsasən müəyyənlikdə, xəbər isə qeyri-müəyyənlikdə olmalıdır. Bəzi hallarda isə bu ümumi qayda pozulur. Məs: الله الهنا، سلام عليك

Xəbər haqqında danışarkən Ərdəbili onu iki qismə bölür.1) müfrəd – tək (sadə) məs, زيد غلام Zeyd uşağıdır 2) cümlə. Xəbər rolunda çıxış edən cümlə isə öz növbəsində dörd yerə bölünür.1) عمرو اخوه اسمية – ismi cümlə 2) زيد ذهب ابوه فعلية – feili cümlə məs, ظرفية 4) زيد ان تكرمه بكرمك – şərt cümləsi məs, 3) شرطية 3) ذاهب adverbial cümlə زيد امامك اي حصل امامك Zeyd qarşındadır.

Bir sıra hallarda mübtəda ilə xəbər arasındakı aid əvəzliyi cümlədə qeyd olunmur. Ərdəbili göstərir ki, bu, yalnız kontekstdən başa düşüldüyü zaman – aydın nitq şəraitində mümkündür. Məs, البر الكر بستين درهما buğdanın bir kürrü (ölçü vahidi) 60 dirhəmədir. Əslində isə bu cümlə البر الكر منه بستين درهما (buğda, onun bir kürrü 60 dirhəmədir) aid əvəzliyi ilə işlənməli idi.

2.1.3. المنصوبات – Mənsubat, təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlər

Burada təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən söhbət açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində təsirlik hal müxtəlif funksiyalara malik çoxsaylı qrammatik kateqoriyaları əhatə ediyi üçün bir qədər geniş anlamda, Qrandenin dili ilə desək, ismin (ad qruplu sözün) feildən asılılığı mənasında başa düşülməlidir. Belə ki, bu asılılıq tamamlığın növündən asılı olaraq (vasitəsiz, vasitəli, hərəkəti konkretləşdirən, məhdudlaşdıran və izah edən) müxtəlif formalarda təzahür edir (68, 338).

Təsirlik halda işlənmiş sözlər sintaktik funksiya kəsb edərək vasitəsiz, vasitəli tamamlığı hərəkətin yerini, vaxtını, məqsəd və səbəbini, həmçinin subyektlə obyektin hal və vəziyyətini ifadə edir.

“Mənsubat”a daxil olan sözlər də öz növbəsində əsas (əsl) və qeyri-əsas (mulhəq, əlavə) olaraq iki qismə bölünür. Bu bölgünün hansı prinsiplər əsasında aparılmasından danışan Ər-dəbili yazır ki, birinci qismə amili həqiqi feillər olan məmullar (məfullar), ikinci qismə isə amili ön qoşmalar və qeyri-həqiqi (köməkçi) feillər olan məmullar daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü heç bir qrammatik-funksional əsasa malik deyil və o, yalnız təsirlik halda işlənən sözlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə, onların ümumiləşdirilməsinə xidmət edir. Belə ki, birinci (əsas) qrupa yalnız المفعول əl-məful başlığı altında olan sözlər, ikinci qrupa isə fərqli adlara malik sözlər daxil edilmişdir. Eyni qrupa daxil olan məfulların özləri də tamamilə bir-birindən fərqli mənaya, fərqli funksiyaya malikdir. Məsələn, مفعول به məfulun bihi - vasitəsiz tamamlıq, مفعول فيه məfulun fihi – zaman və məkan zərfliyi, مفعول له

məfulun ləhu – səbəb və məqsəd zərfliyi bildirir. مفعول معه məfulun məahu isə təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlərin xüsusi növü olub yuxarıda qeyd etdiyimiz tamamlıq və zərfliklərlə heç bir ortaq mənaya malik deyil. Məfulun bu növü hərəkəti subyektlə birgə icra edən şəxsi ifadə edir. Məs, سافرت و زيدا mən Zeydlə birlikdə səfər etdim cümləsində زيدا təsirlik halda işlənsə də subyekti, hərəkəti birinci subyektlə birgə icra edən ikinci subyekti ifadə edir. Əslində isə bu cümlə iki hissədən سافرت انا mən səfər etdim və زيدا معي Zeyd mənimlə idi cümlələrindən ibarət idi. İkinci cümlədəki كان معي birgəlik bildirərək özündən sonrakı sözün təsirlik halda işlənməsini tələb edən و vavla əvəz edilmişdir.

Beləliklə də aydın olur ki, birgəlik mənasını ifadə edən təsirlik halda işlənmiş söz birbaşa olmasa da, əsas cümlədəki feili xəbərlə əlaqədardır.

Mənsubatda əsas məfullardır. Onlar beş yerə bölünür:

1. المفعول المطلق – əl-məful əl-mutləq, sərbəst tamamlıq (32, 206).

Bir sıra dillərdə, o cümlədən rus dilində tərz-i-hərəkət bəzən feili xəbərlə eyni kökdən ibarət olan isim vasitəsilə ifadə edilir. Bu növ ifadə forması ərəb dilində də çox geniş yayılmışdır, həm də o tək-cə feillərlə deyil, məsdər, fail, məful və bir sıra sifətlərlə də işlənir. Belə tərkiblərdə tərz-i-hərəkət bildirmək məqsədi ilə işlədilən isim aid olduğu feilin, məsdərin, fail, məful və ya sifətin təsirlik hal vasitəsilə idarə edib-etməməsinə, feilin məlum növdə olub-olmamasına baxmayaraq, daim təsirlik halda olur və xidmət etdiyi sözü mənə etibarı ilə tamamlasa da, icra edilən və ya hərəkətin bilavasitə təsir obyektini vəzifəsini daşımır. Ərəb

grammatikasında bu cür “tamamlıqlara” المفعول المطلق – sərbəst tamamlıq deyilir.

Sərbəst tamamlıqlar əsasən məsdərlərlə ifadə olunur. Ərdəbili qeyd edir ki, bu məsdərlər aid olduqları feilin mənasını ifadə edərək onun mənasını daha da gücləndirir, təkid bildirir. Məsələn, ضربت ضرباً onu zərblə vurdum [hərfən: onu vurma ilə vurdum], ضرب ضرباً o, zərblə vuruldu [hərfən: o, vurma (ilə) vuruldu].

2. المفعول به - əl-məfulu bihi, vasitəsiz tamamlıq

Məlum olduğu kimi vasitəsiz tamamlıq iş və hərəkətin obyektə olan təsirini doğrudan doğruya vasitəsiz olaraq özündə əks etdirir. Elə buna görə də tamamlığın bu növü vasitəsiz adlanır. Məsələn, ضربت زيداً Zeydi vurdum.

3. المفعول مع - əl-məfulu mæa. Ərdəbili yazır ki, مع – la,lə mənasında olan vav hərfindən sonra təsirlik halda işlənən ismə ای مع atana nə etdin (ما صنعت و اباك) deyilir. Məsələn, ابك Burada haqqında xəbər verilən işin kiminlə birlikdə icra edildiyi və ya hökmün kimlə, nə ilə ortaq (əlaqədar) olduğu bildirilir.

4. المفعول له و يسمى المفعول لاجله والمفعول من اجله - əl- məfulu ləhu və yusəmma əl- məfulu liəclihi vəl-məfulu min əclihi – məqsəd zərfliyi

Bəzən təsirlik halında ifadə olunan sözlər feilin məna tələbi-lə cümlənin tamamlığı yox, zərfliyi olur. Ərdəbili “məfulun ləh” haqqında danışarkən onu aşağıdakı şəkildə izah edir:

“Məfulun ləhu odur ki, subyekt işi ondan ötrü icra etmişdir. Məsələn, ضربته تاديباً له onu tərbiyələndirmək üçün (məqsədi ilə) vurdum”.

5. المفعول فيه - əl-məfulu fihi – zaman və məkan zərfliyi

Ərdəbili qeyd edir ki, zaman və məkan zərfləri müəyyən və qeyri-müəyyən olaraq iki yerə bölünür. Zaman zərfliyinin hər iki növü təsirlik halda olur. Məsələn, اتيتہ اليوم onun yanına bu gün getdim (müəyyən), اتيتہ بكرة onun yanına səhər tezdən getdim (qeyri-müəyyən). Məkan zərfliyinin isə yalnız qeyri-müəyyən forması təsirlik halda olur. Müəyyən forması isə فى (da,də) ön qoşması ilə işlənərək yiyəlik hal əlamətini qəbul edir. Məsələn, قمت امامك qarşında durdum, صليت فى المسجد məsciddə namaz qıldım.

“Mənsubat”a daxil olan qeyri-əsas (mulhəq, əlavə) ad qruplu sözlərə gəlincə isə Zəməxsəri onların yeddi olduğunu qeyd edir.

1. الحال – hal, vəziyyət bildirən zərflik;

Tərzi-hərəkət zərfliyinin bir növü də hal, vəziyyət bildirən hal zərfliyidir. Məlum olduğu kimi tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərziini, keyfiyyətini, müqayisəsini, hərəkətin icra və əlamətin meydana çıxma prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək necə, nə cür, nə halda, nə tərzdə və s. suallardan birinə cavab olur (1, 189).

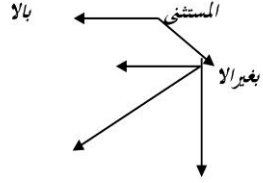
Tərzi-hərəkət zərfliyinin bu növü hərəkətin icrası zamanı subyektin halını, vəziyyətini bildirir (65, 164). Ərdəbili hal haqqında danışarkən qeyd edir ki, hal subyektlə yanaşı bəzən obyektin də vəziyyətini, hansı halda olduğunu göstərir. Məsələn, ضربت زيداً قائماً cümləsini Ərdəbilinin fikrincə iki cür tərcümə etmək mümkündür: 1) Zeydi ayaq üstə durduğu halda vurdum 2) ayaq üstə durduğum halda (dayanarkən) Zeydi vurdum. Ərdəbili qeyd edir ki, bəzən hal eyni zamanda həm subyektin, həm də obyektin hal və vəziyyətini bildirir. Məsələn, ضربت زيداً قائمًين –

mən və Zeyd ayaq üstə durduğumuz halda (dayanarkən) Zeydi vurdum.

Hal zərfliyi qeyri-müəyyənlikdə, subyekt isə müəyyənlikdə olmalıdır. Məsələn, ضربت زیداً راكباً Zeydi minikli olduğum halda vurdum. Yalnız bir halda, yəni hal subyektdən əvvələ keçdikdə subyekt qeyri-müəyyənlikdə ola bilər məsələn, جائئى راكباً رجل bir kişi (minikli olduğu halda) yanıma gəldi (133, c. 4, 24).

2. التمييز – tərzi-hərəkət zərfliyinin bir növü olan təmyizin vəzifəsi subyektin xarakterik xüsusiyyətlərindən birinin mənasını açmaq, dəqiqləşdirmək və ya konkretləşdirməkdən ibarətdir. Məs, طاب زيد نفساً Zeyd daxilən yaxşı (razı) oldu.

3. المستثنى – qeyd etmək lazımdır ki, istisna ədatları, onların işlədilməsi qaydaları Ərdəbilinin şərhində təfəsilatı ilə öz əksini tapmışdır. Ərdəbilinin istisna ədatları arasında apardığı bölgünü aşağıdakı sxemdə konkretləşdirmək mümkündür:

ما عدا, ما خلا, ليس, لا يكون = واجب النصب . جائي القوم ما عدا
زيداً...

لان هذه الكلمات افعال اضمير فواعلها والتقدير ما عدا ... بعضهم زيداً

بغير و سوى وسواء = واجب الجر . جائي القوم غير ... زيد لان مضاف اليه

ولا سيما , بحاشا وخلا و عدا =

الرفع على الفاعلية بناء على انها افعال لازمة و ما بعدها فواعلها
النصب على المفعولية بناء على انها قد استعملت متعدية يقال
حاشاك.. اى تجاوزك.

الجر بناء على انها حروف الجر

الرفع على انه مركب من لا سيما = لا + شيء (مثل) + ما (شيء) وخير

مبتداء محذوف و التقدير جائي القوم لا مثل شيء هو زيد

النصب على ان لا سيما كلمة واحدة. معنى الا فما بعدها مستثنى

الجر على ان ما زائدة و سي مضاف الى زيد.

المستثنى بالا اما متصل ← مقدم على المستثنى منه بعد المنفى = واجب النصب لان

البدل لا يجوز هنا لعدم جواز تقدم البدل على المبدل منه نحو

ما جائي الا زيداً احد

بعد كلام موجب = واجب النصب نحو

جائي القوم الا زيداً

بعد كلام غير موجب نحو ما جائي احد إلا

زيد وزيداً القضيح الرفع على البدلية

منقطع = واجب النصب لانه لا يجوز فيه البدل لعدم الجنسية بين احد و حمار

نحو ما جائي احد الا حمراً

Zəməxşəri istisna ədatları ilə bağlı fikirlərini bir neçə cümlə ilə ifadə edərək növbəti məsələyə keçir. Ərdəbili isə təqdim etdiyimiz sxemdən göründüyü kimi onu bütün aspektlərdə işıqlandıraraq bu ədatlar haqda dolğun məlumat verir. O, əvvəlcə müstəsnanın (istisna edilən sözün) həm *illa* istisna ədatı, həm də qeyri-*illa* (*illadan* başqa) istisna ədatları vasitəsilə düzəldiyini (işləndiyini) göstərir. Ərdəbili *illa* istisna ədatından başqa aşağıdakı istisna ədatlarının adını şəkir (147, 250):

a) Ma əda, ma xəla, leysə, la yəkunu. Bu ədatlardan sonra gələn “müstəsna”nın təsirlik halda olması zəruridir.

b) Ğeyru, siva, səva. Bu ədatlardan sonra gələn “müstəsna”nın yiyəlik halda olması zəruridir.

c) La siyyəma, haşa, xəla, əda. Bu ədatlardan sonra gələn “müstəsna”nın hər üç halda işlənməsi mümkündür.

Ərəb dilində istisna ədatları çoxsaylı olsa da, onların içərisində ən çox işlənən istisna ədatı “لا”dır. Sxemdən göründüyü kimi “illa” istisna ədatının işləndiyi cümlələr dörd yerə bölünür. Bu cümlələrin yalnız birində – inkarlı cümlədə adlıq hala üstünlük verilsə də, onun hər iki halda (adlıq və təsirlik) işlənməsi mümkündür. Digər üç cümlədə (*فى المستثنى المنقطع والمتصل*) istisna edilən isim (*المستثنى*) mütləq təsirlik halda olmalıdır.

4. كان و اخواتها – kanə tipli sözlərin xəbəri məsələn, كان زيد - Zeyd yola düşmüşdü.

5. “ان” - tipli bağlayıcıların ismi məs, ان زيداً قائم . Bu bağlayıcılar feilə bənzər bağlayıcılar (*الحروف المشبهة بالفعل*) adlanır.

6. Qəti inkar bildirən “لا”nın ismi. لا -nın ismi “mənsubat”a ona görə aid edilmişdir ki, “لا” “انفى” (mövcudluğunu inkar edirəm, yoxdur, deyildir) mənasını daşıyan feilə bənzəyir.

7. “ليس” mənasını ifadə edən “ما” və “لا”nın xəbəri məsələn, ما زيد منطلقاً - Zeyd yola düşməmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu, hicazlıların mövqeyidir. Təmmim dilində isə hər iki tərəf adlıq halda olmalıdır (151, 257).

2.1.4. المجرورات – Məcrurat, yiyəlik halda işlənən ad qruplu sözlər

Zəməxşəri yiyəlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən danışarkən onları iki yerə bölür: a) مجرور بالاضافة izafət vasitəsilə yiyəlik halda idarə edilən ad qruplu sözlər, b) مجرور بحرف الجر ön qoşmalarla yiyəlik halda idarə edilən ad qruplu sözlər. Zəməxşərinin *məcrur bil-idafə* sözünə münasibət bildirən Ərdəbili qeyd edir ki, bu ifadə bir qədər anlaşılmazdır. Çünki, bu ifadə izafətin ikinci tərəfinin amilinin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə açıqlamır.

Ümumiyyətlə, bu barədə qrammatiklər arasında müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Şeyx Məhəmməd Əli əl-Mudərris əl-Əfqani bu barədə olan fikirləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır.

1. İzafətin (125, 150-154) ikinci tərəfinin amili nəzərdə tutulan ön qoşmadır. Bu İbn Malikin mövqeyidir. Əl-Ğəlayini iki tərəf arasında ön qoşmanın mövcudluğunu qəbul etsə də, onu izafətin ikinci tərəfini yiyəlik halda idarə edən bir amil kimi qəbul etmir.

2. Muzafun ileyhin (II tərəfin) amili muzafdır (I tərəfdir). Bu Sibəveyhinin mövqeyidir. O, öz fikrini bitişən əvəzliyin izafətin birinci tərəfinə bitişməsi ilə (مәs, غلامه) əlaqələndirərək göstərir ki, bitişən əvəzlik yalnız öz amili ilə tərkibi vəziyyətdə olur.

3. Üçüncü qrupa daxil olan qrammatiklərin fikrincə II tərəfin amili, ümumiyyətlə, izafət tərkibinin yaranmasıdır. Burada amil mənəvi amildir. “Şərhu-t-təsrîh” əsərində əs-Süheyli və Əbu Həyyanın da bu fikirdə olduğu qeyd olunur (147, c.2, 259). Müdərriş Əfqani bu fikrin “Əxfəşə” mənsub olduğunu göstərir (139, c.2, 240).

4. İzafətin I tərəfi (muzaf) və nəzərdə tutulan ön qoşma birlikdə II tərəfi yiyəlik halda idarə edir. (اما الحرف فلانه الاصل في عمل) . (الجر اما المضاف فلان لفظ حرف الجر ساقط دائما و المضاف نائبه). Bu fikrin kim tərəfindən irəli sürüldüyü məlum deyil.

Bizim fikrimizcə İbn Malikin mövqeyi həqiqətə daha uyğundur. Çünki hərful-cərrin (ismi yiyəlik halda idarə edən ön qoşmanın) amil olması fikri bütün qrammatiklər tərəfindən qəbul edilmişdir. İkinci tərəfin amilinin مضاف, yaxud الاضافة olması fikri isə bir çox qrammatiklər arasında mübahisə doğurur. Müdərriş Əfqani birinci variantın daha məşhur olduğunu qeyd etsə də, Sibəveyhinin fikri ilə həmrəy olduğunu yazır (139, c.2, 240).

İzafət – müəyyən edən isimlə yiyəlik halda müəyyən olunan isim arasında yaranan mənəvi əlaqəsi (57, 465), mənəvi və ləfzi olaraq iki yerə bölünür. İzafətin I növü muzafın mənasını müəyyənləşdirmək, həmçinin konkretləşdirmək baxımından mənəvi əlaqədar olduğu üçün mənəvi – mənəvi əlaqədar olan adlandırılmışdır. Mənəvi izafət izafətin həqiqi məramını, məqsəd və hədəfini (الغرض منها نسبة المضاف الى المضاف اليه), yəni izafətin I tərəfinin II tərəfə mənsub olduğunu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirdiyi üçün, həmçinin həqiqi izafət də adlanır (140, c.3, 208).

İzafətin II növü yalnız tələffüz zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa (təxfifə) xidmət etdiyi üçün ləfzi (sözə,

nitqə aid olan izafət) adlandırılmışdır. Zəməxşəri yazır ki, ləfzi izafət amilin (subyektin) öz məmuluna (obyektə) izafəti, yaxud feildən düzələn sifətin öz subyekti üzərinə izafəti nəticəsində yaranır.

كقولك هو ضارب زيد وراكبُ فرسٍ بمعنى ضارب زيداً وراكبُ فرساً... وكقولك زيدٌ حسن الوجه ومعمور الدار بمعنى حسنٌ وجهه ومعمورة داره ولا تفيد الا تخفيفاً في اللفظ والمعنى كما هو قبل الاضافة . (37, 131)

Ərdəbili bu sətirləri şərh edərkən yazır ki, Zəməxşəri özünün “əl-Mufəssəl” əsərində məfulun da öz məmulu üzərinə izafətinin “ləfzi izafətə” aid olduğunu göstərir. Məsələn, زيد معمور الدار. Ərdəbilinin bu sözlərindən aydın olur ki, bu fikir heç də qrammatiklər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır. Belə ki, bir sıra qrammatiklərin fikrincə sonuncu ləfzi yox, mənəvi izafətdir.

واما عند غير المصنف فاضافة اسم المفعول الى معموله معنوية لان الدار مثلاً بعد الاضافة ليس معمولاً لمعمور لانه سلب عنه الاسناد وجعل الاسناد للضمير المضاف اليه واستتر الضمير في معمور... فليس الدار حينئذ نائب الفاعل حتى يقال انه معموله (151, 260)

Ləfzi izafət izafətin mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmədiyi üçün, “məcazi izafət” də adlanır. Bu o deməkdir ki, هذا الرجل طالب علم deyilsə də, هذا الرجل نəzərdə tutulur.

Ərdəbili Zəməxşəriyə istinadən qeyd edir ki, mənəvi izafətdə muzaf (izafətin birinci tərəfi) nəkira, yəni qeyri-müəyyən, muzafun ileyh (izafətin ikinci tərəfi) isə müəyyən olmalıdır. Məs, غلام زيد variantını işlətmək qrammatik cəhətdən düzgün deyil. Kufə qrammatika məktəbinin nümayəndələri isə saylarda birinci tərəfin müəyyən olmasını mümkün hesab edir. Məs, الخمسة الدراهم . Kufəlilər belə hesab edirlər ki, mürəkkəb say müxtəlif vəziyyətlərdə işlənə bilər:

الخمسة العشر درهما، خمسة عشر درهما، الخمسة العشر درهم . Bəsrəlilərin rəyinə görə, mürəkkəb sayın ikinci komponenti və sayılan müəyyənlik artikli qəbul edə bilməz (26, 48).

2.1.5. التوايح – Təvabi (126, 168)

Burada özündən əvvəlki ismə tabe olan, onun hal əlamətlərini qəbul edən ad qruplu sözlərdən (əlavələrdən) söhbət açılır. Belə ad qruplu sözlər beş qismə bölünür:

1. التأكيد – təkid

Əşidən şəxsdə deyilən fikrə qarşı yarana biləcək hər hansı bir şübhəni aradan qaldırmaq, həmçinin deyilən fikrin düzgünlüyünü isbat etmək üçün bəzi sözlər əlavə kimi işlənərək mənanı daha da şiddətləndirir. Məsələn, جائئى زيد نفسه - Zeyd özü mənim yanıma gəldi. Təkid ləfzi və mənəvi olaraq iki yerə bölünür:

a) Ləfzi təkid məs, رايت زيدا زيدا Zeydi, Zeydi gördüm.

b) Mənəvi təkid məs, مررت بزيد نفسه (başqasının deyil, məhz) Zeydin özünün yanından ötüb keçdim.

تەکید النفس، العين، و كلا و كلتا وكل و اجمع واكتع و ابتع و ابصع
təkid ədatları ilə də ifadə olunur.

2. الصفة – təyin məs, جائئى رجل ضارب vuran kişi yanıma gəldi

3. البديل – (hər fən: əvəzedici)

Özündən əvvəlki sözü bütünlüklə, yaxud qismən əvəz edərək mənaya aydınlıq gətirən əlavənin bu növünə “bədəl” deyilir. Bədəl dörd qismə bölünür:

A) جائئى زيد اخوك – tam əvəz etmə بدل الكل من الكل (Zeyd) yanıma gəldi.

B) ضربت زيدا راسه – qismən əvəz etmə بدل البعض من الكل Zeydi (onun başına) vurdum.

S) بدل الاشتمال – burada əvəz olunan söz (مبدل منه) əvəz edən sözə malikdir, lakin “bədəl” “mubdəlun minh”in bir hissəsi deyil. Məsələn, نفعى المعلم علمه، احببت خالدا شجاعته Xalidi (onun cəsur və şücaətli olmasını) sevdim.

Bədəlin II və III növündə əvəz edənlə əvəz olunan arasında aid əvəzliyinin mövcudluğu zəruridir. Bu əvəzlik zahirdə öz əksini tapmaqla yanaşı nəzərdə də tutula bilər. Məsələn، يستلونك عن الشهر الحرام – ayəsində قتل sözü الشهر الحرام birləşməsinə əvəz edir. فيه dəki aid əvəzliyi isə الشهر الحرام - a qayıdır (15, 23). (15, 41) والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا. - بدل البعض من الكل) nəzərdə tutulmuşdur. (استطاع منهم) qismən əvəz etmə).

Q) بدل الغلط – səhv bədəl. Məs، رايت رجلاً حماراً – kişini, yox uzunqulağı gördüm

4. عطف البيان – mənə baxımından daha aydın və anlaşıqlı olan bir sözün özündən əvvəlki sözün hal əlamətlərini qəbul edərək ona daha da aydınlıq gətirməsinə “atful-bəyan” deyilir. Məsələn، عطف بالله زيد Əbu Abdullah Zeyd yanıma gəldi.

5. العطف بالحروف – özü ilə tabe olduğu söz arasında birləşdirici hərflərdən (bağlayıcılardan) biri olan “təbe” növünə deyilir.

2.1.6. المبني

Hərəkəsi hər hansı bir amilin idarəsindən asılı olmayan, həmçinin sonuncu samiti saitsiz olan ad qruplu sözlər “əsmaul-məbniyyə” adlanır. İsimlərin məbni olmasının səbəbini izah edən Ərdəbili yazır ki, belə isimlər forma və mənə baxımından ön qoşmalara, həmçinin feilə bənzədiyi üçün fleksiya əlamətləri qəbul etmir – birhəllidir. Məsələn، جئتنا - dakı ت və نا bitişən

əvəzlilikləri bir və iki hərfdən ibarət olduqları üçün forma cəhədən ön qoşmalara (ədatlara) bənzəyir. (Çünki ön qoşmalar və ədatlar əsasən bir və iki hərfdən ibarət olur). İsimlər (ad qruplu sözlər) isə əsasən iki və daha artıq hərfin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Bu ümumi qayda pozulduğu üçün bir sıra isimlər (ad qruplu sözlər) forma baxımından ön qoşmalara və ədatlara bənzəyir və nəticədə onların xüsusiyyətini kəsb edərək hallanmır. متى isə məna baxımından ədata (sual ədatına) bənzədiyi üçün məbnidir. Çünki, متى تقوم – *nə vaxt ayağa qalxacaqsan* cümləsinin mənası أَتَقُومُ – *ayağa qalxırsanmı* sual cümləsinin məzmun və mənasına yaxındır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ad qruplu sözlərin məbni olmasının səbəbləri qrammatiklər tərəfindən geniş şəkildə müzakirə edilmiş, bu barədə müxtəlif nəzəriyyələr, maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. İbn Malikin, həmçinin Əbu Əli əl-Farisinin fikrinə əsasən isimlərin məbni olmasının səbəbi onların ön qoşmalara (ədatlara) bənzəməsi, yaxud ön qoşma (ədat) mənasında olmasıdır. Bu barədə fikirlərini açıqlayan Sibəveyhi qeyd edir ki, “bina” (ismin məbni olması)nın səbəbləri nə qədər çoxşaxəli olsa da, onlar hamılıqla onun ön qoşmalara bənzəməsi ilə əlaqədardır (107, c.1, 29). الاسماء المبنية – məbni isimlər qisminə aşağıdakı ad qruplu sözlər daxildir:

1. المضمرات – əvəzliliklər.

Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq əvəzliliklər quruluşca müxtəlif növlərə bölünməyə də, ərəb qrammatikasında onları işlənməsinə görə iki qismə ayırırlar: ayrı işlənən əvəzliliklər və bitişən əvəzliliklər. Əvəzliliklərin məna növlərinə gəlincə, bunlar ərəb

dilində şəxs, işarə, sual əvəzliliklərindən, habelə nisbi və aid əvəzliliklərindən ibarətdir. Məs, اياك، هما، هو، ضربك، ضربه və s.

2. هذا، هؤلاء، هتان، هذان – işarə əvəzlilikləri – اسماء الاشارة، هذه،

3. nisbi əvəzliliklər. Nisbi əvəzliliklər müstəqil mənaya malik olmadığı üçün ön qoşmalara bənzəyir. Çünki bu əvəzliliklərdən sonra mütləq cümlə gələrək onun mənasını tamamlamalıdır. Əl-mausulatın ön qoşmalara bənzəməsini qrammatiklər الشبه الافتقاری adlandırır. Ərdəbili yazır ki, bu əvəzlilikləri “Mübəmət” (aydın olmayan əvəzliliklər) də adlandırırlar.

الموصول اسم لابد له من جملة تقع تلك الجملة صلة لذلك الاسم وتلك الجملة اما اسمية كابوه منطلق في نحو جائي الذي ابوه منطلق واما فعلية كذهب اخوه في نحو جائي الذي ذهب اخوه...وانما احتاجت الموصولات الى الصلة لانها مبهمه في اصل وضعها ولذلك سميت مبهمات . (151, 283)

Mausul (nisbi əvəzlilik) onu izah edəcək bir cümləyə ehtiyacı olan bir isimdir. Bu cümlə “atası azad olan şəxs yanıma gəldi” cümləsində olduğu kimi ismi və “qardaşı getmiş şəxs yanıma gəldi” cümləsində olduğu kimi feili cümlə ola bilər. Nisbi əvəzliliklər mahiyyət etibarilə (təklidə) aydın olmadığı üçün mübhəmət, yəni aydın olmayan əvəzliliklər adlandırılmışdır.

4. اسماء الافعال - hərəkət bildirən sözlər. Bu sözlər hərəkət bildirdiyi, başqa sözlə desək feil mənasına malik olduğu üçün belə adlanır. Məs, رويد، هلم، حيهل، هيها، və s.

Ərdəbili hərəkət bildirən sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

1. Əmr mənasına malik olanlar:

(15, 150) هلم شهدائكم – Zeydə möhlət ver, رويد زيداً – şahidlərinizi gətirin, سريد – Səridi (xörək adı) gətir، مه –

bəsdır!, صه – sus!, دونك زيد – Zeydi tut, عليك زیداً – Zeydi zəruri hesab et (o sənə lazımdır).

2. Keçmiş zaman (mazi) mənasında olanlar. هیهات ذاك (ای – یشان ما بینهما, شتان – onlar (ikisi) ayrıldılar. (بعد – uzaqlaşdı,

3. İndiki zaman (müzare) mənasında olanlar. Məs, اف – hayıfsılanıram, darıxıram (151, 285).

Ərdəbili qeyd edir ki, *əsmaul-əfal* ön qoşmalara bənzədiyi üçün məbnidir. Şeyx Mustafa əl-Ğəlayini *əsmaul-əfal*ın ön qoşmalara bənzəməsinin səbəbini funksional baxımdan (əməli cəhətdən) izah edərək bu sözlərin də ön qoşmalar kimi hər hansı bir amilin təsiri altına düşmədən öz məmulunu idarə etdiyini və elə buna görə də məbni olduğunu göstərir. O, *əsmaul-əfalla* ön qoşmalar arasında olan bu bənzərliyi الشبه الاستعمالی əş-şəbəhul-isti'mali – istifadə və işlənməsinə görə olan bənzərlik adlandırır (140, c.2, 211).

5. اسماء الاستفهام – sual bildirən müxtəlif mənalı sözlər (sual əvəzlilikləri). Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

ایان، متى، ماذا، ما، من ذا، كيف، من، كم، انى، اين

6. اسماء الكناية - kinayə məqsədi ilə işlədilən sözlər

Bu sözlərin köməyi ilə danışan (mutəkəllim) ona əvvəlcədən məlum olan hər hansı bir hadisəni üstüörtülü şəkildə ifadə edir. Bu sözlər ibarətdir:

كم الخبرية نحو كم كتاب عندى اى عندى كتب كثيرة، كذا – قلت كذا، و كآين مثل كم الخبرية معنى نحو وكاين من اية فى السموات والارض، كيت و ذيت نحو قلت كيت، فعلت ذيت (151, 291)

2.2. Feil – الفعل

Əsərin feilə aid olan hissəsi feilin tərif, onun zamanlara görə bölgüsü ilə başlayır. Zəməxşəri feilə aşağıdakı şəkildə tərif verir:

ما دل على اقتران حدث بزمان و من خصائصه صحة دخول قد و حرف
الاستقبال والجوازم واتصل به ضمير المرفوع و تاء التانيث الساكنة (151, 342)

“Feil işi (hərəkəti) zamanla əlaqədə göstərən sözdür. Xarakter xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, o, قد , iki gələcək zaman ədatı, sükun tələb edən ədatlar, zahirdə olan bitişik əvəzliliklər və qadın cinsini göstərən sükunlu “t” ilə işlədilə bilir” (147, 342).

Orta əsr qrammatiklərinin ən məşhur nümayəndələrindən biri olan Zəməxşəri feili zamana görə aşağıdakı qayda üzrə bölür.

1. صيغة الماضى – keçmiş zaman

2. صيغة المضارع – “müzare”. Bu həm indiki zaman الحاضر و , həm də gələcək zamanı المستقبل ifadə edə bilər.

3. صيغة الامر – “əmr forması”. Gələcək zamanı bildirir.

Sonra Ərdəbili həmin formaların işlədilməsi xüsusiyyətlərindən qısa şəkildə bəhs edərək indiki, keçmiş, gələcək zamanlara və əmr formasına aid müəyyən misallar verir. Ümumiyyətlə, Zəməxşəri özü feilin zamanları üzərində səthi şəkildə dayanaraq onların quruluşu və mənaları haqqında ətraflı bir fikir söyləmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, feilin zamanlara görə bölgüsü də ərəb dilçiləri arasında mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bəzi terminoloji ixtilafı nəzərə almasaq, Bəsrə və Kufə məktəbləri arasında feilin zamanlara görə təsnifində əsas fərq bundan ibarətdir ki, birincilər əmr şəklini feilin zaman sisteminə daxil etdikləri halda, ikincilər bunu haqlı olaraq rədd edirlər. Sonrakı qrammatiklərdən əz-Zəccaci də bu fikrə şərik çıxır. Kufəliləri fərqləndirən ikinci cəhət bundan ibarətdir ki, onlar qeyri-düzgün olaraq indiki və gələcək zamanlara aid olan feili sifəti xüsusi zaman forması kimi qəbul edirlər. Zaman formalarının məna və funksiyaları barəsində isə onların arasında nəzərə çarpacaq ixtilaf yoxdur.

Orta əsr qrammatikləri bir sıra dini, fəlsəfi və məntiqi baxışların təsiri nəticəsində hansı zamanın daha əvvəl, daha ilkin olması barədə də müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Onların bəziləri qeyd edir ki, feil hər hansı bir iş, hadisə haqqında xəbər verir. Xəbər isə əslində, düzgün, doğru olmalıdır. İndiki zaman iş haqqında o, icra olunduğu vaxt xəbər verdiyinə görə daha düzgündür. Məhz buna görə də indiki zaman başqa zamanlara nisbətən daha ilkindir (28, 19). Əz-Zəccaci, əs-Sirafi və başqalarına görə isə gələcək zaman daha ilkindir (136, 9; 128, 85).

Feilin zamanlarının məbni, yaxud mörəb olması məsələsinə toxunan Ərdəbili qeyd edir ki, indiki-gələcək zamanı çıxmaq şərti ilə feillər məbnidir. Keçmiş zaman əsasən fəthə, əmr isə sükun üzərində qurulan (sükuna əsaslanan məbni) feillərdir (151, 345).

Keçmiş zamanın hərəkəsinin əsasən (nasb) fəthə olmasını bu saitin yüngül (asan tələffüz) olması ilə əlaqələndirən Ərdəbili göstərir ki, keçmiş zaman bitişən əvəzliliklə işləndikdə tələffüz zamanı heç bir çətinlik yaranmasın deyərək o, sükunla əvəz edilir. Məsələn, ضربت

Ərdəbili keçmiş zamanın məbni olmasını aşağıdakı şəkildə izah edir:

اما البناء فلعدم احتياجه الى الاعراب واما الحركة فلووقعه موقع الاسم نحو
زيد ضرب فانه في معنى زيد ضارب واما الفتح فلخفته

(Mazinin) məbni olması iraba ehtiyac duymamasından irəli gəlir. Hərəkə qəbul etməsinə gəlincə, bu onun isim yerində işləmə bilməsi ilə əlaqədardır. Məs, Zeyd vurdu Zeyd vurandır mənasını ifadə edir. Fəthə qəbul etməsinə gəlincə isə bu, fəthənin yüngül olması ilə əlaqədardır (151, 345).

İndiki-gələcək zaman haqqında danışan Ərdəbili yazır: “Müzare əvvəlində dörd artıq hərfin işləndiyi feillərə deyilir”. Bu hərflər mazidən müzare düzəltmək üçün ona artırılan “ya, ta, nun, əlif” (اتين) hərfləridir (151, 345).

Adından göründüyü kimi müzare (المضارع - المشابه، قيل له ذلك) ismə bənzədiyi üçün mörəbdir. Yəni müzare isimlər kimi həm adlıq hal əlaməti dammanı, həm təsirlik hal əlaməti fəthəni, həm də isimdəki yiyəlik hal əlaməti kəsərəni əvəz edən sükunu qəbul edir. (143, 450; 137, 471; 116, c. 2, 857)

Müzarenin yuxarıda adını çəkdiyimiz üç halda (مرفوع، ماضٍ، منصوب) olmasının amilləri ləfzi və mənəvi olaraq iki yerə bölünür. Bunlardan birincisinin (müzarenin mərfu olmasının) amili mənəvi, digər ikisinin amili isə ləfzidir (zahirdə öz əksini tapandır). Ərdəbil bu barədə belə yazır: “müzarenin mərfu olmasının səbəbi mənəvi-məna ilə əlaqədar olan amildir. Bu mənəvi amil müzarenin isim yerində işləmə bilməsidir. Məsələn, زيد يضرב Zeyd vurur(vurar) cümləsi زيد ضارب (Zeyd vurandır) cümləsinin mənasını ifadə edir və birinci cümlədəki يضرב ikinci cümlədəki ضارب sözünün yerində işlənmişdir. Məhz elə bu da onun amili mənəvi amilidir” (151, 350).

Mustafa əl- Gəlayini “المضارع المرفوع” haqqında danışarkən belə yazır:

يرفع المضارع اذا تجرد من النواصب والجوازم ورافعه انما هو تجرده من ناصب او جازم. فالتجرد هو عامل الرفع فيه فهو الذى اوجب رفعه وهو عامل معنوى كما ان العامل فى نصبه و جزمه هو عامل لفظى لانه ملفوظ.

“Müzare təsirlik halda, yaxud sükunlu olmasını tələb edən amillərdən xali olduqda mərfudur (adlıq haldadır). Müzarenin

məhz digər amillərdən xali olması onu adlıq halda idarə edən amildir. Bu amil isə mənəvi amildir” (140, c.2, 172).

Fikrimizcə, Şeyxin irəli sürdüyü versiya həqiqətə daha uyğundur. Ərdəbili yazır ki, müzare həm indiki zamanı, həm də gələcək zamanı bildirir. Müzare لام الابتداء (başlanğıc lamı) ilə işləndikdə onun mənası indiki zamana, سوف ilə işləndikdə isə yalnız gələcək zamana aid olur. Məs, ليذهب – o, gedir, yəni hal-hazırda, bu dəqiqə gedir; سوف يذهب – gedəcək.

المضارع المنصوب – (təsirlik halın əlamətini qəbul edən müzare) haqqında danışan Zəməxşəri müzarenin “ən, lən, key və izən” ədatlarından sonra təsirlik halda olduğunu yazır. Bu sətirləri şərh edən Ərdəbili qeyd edir ki, “ən”dən əvvəl işlənən feil “alimə” feilindən, həmçinin “zənnə” tipli feillərdən deyildirsə, deməli, bu “ən” müzarenə təsirlik halda idarə edən “ən”dir. Məs, ارید ان يخرج زيد Zeydin çıxmasını istəyirəm. Əgər “ən”dən əvvəlki feil “alimə” feilidirsə, bu zaman “ən” müzarenə təsirlik halda idarə edən “ən” yox, “ənnə”nin yüngülləşdirilmiş formasıdır. Məs, علمت ان سيقوم زيد (برفع زيد) bildim ki, Zeyd qalxacaq. “Ən”dən əvvəlki feil “zənnə” tipli feillərdən biridirsə, bu zaman müzarenə həm adlıq halda, həm də təsirlik halda oxumaq mümkündür. Məs, ظننت ان يقوم وان سيقوم – onun qalxdığını, qalxacağını düşündüm.

“Lən” gələcək zamandakı hərəkəti inkar etdiyi üçün yalnız gələcək zaman feili ilə işlənir. Məsələn, لن يضرب زيد Zeyd (gələcəkdə də, heç vaxt) vurmayacaq.

İbn Hişam qeyd edir ki, “key” həm öz mənasına, həm də əməlinə görə “ən əl-məsdəriyyə”yə bənzəyir. Bunu “ən”nin “key”in yerində işləmə bilməsi bir daha sübut edir (104, c.1, 241).

“izən” isə özündən əvvəl hər hansı bir digər sözün gəlməməsi şərti ilə (بشرط تصديرها) müzarenin təsirlik halda olmasını tələb edir. Məsələn, اذن اكرمك . İbn Hişam qeyd edir ki, bu cümlə ilk öncə اذا جئتنى اكرمك “yanıma gələndə (gəlsəydin) sənə hörmət edəcəm” idi. Sonra جئتنى düşmüş və tənvinlə əvəz edilmişdir (104, c.1, 30).

Yuxarıda adını çəkdiyimiz ədatlar zahirdə öz əksini taparaq müzarenin təsirlik halda olmasını tələb edir. Bir sıra hallarda isə müzare nəzərdə tutulan (gizli) “ən” vasitəsilə təsirlik halda idarə olunur. Beş yerdə “ən” nəzərdə tutularaq müzareni təsirlik halda idarə edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. لام الجارة - ismi yiyəlik halda idarə edən ləmdən sonra.

Bu lam əsasən “ma kanə” və “ləm yəkun” sözlərindən sonra gəlir. Məs, ما كان الله ليظلمهم Allah onlara zülm edən deyildi (15, والتقدير ما كان الله مريدا لظلمهم)

Ərdəbili yazır ki, bu ləm yalnız isimləri idarə etdiyi üçün ondan sonra “ən” nəzərdə tutulur və o, feili təsirlik halda idarə edərək onu isim – məsdər mənasına çevirir.

2. فاء السببية - səbəb “fa”sindən sonra.

Burada “fa”dan əvvəl deyilən fikir ondan sonrakı fikrin səbəbidir. Məsələn, كلوا من طيبات ما رزقناكم و لا تطغوا فيه فيحلّ عليكم “Sizə verdiyimiz ruzilərin təmizindən (halalından) yeyin, lakin bundan həddi aşmayın, yoxsa qəzəbimə düşər olarsınız” (15, 318).

3. واو المعية – birgəlik mənasını ifadə edən “vav”dan sonra.

Məs, “Balıqla südü birlikdə yemə” cümləsində olduğu kimi

لا تاكل السمك و تشرب اللبن و التقدير لا يمكن منك اكل السمك و شرب اللبن

(151, 353)

4. – حتى الجارة dən sonra

Məlum olduğu kimi “həttə” isimlərlə işlənərək onları yiyəlik halda idarə edir. Burada həttə feillərlə işləndiyi üçün mütləq ondan sonra “ən” nəzərdə tutulmalıdır. Nəzərdə tutulan “ən” bu zaman feili məsdərə (ismə) çevirir. Məs:

سرت حتى ادخل المدينة و التقدير سرت حتى ان ادخل المدينة و معناها سرت
اياها (151, 352) . şəhərə daxil olanadək getdim حتى دخولى

5. “ila ən” mənasını ifadə edən “au” dan sonra.

Məsələn, haqqımı və ləzizlərimi və təqdirini həqiqətə almayınca səndən əl çəkən deyiləm.

المضارع المجزوم (sükunlu) müzare haqqında danışan Ərdəbili qeyd edir ki, müzarenin sükunlu olmasını tələb edən amillər iki yerə bölünür: 1) ədatlar 2) ad qruplu sözlər.

Müzarenin sükunlu olmasını tələb edən ədatlar beşdir. Bunlardan dördü, yəni لم، لما، لم ي، لم يكن bir feili, biri (ان) لام الناهية، لام الامر، لم ي، لم يكن isə iki feilin sükunlu olmasını tələb edir.

Müzarenin sükunlu olmasını tələb edən ad qruplu sözlər - əl-əsmə əl-cəzime doqquzdur. Bu sözlər şərt ədatı olan “ان”nin mənasını ifadə etdiyi üçün bir feilin yox, iki feilin sükunlu olmasını tələb edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

من يكرمنى اكرمه و مəs، اذما، مهما، حيثما، متى، اين، انى، اى، ما، من
معناها ان يكرمنى اكرمه “kim mənə hörmət etsə, mən də hörmət edəcəyəm”. Göründüyü kimi bu cümlənin məntiqi mənası “hörmət etsə, edəcəyəm” - dən ibarətdir.

Ərdəbili qeyd edir ki, əmr, qadağa, sual, arzu və xahiş bildirən sözlərdən sonra nəzərdə tutulan (gizli) “ان” müzarenin sükunlu olmasını tələb edir. Ərdəbili göstərir ki، ايتنى اكرمك (yanıma gəl, sənə hörmət edəcəyəm) cümləsinin mənası ايتنى فانك (yanıma gəl, əgər yanına (evimə) gəlsən sənə

hörmət edəcəyəm”dən ibarətdir. Digər misallarda da bunu müşahidə etmək mümkündür:

لا تكفر تدخل الجنة اى لا تكفر فانك ان لا تكفر تدخل الجنة، و اين بيتك
ازرك اى اين بيتك فاني ان اعرف بيتك ازرك، و ليت لى مالا أنفقه اى ليت لى مالا
فاني ان يحصل مال أنفقه (151, 356)

Bu sözlərdən sonra ona görə şərt ədatı olan “in” nəzərdə tutulur ki, onların işləndiyi cümlələrdə həmişə ikinci hissə birinci hissə ilə şərtlənir. Məsələn, “Allaha küfr etmə (şərik qoşma, onun dediklərinə qarşı çıxma), cənnətə daxil olarsan” cümləsində cənnətə daxil olmaq Allahın dediklərinə qarşı çıxmamaqla şərtlənmişdir.

Feilin əmr formasına qısa şəkildə toxunan Ərdəbili bu barədə belə yazır:

وهو الفعل الذى يؤمر به الفاعل المخاطب حالكونها على مثال افعل نحو
ضع من تضع وضارب من تضارب و دحرج من تدحرج او يؤمر به غير الفاعل
المخاطب باللام سواء كان المأمور غير الفاعل نحو ليضرب زيد ولأضرب انا على
البناء المجهول فى الكل او فاعلاً نحو ليضرب زيد و لاضرب انا على البناء المعلوم
فيهما و الاول يسمى امر المخاطب و الثانى امر الغائب (151, 358-359)

Bu o feildir ki, onun vasitəsilə eşidən subyektdə (II şəxsə) hər hansı bir işi icra etmək əmr olunur. Məs, اضرب - vur, və s ... Sonra isə Ərdəbili əmrin təsviri formasına işarə edir. Məlum olduğu kimi əmri birinci və üçüncü şəxslərə aid etmək üçün də şərt forması işlənir və feilin əvvəlinə “ل” ədatı artırılır ki, mənaca təqribən dilimizdəki “qoy” sözünü xatırladır. Məsələn, qoy Zeyd vursun, qoy mən vurum, qoy Zeyd vurulsun, qoy mən vurulum.

Təsirli-təsirsiz feillər haqqında danışan Ərdəbili qeyd edir ki, təsirli feillər “məfulun bih”i (tamamlığı) olan feillərə deyilir. Belə feillər üç yerə bölünür:1) bir məfulu olan təsirli feillər məs, ضربت زيداً 2) iki məfulu olanlar məs, علمته القرآن 3) üç

məfulu olanlar اعلمت زيدا عمرا فاضلاً Zeydə Əmrin fəzilət sahibi olduğunu bildirdim. Təsirsiz feilləri isə o, “bu feillər subyektə məxsus feillərdir” kimi təqdim edir. Məs, ذهب زيد Zeyd getdi. Bu sətirləri şərh edən Sədəddin yazır ki, “təsirsiz feillər əməli subyektin adlıq halda idarə olunmasından obyektin təsirlik halda idarə edilməsinə keçməyən feillərə deyilir”.

Təsirsiz feilləri üç yolla təsirli etmək mümkündür. 1) Əvvəlinə həmzə artırmaqla (IV bab) məs, ذهب – اذهب getmək, aparmaq 2) İkinci kök samitini təkrar etməklə (II bab). 3) Ön qoşmalardan istifadə etməklə məs, خرج به = çıxmaq خرج = çıxarmaq.

Ərdəbilinin şərhində müzakirə olunan növbəti məsələ feilin məchul növüdür. Məchul feillər hərəkətlə obyekt və subyekt arasındakı münasibəti göstərir. Məlum növdən fərqli olaraq, bu növdəki feillərdə işin icraçısı öz yerini cümlə daxilində tamamlıqla dəyişir. Başqa sözlə desək, cümlədə iş-hərəkətin həqiqi icraçısı qrammatik obyekt (tamamlıq), həqiqi obyekt isə qrammatik subyekt (mübtəda) kimi işlənir. (37, c.2, 249).

Ərəb dilində subyekt məlum olmadıqda, subyektə hörmət, yaxud təhqir əlaməti olaraq feil məchul növdə işlənir. Bir sıra hallarda isə bu yalnız ixtisar məqsədi ilə həyata keçirilir.

Mazinin (keçmiş zamanın) məchul növünün yaranmasından danışan Ərdəbili qeyd edir ki, əgər onda (mazidə) “həmzə” və “ta” yoxdursa, bu zaman feilin birinci kök samiti damma, feilin sonundan ikinci samiti isə kəsre qəbul edir. Əgər həmzə varsa bu zaman birinci samitlə üçüncü samit damma qəbul edir. Məs, أُسْخِرْج . Əgər “ta” varsa, bu zaman birinci samit ilə ikinci samit damma qəbul edir. Məs, تعاهد - تعوهد (151, 365).

Feilin məchul növü həm bilavasitə, həm də ön qoşmalar vasitəsilə vasitəsiz tamamlıqla predikativ əlaqə yarada bilir. مَس، ضُرْبَ زَيْدٍ مُرْ بَزِيدٍ .

Ərdəbili qeyd edir ki, “alimtu” tipli feillərin məchul növündə (bu feillər “əfalul-qlub” fikir, mülahizə, hökm bildirən feillər adlanır) feil ikinci tamamlıqla predikativ əlaqə yaratmır. Beləliklə, علم فاضل زيدا cümləsində علمت زيدا فاضلاً demək olmaz. Çünki bu feillərin ikinci tamamlığı birinci tamamlıqla predikativ əlaqə yaratmışdır (لأن المفعول الثاني في أفعال القلوب مسند إلى الأول) və o, eyni zamanda həm feili cümlənin subyektinin əvəzedicisi, həm də ismi cümlənin mübtədası rolunda çıxış edə bilməz. فلو اقيم مقام الفاعل لصار مسندا اليه والشئ الواحد لا يكون مسندا و (مسند اليه في حالة واحدة).

Digər feillərin məchul növündə isə tamamlıqlar bir-biri ilə heç bir predikativ əlaqə yaratmadığına görə feil ikinci və üçüncü tamamlıqlarla predikativ əlaqə yarada bilir (yəni tamamlıqlar subyekti əvəz edə bilir). Məsələn, اعطيت زيدا درهما - Zeydə bir dirhəm verdim cümləsində اعطى زيد درهما و اعطى درهما زيدا “Zeydə dirhəm verildi, dirhəm Zeydə verildi” demək olar.

Ərdəbili göstərir ki, أفعال القلوب “əfalul-qlub” yeddidir və onların üçü (ظننت، حسبت، خلت) şübhə, ehtimal, üçü isə (علمت، وجدت، رايت) cümlədə yəqinlik (xəbərin doğruluğunu) bildirir. زعمت isə hər iki mənada işlənə bilir. Bu feillər insanın qəlbi, ruhu ilə əlaqədar olan idrak prosesi ilə bağlı olduğu üçün belə (hərfən: qəlbin, ruhun feilləri) adlandırılmışdır. Bu feillərin əməli mübtəda və xəbəri təsirlik halda idarə etməkdən ibarətdir. مَس، حسبت زيدا منطلقا Zeydi azad hesab etdim. “Həsibtu və xiltu” istisna olmaqla digər beş feil yalnız bir məfulu (tamamlığı) təsirlik halda idarə edən feillər mənasında da işlənir مَس، علمته اى علمته onu tanıdım. Bu feillərin digər bir xüsusiyyəti də ondan

ibarətdir ki, onlar iki tamamlıq arasında, yaxud onlardan sonra işləndikdə, tamamlıqları təsirlik halda idarə etməyə də bilər. Məs, زيد ظننت مقيم، زيد مقيم ظننت Ördəbili bunu inversiya zamanı həmin feillərin idarə qabiliyyətinin zəifləməsi ilə, həmçinin tamamlıqların müstəqil mənaya malik olması ilə əlaqələndirir.

Bu feillər “lamul-ibtida” başlanğıc ləmi, sual ədatı, sual əvəzliyi və inkar ədatı “ma”dan əvvəl gəldikdə də öz idarə qabiliyyətini itirir. Məs, علمت لزید منطلق - bildim ki, məhz Zeyd yola düşmüşdür, علمت ا زید عندك ام عمرو - sənin yanında Zeydin, yoxsa Əmrin olduğunu bildim, علمت ايهم في الدار - onlardan məhz hansının – kimin evdə olduğunu bildim, علمت ما زيد بمنطلق -Zeydin yola düşmədiyini bildim.

Qeyd etməliyə ki, bu ədatların cümlənin əvvəlində yerləşməsi onları şərtləndirən amillərdəndir (لانها تستحق صدر) (الكلام). Əgər onlardan əvvəl feillər öz idarə qabiliyyətini itirməsə, bu zaman həmin ədatlar öz xüsusiyyətini itirmiş olar (لبطلت) (صدارتها). Elə buna görə də bu ədatlar onlardan əvvəl gələn feillərin idarəsinin qarşısını alır.

Daha sonra isə “naqis feillərdən” söhbət açılır. İfadə edilən mənənin müstəqil və qeyri-müstəqil olmasına görə feilləri ərəb qrammatikasında müvafiq surətdə tam (mənalı) feillər (افعال تامة) və naqis (mənalı) feillər (افعال ناقصة) qruplarına bölürlər. Müasir dilçilikdə çox zaman köməkçi feillər adlanan naqis feillərin mənə naqisliyi buların bir tərəfi feil və ya ad qruplu sözdən ibarət olan tərkibi xəbərlərdə bir komponent (tərkib hissə) kimi işlədilməsi zamanı xüsusilə təzahür edir.

Ördəbili qeyd edir ki, bu feillər subyektin müəyyən bir sifətə (keyfiyyətə, xüsusiyyətə) malik olduğunu bildirmək üçündür. Məs, كان زيد قائما اي ان زيدا متصفا بالقيام Zeyd ayaq üstə idi, yəni Zeyd ayaq üstə durması ilə səciyyələnir.

Mübtədani adlıq, xəbəri isə təsirlik halda idarə edən naqis feillər ibarətdir:

Ərdəbili bu feillərin naqis olması haqqında danışarkən yazır ki, “bu feillər təkcə subyektlə müstəqil məna ifadə etmədikləri, yəni mübtəda ilə yanaşı xəbərə də ehtiyac duyduqları üçün naqis adlanır”.

Naqis feillərdən danışan Ərdəbili onları dörd yerə bölür:

feilləri hərəkətin cümlədə ifadə edilən zamanla əlaqəsini, ماضى، اصبیح، ظل، بات، امسى مازال مافئى، ماانفك، مابرح، مزال مازال زید امیراً دە davam etməsini (davamiyyətini) bildirir. Məs, مادام Zeyd (hələ də) hökmdardır. әмрин vaxtının müəyyənləşdi-

rilməsinə xidmət edir. Məs, اجلس مادام زيد جالس madam ki, Zeyd oturub otur.

Bu feillərin işləndiyi cümlələrdə inversiya məsələsinə toxunan Ərdəbili qeyd edir ki, cümlənin xəbəri “kanə”nin həm ismindən (mübtədadan), əvvəlində “ma” işlənənlər istisna olmaqla, həm də özündən əvvələ keçə bilər. Məs, كان منطلقا زيد، منطلقا, həm də özündən əvvələ keçə bilər. Məs, كان زيد، مازال اميرا زيد və s. demək olmaz, çünki “ma”nın spesifik xüsusiyyətlərindən biri də onun cümlənin əvvəlində işlənməsidir.

Əl-Bərdəi Ərdəbilinin naqis feillərlə bağlı fikirlərini şərh edərkən bu feillərin qrammatik amil kimi əməlini (cümlədə etdiyi dəyişikliyi) ləfzi və mənəvi (məna ilə bağlı) olaraq iki yerə bölür. O, qeyd edir ki, كان زيد منطلقا cümləsində kanə mübtədanı adlıq, xəbəri isə təsirlik halda idarə etməklə yanaşı (ləfzi), həm də زيد منطلق cümləsinin mənasını keçmişə aid edir ki, bu da onun mənəvi xüsusiyyətidir. Bərdəi yazır ki, hər bir naqis feilin özünə məxsus mənəvi xüsusiyyəti vardır.

تدخل على المبتداء والخبر وتنقلب بهما فترفع المبتداء وتنصب الخبر نحو
كان زيد منطلقا والاصل زيد منطلق هذا تصرفها اللفظي المشترك فيه بين مجموعها
ولكل منها تصرف خاص معنوي كالنقل الى الماضي في كان والانتقال من شيء الى
شيء في صار وهكذا (151, 371)

Növbəti mərhələdə Ərdəbili əsas işin icrasının yaxın olduğunu bildirən “yaxınlıq feilləri”ndən söhbət açır. Bu feillərin idarəsi (əməli) kanə tipli feillərdə olduğu kimidir. Zəməxşəri bu feillərdən danışarkən yalnız dördünün adını çəkir: كرب، اوشك، اخذ، جعل، طفق. Ərdəbili isə عسى onların yeddi olduğunu göstərir. عسى gələcəkdə baş verə biləcək işin yaxın olduğunu bildirdiyi üçün özündən sonra mütləq “ən”

işlənməlidir (151, 377). Bu zaman “əsa” “qarəbə” feilinin mənasını ifadə edir. Məs, قارب زيد الخروج = عسى زيد ان يخرج – Zeyd çıxmağa hazırdır, onun çıxmasına az qalıb. Digər yaxınlıq feillərinin xəbəri isə əsasən “ən”siz olur. Məs, كاد زيد يخرج. Başqa yaxınlıq feillərinin işlənmə qaydası da “kadə” kimidir.

Onuncu bölmədə “tərif və məzəmmət” bildirən feillərdən (نعم və حبذا – nə yaxşıdır, بئس və ساء – nə pisdir) söhbət açılır. Ördəbili qeyd edir ki, III şəxs tək qadın cinsini bildirən sükunlu “ta”nın bu feillərlə işlənməsi onların feil olduğunu sübut edir. Bu feillər özlərindən sonra gələn hər iki ismi adlıq halda idarə edir. Bu isimlərdən birincisi subyekt, ikincisi isə tərif, yaxud məzəmmət ediləni bildirir. Məs, نعم الرجل زيد – nə yaxşı kişidir Zeyd! Bu zaman subyekt “əl” artikli qəbul edərək müəyyənlikdə olur. Bəzən feilə aid olan II isim (المخصوص) düşür. Məs, والارض – Biz yeri də döşədik. (Onu) döşəyənlər necə də Gözəldir! (Biz necə də gözəl döşəyənlərik)-ayəsində الماهدون sözündən sonra نحن – biz sözü ümumi kontekstdən başa düşüldüyü üçün qeyd olunmamışdır (15, 523).

Sonuncu bölmədə təəccüb feillərindən (təəccüb bildirən xüsusi ifadə formalarından) söhbət açılır. Bu feillər ما افعله məs, ما احسن زيدا və ما افعل به məs, احسن يزيد formasında olur. Bu feillər yalnız üçsamitli (I bab) feillərdən düzəlir. Başqa feillər rəng və fiziki nöqsan bildirmək imkanına malik olduğu üçün təəccüb feilləri həmin feillərdən yaranmır.

Ördəbili qeyd edir ki, II-X babların feillərindən, dördsamitli feillərdən, rəng və fiziki nöqsan bildirən feillərdən təəccüb bildirmək məqsədilə istifadə etmək istəyirsənsə, bunu ما اشد، ما ابلغ، – o ما اشد دحرجته məs, sözlərinin köməyi ilə etmək olar. Məs, ما اشد دحرجته

ما اقبح عَوْرَه ! – o nə qaradır! – ما ابلغ سواده ! – necə də möhkəm fırlanır! – onun nöqsanı (gözünün əyrisi) necə də qəbahətlidir.

Sibəveyhinin (153, 92) fikrincə ما احسن زيدا cümləsində “ما” mübtədadır, افعِل isə onun xəbəridir. Sibəveyhinin fikrincə ما احسن زيدا – (Zeydi yaxşı edən nədir!) – nin mənası – dir. صَارَ ذا حَسَنِ يَزِيدٍ, احسَنَ زَيْدٌ cümləsi isə əslində زَيْدٌ احسَنَ بَزِيدٍ – dir. Sibəveyhiyə görə burada احسَنَ keçmiş zaman feili, زَيْدٌ isə onun faili (subyekt)dir. Keçmiş zaman əmrlə əvəz edilmiş, subyektə isə كَفَى بِاللّٰهِ – ayəsində olduğu kimi “ba” artırılmışdır.

Əxfəşin fikrincə ما احسن زيدا cümləsində “əlləzi” mənasında olan mübtədadır. Cümlə isə əslində اَلَّذِي احسن زيدا شَيْءٍ – olmuşdur. احسن بَزِيدٍ cümləsi isə Əxfəşin fikrincə subyektə nəzərdə tutulan əmrdir, “ba” isə لا تَلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ayəsində olduğu kimi artıqdır (heç bir qrammatik əhəmiyyət kəsb etmir). Subyekt isə əmr formasında olan bütün feillərdə olduğu kimi gizlidir (151, 385).

باب الحرف – 2.3. Ön qoşma və ədatlar

Burada ön qoşmalardan, ədatlardan, onların işlənmə qaydalarından və əmələ gətirdikləri məna çalarlarından söhbət açılır. Ərdəbili qeyd edir ki, hərf (ön qoşma, ədat) müstəqil mənaya malik olmayıb, yalnız kontekst daxilində müəyyən məna kəsb edən sözlərə deyilir. Əsərdə bu sözlərin 23 növünün adı çəkilir.

الحروف الجارة - bura ismi yiyəlik halda idarə edən ön qoşmalar daxildir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

من للابتداء و الى وحتى للانتهاء و فى للوعاء و الباء للالصاق و اللام للاختصاص و رب للتقليل و واو القسم و تائه و تائه و على للاستعلاء و عن للمجاوزة و الكاف للتشبيه و مذ و منذ للابتداء فى الزمان و حاشا و عدا و خلا للاستثناء
(151,387)

Min ibtida – başlanğıc (dan, dən); ilə və həтта intiha – son (daq-dək); fi isə əşyanın yerini bildirir. Məs, əlmalu fil-kis – mal kisədədir (da, də); ba – birləşmək, yapışmaq mənasını ifadə edir. Məs, mərartu bi Zeydin (Zeydin yanından ötüb keçdim) cümləsində keçdiyim yer Zeydin olduğu məkana birləşir, ona yaxındır; lam – malikiyyət, mənsubiyyət bildirir: məs, əlmalu li Zeydin – mal Zeydindir, ona məxsusdur; rubbə – daxil olduğu sözün az olduğunu, azlığını bildirir: məs, rubbə rəculin kərimin ləqituhu – qarşılaşdığım səxavət sahibləri çox azdır; and bildirən vav, tə və ba; əla – üstündə, üzərində (məkan); ən – dan, dən...haradan, haqqında, barəsində; muz və munzu – bəri (zamana aid olub başlanğıc mənasını ifadə edir. Məs, munzu-s-sabahi əbhəsu ən-kə – səhərdən bəri səni axtarıram); haşa, əda, xəla – istisna ədatları.

Sonra isə əsərdə (الحروف المشبهة بالفعل) feilə bənzər ədatlardan اِنَّ tipli sözlərdən söhbət açılır. Ərdəbili bu sözlərin feilə bənzər məsinin səbəbini onların həm forması ilə (ləfzi səbəb), həm də mənası ilə (mənəvi səbəblə) əlaqələndirir. Bu sözlər forma etibarını ilə ona görə feilə bənzəyir ki, onlar mazidə olduğu kimi sonuncu samitinin saiti fəthə olan üçsamitli və dördsamitlilərdən ibarətdir. Mənəvi (məna ilə əlaqədar olan) səbəb isə bu sözlərin feil mənasına malik olmasıdır. Məs, اِنَّ və اَنَّ = حَقَّقْتُ – təsdiq etdim (edirəm), لَكِنْ = اسْتَدْرَكَتْ – lakin, əlavə düzəliş edirəm (etdim), كَأَنَّ = شَبَّهْتُ – bənzədirəm, لَيْتَ = تَمَنَّيْتُ – arzu etdim (edirəm), لَعَلَّ = تَرْجَّيْتُ – ümid etdim (edirəm).

Bu sözlər ismi cümlənin əvvəlinə gəlib özündən sonrakı sözün təsirlik halda olmasını tələb edir.

Ərdəbili “innə” və “ənnə” haqqında danışarkən göstərir ki, onların hər ikisi ismi cümlə ilə işlənir. Lakin, ismi cümlə “innə”

ilə işləndikdə burada heç bir qrammatik dəyişiklik yaranmadığı və cümlə cümlə olaraq qaldığı halda, “ənnə” ilə işlənən ismi cümlələrdə əsaslı qrammatik dəyişiklik yaranır. Çünki “ən-nə”dən sonrakı hissə cümlə yox, cümlənin bir üzvü – tamamlığı olur. Müqayisə et: *إنَّ زيدا منطلق* “həqiqətən, Zeyd yola düşmüşdür” cümləsində “innə”dən istifadə etmədikdə cümlədə ümumi qrammatik məna dəyişmir və ifadə edilən fikir (cümlə) olduğu kimi qalır. *علمت أنَّك خارج* “bildim ki, sən çıxmısan” cümləsində isə “ənnə”dən sonrakı hissə tamamlıqdır. Tamamlıq dedikdə isə cümlə yox, cümlənin bir üzvü nəzərdə tutulur.

“İnnə”nin işləndiyi ismi cümlələrdə xəbəri qeyd etdikdən sonra onun isminə hər hansı bir əlavə edilərsə, bu zaman əlavə olunan ismin həm adlıq, həm də təsirlik halda işlənməsi mümkündür. Məs, *إنَّ زيدا منطلق وبشراً و بشراً*. Əlavə təsirlik halda ona görə işlənir ki, o, tabe sözdür və tabe olduğu sözün (زيداً – nin) hərəkəsini qəbul edir (Təvabi bəhsində bu barədə danışmışıq). Həmin cümlədə əlavənin (tabenin) adlıq halda işlənməsi isə tabe edici sözün (زيداً – nin) cümlədəki mövqeyindən – yerindən irəli gəlir (الاعراب المحلى). Bir az əvvəl “innə”nin ismi cümlə ilə işləndiyi zaman heç bir qrammatik dəyişiklik yaratmadığını qeyd etmişdik. Bu o deməkdir ki, *زيد منطلق* cümləsində mübtəda olan زيد “innə” bu cümləyə daxil olduqdan sonra təsirlik hal əlamətini qəbul etsə də, qrammatik və məntiqi mübtəda olaraq qalır. Mübtəda isə, bildiyimiz kimi, cümlədəki yerin – mövqeyinə görə adlıq haldadır. Elə buna görə də زيداً –nin cümlədəki yerini nəzərə almaqla onun əlavəsi olan *زيداً* sözünün adlıq halda işlənməsi mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik ərəb dilçiliyində birincini “ləfzi irab” (zahirdə öz əksini tapan hal əlaməti), ikincini isə “məhəlli irab”

(sözün cümlədəki yerinə – qrammatik mövqeyinə xas olan hal əlaməti) adlandırırlar.

Bu sözlər “ما الكافة” (hərfən: idarədən saxlayan ma) ilə işləndikdə, sonuncu samitlərindən birini itirdikdə (bu yalnız ənnə, innə, lakinnə və kəənnəyə aiddir) öz idarə qabiliyyətini itirir. Həmçinin “innə” tipli sözlər bu zaman ismi cümlələrlə yanaşı feili cümlələrlə də işlənmək imkanı qazanır. Çünki bu sözləri isimlər qrupuna aid edən onun əməli idi. Məs, انما زيد منطلق, həqiqətən, Zeyd yola düşmüşdür; həqiqətən, Əmr getmişdir; elə bil ki, belə oldu.

Ərdəbili yazır ki, təxfif edilmiş (hərfən: yüngülləşdirilmiş – sonuncu samiti düşmüş) “innə” yalnız mübtəda ilə xəbəri idarə edən köməkçi feillərlə işlənə bilər. Məs, إن ظننته لقائماً, إن كان زيد, Bu zaman köməkçi feilin xəbəri mütləq təkid bildirən “lam” ilə işlənməlidir. Bu, təxfif edilmiş إن النافية ilə ان (inkar bildirən in) arasındakı fərqi göstərmək, bunları səhv salmamaq üçündür.

Ərdəbili inkar ədatlarından danışarkən onların altı olduğunu göstərir. Bu ədatlardan “ما” həm müzare ilə işlənərək indiki zamanın inkarını (məs, ما يفعل الان), həm yaxın keçmişin inkarını (məs, ما فعل زيد) bildirir, həm də ismi cümlələrdə işlənir (məs, ما زيد منطلق). “In” də bütün göstəricilərinə görə “ma”ya bənzəyir məs, ان قام زيد, ان يقوم زيد, ان زيد منطلق.

Zəməxsəri qeyd edir ki, inkar ədatlarından olan “لا” həm gələcək zamanın, həm də keçmiş zamanın inkarında işlənir məs, لا يفعل زيد, فلا صدق ولا صلى. Həmçinin “لا” ümumi inkarı da ifadə edir. Bu zaman ondan sonra gələn isim qeyri-müəyyənlikdə olmalıdır. Məs, لا رجل فيها ولا امرئة.

م və لم inkar ədatları haqqında danışan Ərdəbili qeyd edir ki, ما لم يضرب زيد və لم يضرب زيد cümlələrinin hər ikisinin mənası ما يضرب زيد cümləsinin mənasından ibarətdir. Onlar arasındakı yeganə fərq bundan ibarətdir ki, لم يضرب زيد cümləsində nitq zamanına qədər Zeydin vurmadığı, lakin bundan sonra vurmaq ehtimalının gözlənilməsi bildirilir. Başqa sözlə desək, “لم”-nin işləndiyi cümlələrdə “لم”-dən fərqli olaraq inkar danışmaq zamanına qədər davam edir (151, 404). İbn Hişam لم ilə ما arasında beş fərqin olduğunu göstərir (104, c.1, 368).

Ərdəbili göstərir ki, gələcək zamanın inkarını bildirmək üçün sadəcə olaraq “لا”- dan istifadə edib لا اضرب “vurmuram, vurmaram” demək kifayətdir. Lakin bunu daha da təkidli etmək üçün “لن”-dən istifadə olunur. Məs, لن اضرب (heç vaxt) vurmayaçağam. Xəlilin fikrincə لن əslində لا olmuş, “لن”-dəki əlif düşdükdən sonra “لن”-ə çevrilmişdir. Fərraya görə isə onun əslisi “لا” olmuş, sonra əlif nuna çevrilmişdir. Sibəveyhinin fikrincə isə o, müstəqil ədatdır və heç bir şeyin tərkibi nəticəsində yaranmamışdır (151, 405).

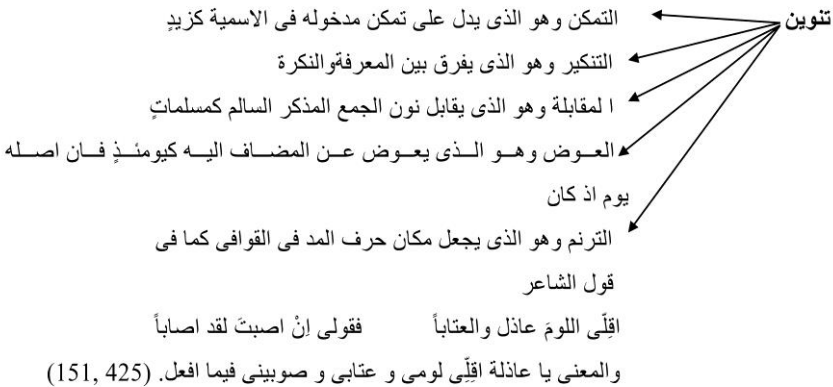
هـ - “هل”-nin “أ”- haqqında danışan Ərdəbili – حروف الاستفهام nisbətən daha çox işləndiyini qeyd edir. O yazır ki, “أ” “ə” ilə Zeyd yanında (زيد عندك أم عمرو) ya Əmr?, gizli feil vasitəsilə təsirlik halda idarə edilən isimlə (زيداً ضربته – Zeydi vurmusan?), məzəmmət mənasını ifadə edən müzare ilə (اتضرب) (زيداً qardaşın Zeydi vurursan?), birləşdirici “vav”, “fa” və “sümmə” ilə (أو كلما عاهدوا عهداً - Bəqərə-100, أقمنا كان مؤمناً كمن - Yunus-51) işlənə bildiyi halda “هل” bu imkandan məhrumdur (151, 414).

Ərdəbili qeyd edir ki, Zəməxşəri o qədər də əhəmiyyətə malik olmadığı üçün bir sıra ədatlar, həmçinin tənvinin növləri haqqında söhbət açmır. Zəməxşərinin qeyd etmədiyi ədatlar (حروف الانكار والتذكير) haqqında danışan Ərdəbili yazır ki, “huruful-inkar” deyilən fikrin təkzib edilməsinə xidmət edən ədatlardır. Məs, كقولك لمن قال قدم زيد ازيدنيہ منكرا لقدومه .

“Hurufut-təzkir” haqqında isə Ərdəbili belə yazır:
حروف التذكير مدة تزداد على اخر كل كلمة يقف المتكلم عليها ليتذكر ما يتكلم به بعدها مثل ان يقول الرجل في قال و يقول و من العام قالوا ويقولوا و من العامي اذا تذكر و لم يرد ان يقطع كلامه.

“Hurufut-təzkir” (hərfən: xatırlama ədatları) danışanın dəyəcəyi növbəti cümləni fikirləşmək məqsədilə hər hansı bir söz üzərində dayanarkən ona əlavə etdiyi uzun saitdən ibarətdir. Məs, قال - قالوا , يقول - يقولوا və s. (151, 428).

Ərdəbili tənvinin beş növü olduğunu qeyd edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tənvinu-t-təməkkün; yəni ismin üçhallı olduğunu göstərən tənvin.

2. Tənvinu-t-tənkir; ismin qeyri-müəyyən olduğunu göstərən tənvin.

3. Tənvinu-l-muqabələ; müzəkkər isimlərin düzgün cəmindəki “nun” hərfinin müsəlmatın tipli sözlərdəki ekvivalenti olan tənvin.

4. “Yauməizin” tipli sözlərdə izafətin ikinci tərəfini əvəz edən tənvin. Bu söz əslində يوم اذ كان idi. كان düşmüş, tənvin isə onu əvəz etmişdir.

5. Misraların sonunda yazılaraq məddə kimi oxunan tənvin .

Cəmaləddin Ərdəbili tənvinlər, inkar və xatırlama hərfləri ilə bağlı fikirlərini izah etdikdən sonra belə yazır:

والآن حان ان يقطع كلامنا على ثالث الابواب اذ وفقنا الله تعالى لانجاز ما وعدنا صدر الكتاب والمؤمل ممن يعثر على خلل فيه ان يصلحه بكرمه و يعصمني عن لومه فيه فاني بارض التاليف فيها كايجاد الممتنع بالذات والتصنيف لا يوجد الا طيف منه في السنوات وذلك لانه شأن اسس على الاستعداد واني يتيسر الترقى فيه الا لمن ابتلى بشر صحبة الاضداد عصمنا الله تعالى من شرورهم ورد الله اليهم بلطفه كيد نحورهم.

Əsərin əvvəlində verdiyimiz vədi yerinə yetirməkdə Allah bizə kömək olduğu üçün, burada – ön qoşmalar və ədatlarla bağlı məsələləri izah etdikdən sonra – sözüümüzü bitirməyin vaxtı gəlib çatmışdır. Əsərdə hər hansı bir nöqsana rast gələn şəxsin bu çatışmamazlığı öz səxavəti ilə aradan qaldıracağına və beləliklə məni öz məzəmmətindən qoruyacağına ümüd edirəm. Mən bu işdə – ərəb nəhvinə aid əsər yazmaq sahəsində yeniyəm (bu iş mənim üçün təzə bir işdir, yaxud əsər yazmaqla mən az məşğul olmuşam və bu mənim ilk işimdir. Bax bariz sözünə; 109, c.1, 378-379; 141, c.1, 863; 113, c.3, 896). Bu iş qeyri-mümkün

bir şeyi yaradıb ərsəyə gətirməyə bənzəyir ki, o da (məndə) yuxu ilə mürgü arasında mövcud olan an qədərdir (151, 428).

Burada Ərdəbili çox bəlağətli bir şəkildə təvazökarlıq edərək bu sahədə az təcrübəyə malik olduğunu bildirmək istəyir. Lakin onun öz fikirlərini ərəb dilində məhz bu şəkildə – ərəb dilinin gözəl ifadə vasitələrindən yararlanaraq təqdim etməsi onun ərəb dilinin incəliklərinə vafiq olan bir qrammatik olduğunu sübut edir. Ərdəbili sözünə davam edərək yazır:

Çünki o, istedad tələb edən bir işdir və bu işdə nailiyyət əldə etmək yalnız ziddiyyətli (çətin) məsələlərdən baş çıxaran (bu məsələlərin şərrinə, zəhmət və məşəqqətinə mübtəla olan) şəxslərə müyəssər olar. Allah bizi (pis) insanların şərrindən qorusun, Allah öz rəhmi ilə onları öz silahları ilə vursun(məhv etsin).

III FƏSİL

Ərdəbilinin şərhinin ərəb dilçiliyində yeri

3.1. Ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələləri

Dünya dilçiliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ərəb dilçiliyi öz inkişafında uzun müddətli, daha doğrusu 1400 illik tarixi bir yol keçmişdir. İslamın yaranması ilə ərəb cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrində müşahidə olunan inkişaf və canlanma, təbii ki, ərəb dilindən də yan keçə bilməzdi. Ölkəni bürümüş fütuhət dalğası başa çatdıqdan, yəni böyük ərəb xilafəti yarandıqdan sonra “Ərəb dili ”problemi özünü daha aydın şəkildə göstərməyə başladı ki, bu da dilçilərin, filoloqların və mütəfəkkirlərin bu sahəyə daha ciddi yanaşmasını zəruri edirdi. Ərəb qəbilələri arasında müxtəlif ləhcələrin mövcudluğu, müsəlman ordusunun tərkibində bir çox qəbilələrin nümayəndələri iştirak etdiyindən işğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif ləhcələrin yayılması, yerli xalq – qeyri-ərəblər tərəfindən bu ləhcələrə yeni çalarların vurulması, ən başlıcası isə Quranın dili ilə danışığ dili olan ləhcələr arasında ciddi fərqlərin mövcudluğu ərəb qrammatikasının sistemləşdirilməsini, ərəb nəhvinin sərhədlərinin - qayda-qanunlarının müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Elə buna görə də işğal olunmuş ərazilərdə məktəb və mədrəsələrin açılması, ərəb dilinin tədrisi geniş vüsət alır, məscidlərdə keçirilən məşğələlərdə Quranın qiraəti, ərəb dilinin qayda-qanunları öyrənilirdi.

Adətən ərəb dilçiliyinin yaranmasını dini amillərlə bağlayırlar. Bu baxımdan doktor Əli Əbul Məkarimin fikirləri diqqətə layiqdir. O, özünün “Əl-Mədxəl ilə dirasətin-nəhv” əsərində ərəb dilçiliyinin yaranmasını stimullaşdıran amillərdən danışar-

kən onları ictimai və dini olaraq iki yerə bölür. İctimai amil dedikdə ərəb qəbilələri ilə qeyri-ərəblərin qaynayıb-qarışması, beləliklə, xilafət tərkibində böyük müsəlman ümmətinin formalaşması nəzərdə tutulur. İnsanların qarşılıqlı ünsiyyətini təmin edən dil faktoru olmadan isə, belə bir cəmiyyətin formalaşması mümkün deyil.

Dini amil dedikdə sonuncu haqq din olan İslamın insanlara Quran vasitəsilə göndərilməsi, Quranın isə ərəb dilində olması nəzərdə tutulur. İslamın Quran vasitəsilə məhz ərəb dilində göndərilməsi ərəb dilinin geniş imkanlarından xəbər verərək onun Quran təlimində əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, eyni məqsədə xidmət etməsinə baxmayaraq bu iki amil qarşılıqlı əks təsirə malikdir. Belə ki, ictimai amil xilafət tərkibində yaşayan müxtəlif millətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək üçün “müştərək dilin” formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən qeyd etdiyimiz bu müştərək dil ərəb dilinin ən sadə ifadə vasitələrindən yararlanaraq dildə saut (səs) məhsulunu genişləndirmiş, nəticədə sözün sonundakı dəyişiklərə (qrammatik qayda-qanunlara) riayət etməyə ehtiyac qalmamışdır.

Dini amil isə ictimai amildən fərqli olaraq müştərək dil prinsipindən deyil, “vahid dil” prinsipindən çıxış edir. Sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, qayda-qanunlarla sistemləşdirilmiş dil olmadan həmin dilin və bu dildə göndərilmiş dinin tədrisi mümkün deyil. Qeyri-ərəblər arasında dilin və dinin tədrisini asanlaşdırmaq, onların arasında fikir və əqidə birliyinə nail olmaq üçün sistemləşdirilmiş vahid dilin mövcudluğu zəruridir (112 c.1, 105-107).

Həmin dövrdəki mövcud Bəsrə mühiti ilə tanış olarkən ərəb dilçiliyinin nə üçün məhz Bəsrədə formalaşması tamamilə aydın olur. Bu dövrdə nə Şam, nə Misir, nə də xilafətin digər mərkəzi şəhərlərinin mühiti İraq, xüsusilə də Bəsrə mühiti ilə müqayisə olunacaq səviyyədə deyildi. Şam hələ İslamdan əvvəl burada məskunlaşmış ərəb qəbilələri vasitəsilə lazımı səviyyədə ərəbləşmişdi və buna görə də ərəb dili problemi burada o qədər də kəskin xarakter almamışdı. Misirə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə Misirə çox az qəbilə mühacirət etmişdi. Buna görə də Bəsrədən fərqli olaraq Misirdə ərəb dilinin təhlükə altında olması faktı hiss olunmurdu. Bəsrənin əlverişli təbii mühiti, Ərəbistan yarmadasından və Şamdan gələn, həmçinin İraqa aparan səhra ticarət yollarının buradan keçməsi Bəsrədə məskunlaşan insanların tərkib etibarını ilə müxtəlifliyinə, Bəsrə cəmiyyətinin təşəkkülündə çoxsaylı ünsürlərin iştirakına zəmin yaratmışdı (112, 108). Həç də təsadüfi deyil ki, Bəsrə sözünün mənası onun bu özəlliyi ilə əlaqələndirilir. Bəsrə bəzi filoloqların fikrincə bəs rah sözlərindən (çoxlu ayrıca yol) götürülüb.

Başqa bir versiyaya görə isə Bəsrə möhkəm daşlı sərt yer deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bəsrə II Rəşidi xəlifəsi Ömər-in hakimiyyəti zamanında müsəlmanlar İraqın cənubi-şərqini fəth etdikdən sonra onun əmri ilə 635-ci ildə ərəb sərkərdəsi Ütbə bin Qəzvan tərəfindən inşa edilmişdir.

Bəsrənin ilk sakinləri Ütbənin sərkərdəlik etdiyi ordunun döyüşçüləri və bəzi mühacirlərdən ibarət idi. Sonralar şəhərə müxtəlif ərəb qəbilələri (Rəbiə, Təlim, Səqif, Qeys, Əzəd) və başqa xalqların nümayəndələrindən ibarət olan məvalilər, xüsusilə farslar axışmışlar. 656-cı ildə baş vermiş Cəməl (dəvə) müharibəsindən sonra burada III Rəşidi xəlifəsi Osmanın, Aişə-

nin, ilk əshablardan Zübeyrin və Təlhənin tərəfdarları çoxalmışdı. Siffin müharibəsindən sonra (657) Xəlifə Əlidən ayrılmış xaricilər də burada az deyildi. Bəsrənin coğrafi mövqeyi, Fars körfəzindən Şəttul-Ərəb çayının mənsəbində yerləşməsi, onun az bir müddət ərzində böyük şəhərə, İraqın çox mühüm ticarət limanına çevrilməsnə, həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı. Bəsrə Əməvilər dövründə genişləniş şəhər formasına düşmüş, Abbasilər dövründə isə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Gözəl imarətləri, bağbağatlı, bol suyu olan bu şəhər tezliklə bir sıra ərəb qəbilələrinin və qeyri-ərəb müsəlmanların nəzər diqqətini cəlb etmiş, təcirlərin, səyyahların alim və şairlərin toplaşdığı bir yer olmuşdur (25, 18).

Qısa bir müddət ərzində üç yüz min nəfərə çatan Bəsrəlilərin böyük bir hissəsini qeyri-ərəblər (məvalilər) təşkil edirdi. Artıq xilafət tərkibində həm ərəb ədəbi dilindən, həm ərəb qəbilələrinin müxtəlif ləhcələrindən, həm ərəblər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin dilindən, həm də fütühat dalğasının yaratdığı yeni cəmiyyətlərdə millətlərin bir-birinə qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranan dil formasından istifadə olunurdu. Dilin bu dərəcədə şaxələndiyi və hamını öz ətrafında birləşdirəcək vahid dilə böyük ehtiyacın hiss olunduğu bir dövrdə ərəb dili nəinki “fatehlərin dili” olaraq, həm də sonuncu haqq din olan İslamın dili kimi özünü bütün müsəlmanlara təqdim edir.

Ərəb nəhvinin (qrammatika elminin) mənşəyi, nə vaxt yaranması, ümumiyyətlə, əvvəlcədən mövcud olub-olmaması haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, ərəb qrammatika elmi əksər dilçilərin fikrincə islamın birinci yüzilliyində yaranmışdır. Bəzi dilçi alim və mütəxəs-

sislərin fikrincə isə ərəblər həmişə söhbət edərkən ərəb dilinin qanunlarına riayət etmiş, ərəb nəhvi hələ qədim zamanlardan onlarda mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə nəhv (qrammatika elmi) ərəblər arasında unudulmuş, lakin İslamın gəlişi ilə o, yenidən doğulmuşdur (138, 10). Belə dilçilərdən Əhməd İbn Fərisi misal göstərə bilərik. O, bu fikirləri “Əs-sahibi” kitabının əvvəlində qeyd edir. İyirminci əsrin ən görkəmli filoloqu, doqmatik ilahiyyatçısı, dilçi alimi və böyük müfəssiri Şeyx Məhəmməd Təntəvi özünün *نشأة النحو وتاريخ أشهر النحاة* əsərində bütün bu fikirlərin əsassız olduğunu qeyd edir.

Avropa şərqşünası Litman öz mühazirələrində yazır: “bu elmin mənşəyi haqqında avropalılar arasında bir çox ziddiyyətli fikirlər vardır. Bəziləri onun ərəb ölkələrinə Yunanıstandan – yunan fəlsəfəsindən keçdiyini qeyd edir. Bir çoxları isə bunu inkar edərək xurma ağacı ərəb torpağında bitdiyi kimi ərəb qrammatika elmi də ərəblər tərəfindən yaradılmışdır fikrini irəli sürürlər. Ərəb dilçilərinin günümüzədək qələmə aldıkları kitablar da bunu sübut edir. Biz bu məsələdə mötədilçilik prinsipini üstün tuturuq. Bu o deməkdir ki, düzdür, ilk öncə ərəb nəhvini məhz ərəblər yaratmışdır, yəni Sibəveyhinin kitabında onun və ondan əvvəlkilərin ixtira etdiklərindən başqa heç nə yoxdur. Lakin ərəblər yunan fəlsəfəsini Sıryani dilindən tərcümə edərək öyrəndikdə ondan dilçiliyə dair də bəzi şeyləri əxz etmişlər”(138, 12).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çoxlarının ərəb dilçiliyinə qarşı belə qərəzli mövqedən çıxış etməsinə baxmayaraq bu fikirlər öz təsdiqini tapmamış və ərəb nəhvini xarici təsirlərə məruz qalmadığı ərəb dilçiləri tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Orta Əsr filoloqlarının əksəriyyəti ərəb qrammatika elminin yaranmasını

dördüncü xəlifə imam Əli İbn Əbu Talibin (ölüb 661) və onun ardıcılardan biri olan Əbul Əsvəd əd-Duəlinin adı ilə bağlayırlar (605-668). Onların bu barədə söylədikləri rəvayətlərin bir çoxunda göstərilir ki, Əd-Duəli ərəb dilinin qayda-qanunlarını Əlidən öyrənmiş və onun tövsiyəsi ilə qrammatikaya aid əsər yazmağa başlamışdır. Əli nitq hissələrini, onların mənalərini müəyyənləşdirmiş, sonra Əd-Duəliyə bu işi davam etdirməyi əmr etmişdir. Əd-Duəli “innə” tipli modal sözlərin siyahısını tərtib edib Əliyə göstərmiş, Əli isə ona “lakinna” sözünü də buraya daxil etməyi məsləhət görmüşdür. Bundan sonra əd-Duəli nöqtə şəkilində işlənən hərəkələri (qısa səsləri) müəyyənləşdirmiş, ərəb dilində fail, məful (feili sifətlər), ön qoşmalar, ismin halları, təəccüb bildirən feillər və başqa qrammatik hadisələri işləyib hazırlamışdır (28, 8).

Müasir dilçi Məhəmməd əl-Muxtar Valəd Əbbah da özünün *تاريخ النحو العربي في المشرق والمغرب* kitabında bu fikrə şərik çıxdığını qeyd edir. Lakin Şeyx Təntavinin bu barədə olan fikirləri ziddiyyətlidir. Belə ki o, əvvəlcə əl-Ənbarinin fikrinə (yəni ərəb qrammatikasının əsası IV xəlifə Əli tərəfindən qoyulmuşdur fikrinə) üstünlük verdiyini qeyd etsə də, az sonra, nəhvi (qrammatikanı) tərtib etməyin çox çətin bir iş olduğunu, bunu edən şəxsdən maksimum diqqət və ərəb kəlamını tədqiq etmək üçün asudə vaxt tələb etdiyini vurğulayaraq ömrü keşməkeşlərlə dolu olan imamın belə bir imkana malik olmadığını yazır. O, fikrini tamamlayaraq bildirir ki, məhz bu səbəblərə görə nəhvin banisi Əbul Əsvəd Əd-Duəlidir (138, 13).

Təbii ki, Orta Əsr filoloqlarının fikri qarşısında Şeyxin irəli sürdüyü mülahizənin acizliyi şübhəedilməzdir.

Ərəb dilçiliyinin öyrənilməsində mövcud olan müxtəlif istiqamətlər, həmçinin onun inkişaf mərhələləri haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur. Belə ki, ərəb nəhvini tarixini tədqiq edərkən hər bir dilçinin bu məsələyə özünəməxsus şəkildə yanaşdığının şahidi olur. Məsələn, iyirminci əsrin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Şeyx Məhəmməd Təntavi özünün نشأة النحو وتاريخ اشهر النحاة əsərində ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələlərini dörd yerə bölür. Bu dövrlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. طور الوضع والتكوين، بصري
2. طور النشوء والنمو، بصري – كوفي
3. طور النضوج والكمال، بصري – كوفي
4. طور الترجيح والبسط في التصنيف، بغدادي – اندليسي – مصري – شامي

1. Yaranma dövrü. Bəsrə;
2. İnkişaf dövrü. Bəsrə - Kufə;
3. Ərəb nəhvini təkamül dövrü. Bəsrə - Kufə;
4. Üstünlük və genişlənmə dövrü. Bağdad - Əndəlis - Misir-Şam.

Doktor Əli Əbul Məkarim isə özünün المدخل الى دراسة النحو əsərində ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələlərini beş yerə bölür: (112, 111)

1. طور النشأة والنمو – Yaranma dövrü;
2. طور التطور – İnkişaf dövrü;
3. طور النضج – Təkamül dövrü;
4. طور التجمد – Daşlaşma dövrü;
5. طور التحرك – Canlanma dövrü.

Müasir ərəb dilçisi Vələd Əbbah Məhəmməd əl-Muxtar özünün تاريخ النحو العربي في المشرق و المغرب əsərində ərəb

dilçiliyinin mərhələlərini daha geniş şəkildə izah edərək onu yeddi dövrə bölür (160, 22).

1. *عصر النشأة والتأسيس* – ərəb dilçiliyinin yaranma dövrü.

Bu mərhələ imam Əli İbn Əbu Talibin dövründən başlayaraq Abdulla İbn Əbu İshaq (ölüb h.117) əl-Hadraminin dövrünədək – təqribən yüz il davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ərəb nəhvinin ilkin əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, prinsip və qanunlarının tərtib edilməsi başa çatmışdır.

2. *عصر التدوين والتصنيف* – ərəb nəhvini yazılıb qeydə alındığı dövr.

Hicrətin ikinci yüzilliyini əhatə edən bu dövr Əbu Əmr bin Əl-Əla (689-770) və İsa İbn Ömər (710-770)-dən başlayaraq Xəlil İbn Əhmədi, Sibəveyhini, Əl-Kisaini və Əl-Əxfəş Əl-Ausəti əhatə etməklə Yəhya bin Ziyad Əl-Fərrada (761-822) başa çatır. Qısa bir müddət ərzində şöhrəti nəinki Bəsrə, hətta Bağdad hədudlarını aşan “əl-Kitab” əsərinin Sibəveyhi tərəfindən ortaya qoyulması bu dövrün artıq lazımı şəkildə inkişaf etdiyini, puxtaləşdiyini sübut edir.

3. *عصر البيان والتحصيل* – aydınlaşdırma, izah dövrü.

Üçüncü yüzillik Xəlilin, Sibəveyhinin, əl-Kisainin, əl-Fərranın fikirlərini genişləndirməklə, onların əsərlərində olan tam açıqlanmamış qaranlıq məqamları izah etməklə və onların əsaslarını aydınlaşdırmaqla məşğul olan Mübərrəd və Sələbin fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün eyni zamanda Əl-bəyan vət-təqib adlanır (aydınlaşdırma və izləmə).

4. *عصر الحصر والتظهير* – məhdudlaşdırma və müqayisə dövrü.

Hicrətin IV yüzilliyində ərəb nəhvini öyrənilməsi özünün kluminasiya nöqtəsinə çataraq bütün xilafəti əhatə etdi. Beləliklə, qrammatika məktəbləri normaya salınmış, qanuni şəkil almış

nəzəriyyələr forması almağa başladı. Elə buna görə də, bu dövrdə müxtəlif ideya istiqamətlərinin, cərəyanların və tendensiyaların formalaşdığını nəzərə alaraq onu “məhdudlaşdırma və müqayisə” dövrü adlandırırıq. Bağdad qrammatika məktəbinin yaranması, məktəblərarası müqayisəli təhlillərin aparılması məhz bu dövrə təsadüf edir.

ظهرت الحركة التفسيرية عند السيرافي والرماني و مراميها وضع الموسوعات الاولى لحصر المذاهب المعتمدة والتركيز على بسط آراء سيويه في الكتاب وتوضيحها على اساس تقريب المنهج النحوي من منهج المتكلمين. ومن ابرز التيارات الفكرية كانت المحاولات التنظيرية وهي المحاولات التي قام بها الزجاج وابو القاسم الزجاجي وابن جني في كتاب الخصائص واستمر صداها في العهد المتلاحقة عند ابن الانباري في كتاب لمع الادلة والامام السيوطي في كتاب الاقتراح واساسها تقريب المنهج النحوي من منهج الاصوليين (24, 160).

Həmçinin bu dövrdə ərəb nəhvi usul (müsəlman hüququnun əsaslarını öyrənən elm sahəsi) və kəlam elmi - teologiya əsasında öyrənilməyə başladı.

5. عصر التأصيل والتقويم – mənşəyin müəyyənləşdirilməsi və təshih dövrü. Bu dövr hicrətin V-VI əsrlərini əhatə edir.

Beşinci əsrə çatdıqda ərəb nəhvinin öyrənilməsinin ağırlıq mərkəzi məşriqdən məğribə keçir, Əndəlis qrammatika məktəbi yaranır. Bu mərhələ iki yüz ildən artıq davam etmişdir.

6. عصر التصحيح والتنبيت – təsbit dövrü. Hicrətin 7-ci əsrindən müasir dövrədək.

Artıq hicrətin VII əsrindən başlayaraq ərəb nəhvinin tədqiqi və müzakirəsi cəhdləri bütünlüklə başa çatır, bu istiqmətdə mövcud olan düzgün tədqiqat üsullarından birinin seçilməsi, ümumiləşdirilməsi və təsbit edilməsi zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələ ərəb nəhvinin indiki formasını müəyyənləşdirməyi bacaran Abdulla İbn Malik Ət-Tai əl-

Cəyyani tərəfindən başa çatdırılmışdır. Beş yüz ildən artıqdır ki, ərəb qrammatika elminin öyrənilməsində onun “Əlfiyyə” adı ilə məşhur olan “əl-Xulasa” əsərləri mənbə rolunu oynayır. İbn Malikdən sonra gələn dilçilərə isə onun yolunu davam etdirməkdən, yazdığı kitablara şərh yazmaqdan başqa heç bir şey qalmamışdır. Qeyd etməliyik ki, Əbu Həyyanın və İbn Hişamın yazdığı əsərlər də İbn Malik məktəbinin inkişafı və öz təsdiqini tapması istiqamətində çox mühüm rol oynamışdır.

7. عصر التجديد والتيسير – müasir dövr.

Bu gün də dilçi mütəxəssislər ərəb dilçiliyinin müasir problemləri ilə məşğul olur, qarşıya çıxan suallara cavab tapmağa çalışırlar. Müasir dövr qrammatiklərinin, ərəbşünas alimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də ərəb nəhvini avropa dilçiliyi səviyyəsində öyrənməkdən, onu müasir oxuculara, ərəb dilini sevənlərə onların başa düşəcəyi şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir. Dərs vəsaitinin məqsəd və vəzifələrindən biri də Ərəbilnin şərhı fonunda ərəb nəhvini azərbaycanlı ərəb dili sevənlərə çatdırmaqdan, ərəb qrammatika elminin öyrənilməsi istiqamətində onlara yardım etməkdən ibarətdir.

3.2 النموذج في النحو əsərinə yazılmış şərh və haşiyələr

“Xarəzmin fəxri”, “ərəb və əcəmin ustadı” və sair adlara layiq görülmüş Zəməxşərinin qrammatik katiqoriyaları əhatəli şəkildə özündə əks etdirməsi, lakonikliyi və dərin məzmunlu olması baxımından spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən النموذج في النحو əsəri ərəb dilçiliyi tarixində özünə məxsus yer tutur. Əl-kitab səviyyəsində olduğu göstərilən Müfəssəlin xülasəsi əl-Unmuzəc əsərinə bir çox şərhlər yazılmışdır. Bu şərhlərin əlyazma nüsxələrinin haşiyələri müxtəlif fikir və mülahizələrlə doludur.

Sonda isə bu mülahizələrin kimə məxsus olduğu qeyd olunur. Lakin bir sıra hallarda haşiyədə çox dəyərli fikirlər yazılsa da, bu fikrin kimə mənsub olduğu göstərilir.

Əl-unmuzəc əsərinə yazılmış şərh və haşiyələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin şərh
- 2) Səd əd-din Sədəllah əl-Bərdəinin “Hədaïqu-d-dəqaïq” əsəri
- 3) Zeynül-ərəb Əli İbn Abdulla əl-Misrinin şərh
- 4) Məhəmməd İbn Səd əd-Dibaci əl-Mərvəzinin (ölüb 609/1212) şərh (48, 20).

Əl-unmuzəc fi-n-nəhv əsərinə yazılan şərhlər içərisində ən məşhuru dərs vəsaitinin tədqiqat obyektı olan Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin şərhidir. Ərdəbilinin yaradıcılığı haqqında danışarkən bu şərhin bir sıra xüsusiyyətləri haqda söhbət açmışıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə yazılmış şərhlərin özlərinə də bir sıra şərh və haşiyələr yazılmışdır. Buna misal olaraq Ərdəbilinin şərhinə yazılmış İbrahim Ərəşinin “Ərdəbilinin əl-Unmuzəc fi-n-nəhv əsərinə haşiyələr” əsərini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, Ərdəbilinin şərhini oxuyarkən əsərin haşiyələrində tez-tez İbrahim Ərəşinin fikirlərinə müraciət edildiyinin şahidi oluruq ki, bu da İbrahim Ərəşinin fikir və mülahizələrinin “Şərhül-Unmuzəcin” dolayısı ilə isə “Unmuzəcin” özünün qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmək baxımından dəyərli olduğunu sübut edir. Bütün bunları nəzərə alaraq İbrahim Ərəşinin adını çəkdiyimiz bu əsəri haqqında qısa da olsa məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Demək olar ki, onun haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin, mövcud olan əlyazmalar əsasında məlumdur ki, o, XVII əsrdə yaşamışdır. İbrahim Ərəşi qrammatika və məntiq sahəsində yazılmış əsərlərə bir çox şərh və haşiyələr yazmışdır. Adından məlum olduğu kimi İbrahim Azərbaycanın rayonlarından biri, Ağdaşın yaxınlığında yerləşən Ərəş kəndində anadan olmuşdur (elə buna görə də o, “Ağdaşi” ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır). Lakin buna baxmayaraq o öz dövründə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Şəki şəhərində yaşamış və mədrəsədə tədrislə məşğul olmuşdur. İbrahim Ərəşinin “Mövlana” fəxri tituluna layiq görülməsi onun əsərlərinin böyük şöhrət qazanmasından və Şəkiddə müəllimlik fəaliyyəti istiqamətində göstərdiyi misilsiz xidmətlərdən xəbər verir.

Hal-hazırda Azərbaycan əlyazmaları fondunda Ərəşinin ən məşhur iki əsəri saxlanılır:

1. Ərdəbilinin əl-Unmuzəc fi-n-nəhv əsərinə haşiyələr.
2. İbn əl-Hacibin əl-Kafiyə əsərinə şərh (48, 27).

Bu iki əsəri bəzən “Risalatul-Ərəşi” adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilinin şərhə öz dövründə Azərbaycanda böyük şöhrət qazanmış və Şəkiddə ərəb dilinin öyrənilməsi istiqamətində xüsusi dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Məhz elə Şəki şəhərində Ərdəbilinin bu əsərinə bir sıra şərh və haşiyələr yazılmışdır. Təbii ki, belə bir əsər İbrahim Ərəşinin diqqətindən yayına bilməzdi. Elə buna görə də, Ərəşi bu əsərə şərh yazmağı qərara alır.

Ərdəbilinin şərhinə yazılmış bu haşiyə böyük maraq doğurur. Ərəşi bir çox yerlərdə Ərdəbilinin irəli sürdüyü fikir və mülahizələrlə razılaşırmı, Unmuzəcdə ifadə edilmiş müəyyən kateqoriyalar üzrə özünün son dərəcə əsaslandırılmış müzakirələrindən danışır.

Ərəşinin yazdığı bu haşiyə ərəb dilini öyrənmək istəyən şagirdlər arasında böyük maraq doğurduğu üçün üç əsr ərzində (XVII-XX) müxtəlif Azərbaycan katibləri tərəfindən dəfələrlə üzdən köçürülmüşdür.

İbrahim Ərəşinin yazdığı haşiyənin bir əlyazma nüsxəsi diqqəti daha çox cəlb edir. Əlyazmanın kolofonunda mətnin məşhur Azərbaycan alimi, ensklopedist Əbdülcəni Əfəndi Xalisakarızadə ən-Nuxəvi (1879-cu ildə ölüb (92, 10), tərəfindən oxunması və diqqətlə təshih edilməsi qeyd olunur.

Mövlana fəxri titulundan məlum olur ki, İbrahim Ərəşi məşhur alim olmuş, Şəki şəhərinin tədris müəssisələrində ərəb filologiyasından dərs demişdir. Əbdülcəni Əfəndi İbrahim ərəşiyə dərin hörmət etdiyini etiraf etməklə yanaşı onu öz müəllimi adlandırır.

Ərdəbilinin Şərhü-l-Unmuzəc fi-n-nəhv əsərinə ilk dəfə tam şərh yazan şəxs əl-Ərəşi İbrahim əl-Ağdaşi Nuxəvi olmuşdur. Müəllif (əl-Ərəşi) mətnin şərh edilmiş sözlərini bir-bir məntiqi cəhətdən izah etmiş, sözün əsas mənasını, onun kontekstdə ifadə etdiyi mənanı müəyyənləşdirmiş, və mətnin qrammatik təhlilini vermişdir. Müəllif mətnin qrammatik təhlilini verərkən müxtəlif misallar çəkmiş, bunun nəticəsində şərh edilmiş sözlərdən meydana gələn söz zənciri yaranmışdır. Təbii ki, bu da əsas fikrin ifadə edilməsi baxımından bir sıra çətinliklər törədir. Müəllif sözləri təhlil edərkən onların məntiqi nöqteyi-nəzərdən məna xüsusiyyətlərini qeyd etməklə yanaşı, sözlərin fonetik, morfoloji və sintaktik dəyişikliklərindən də söhbət açır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilinin şərh ərəb dilinin sintaksisinə aid olduğu üçün İbrahim Ərəşinin haşiyəsində də əsasən sintaksisə üstünlük verilmişdir. Bir faktı da qeyd etməliyik ki, müəllif bəzən dilçilik

terminalogiyasına məlum olmayan yeni terminlərdən istifadə edir. Məsələn, “علم بالاعيان الخارجية” (Xaricdə mövcud olan əşyalar haqqında elm), yəqin ki, o, bu terminlə konkret isimləri nəzərdə tutur; “علم بالجزئيات” (Cüziyyətlər haqqında elm) – yəqin ki, müəllif bununla qrammatika sahəsində elmin bu və ya digər qollarını nəzərdə tutur; “علم بالكليات” (Küllüyyat haqqında elm). Müəllif sübut edir ki, sonuncu termin “ağıl və qəlbin tədqiqi”nə aiddir, yəni bu elm psixologiya və məntiqi əhatə edir.

Müəllif mətni şərh edərkən “ümumi”, “xüsusi”, “hədəf” və “xeyir” kimi kateqoriyaları müzakirə edərək qeyd edir ki, hədəf, yaxud məqsəd iki cür olur: 1) Zəruri; 2) Adi. Sonra müəllif qeyd edir ki, hədəf həmişə qeyri-müəyyən olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəşi “irab”ın leksik mənasını geniş izah edərək onu “natamam, cüzi məsələlər” qrupuna “علم بالمسائل الجزئيات” aid edir. Həmçinin Ərəşi isimlərin hal kateqoriyasını, feilin zaman formalarını, əmr formasını, ismin müxtəlif formalarını – ismin kiçiltə forması, üçköklü feillərin məchul növləri və bir sıra digər məsələləri də bu qismə daxil edir. Başqa sözlə desək, Ərəşi “haşiyə”də morfologiya ilə yanaşı ərəb dilinin sintaksis bölməsini də müzakirə etmişdir.

“Haşiyə” haqqında danışarkən bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, əsərin üslub və terminalogiyası bütün müsəlmanların, həmçinin ərəb dilini öyrənmək istəyənlərin əsas kitabı sayılan Qurani-Kərimin dili ilə uyğun gəlir. Görünür ki, müəllif “Haşiyə”ni yazarkən Qurani-Kərimi qrammatik nöqteyi-nəzərdən düzgün qiraət etmək üçün onun bir dərs vəsaiti kimi istifadə olunacağını da nəzərə almışdır. Beləliklə, Ərəşinin ərdebilinin şərhinə yazdığı “Haşiyə” əsərini tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlmək olar ki, əsər məzmun və elmi təhlil üsuluna görə çox böyük usta-

lıqla qələmə alınmışdır. Yəqin, elə bu xüsusiyyətlərinə əsasən də, “Həşiyə” ərəb dilinin öyrənilməsi istiqamətində ən əsas dərs vəsaitinə çevrilmiş, üç əsr boyunca dəfələrlə üzündən köçürülərək ədəbi irs kimi nəsildən-nəsilə ötürülmüşdür.

Səd əd-din Sədəllah əl-Bərdəinin “Hədaïqu-d-dəqaiq” əsəri.

“Əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə yazılmış şərhlər arasında əslən azərbaycanlı olan Səd əd-din Sədəllah əl-Bərdəinin “Hədaïqu-d-dəqaiq” (İncəliklər bağı) əsəri özünəməxsus yer tutur. Nisbəsindən görüldüyü kimi Bərdədə doğulan Səd əd-din haqqında heç bir məlumat yoxdur. Təxmini hesablamalara görə o, XIV əsrdə yaşamışdır. Əsərin əlyazmasının müxtəlif nüsxələri nəinki Azərbaycanın və Yaxın Şərqi, hətta avropanın bir sıra kitabxanalarında bu gün də qorunub saxlanılır.

Bərdəinin şərh Şərqdə mövcud olan şərhçilik prinsiplərinə uyğun şəkildə, yəni bu prinsiplərin riayət olunması şəraitində qələmə alınmışdır. Şərhçilik prinsipləri dedikdə, ilk öncə orijinalın mətninin verilməsi, bu mətnin hər bir sözünün izah edilməsi, şarihin (şərh edənin) müəllifin hər hansı bir qrammatik məsələdəki mövqeyinə münasibəti və nəhayət şərh edən şəxsin fikir və mülahizələrinin təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Bərdəi şərhinin əvvəlində yazır: “Həqiqətləri üzə çıxaran İmam Carullahın ifadəli nitqin mədhində aciz qaldığı, dünyanın heç bir yerində misli görünməmiş məşhur əsəri “əl-Unmuzəc”i gördükdə onun üzərindəki pərdəni (qaranlıq məqamları) qaldıraraq, onda mövcud olan sirləri üzə çıxarmaq, məna xəzinəsindəki dəyərli daş-qaşlara yol göstərmək, incə məqamlarını aydınlaşdırmaq və izah etmək qərarına gəldim” (121, 3).

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə yazılmış, ərəb dilinin qrammatikasına həsr olunmuş və özündə əsasən orijinalın mətninin ümumi qrammatik təhlilini əks etdirən məşhur şərhlərdən fərqli olaraq, Bərdəinin şərhində orijinalın mətninin hər bir sözü məntiqi-semantik cəhətdən izah edilir.

Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, Bərdəinin şərhinin Əl-yazmalar İnstitutundan saxlanılan nüsxələrinin yarısından çoxu əsərin feil bölməsini əhatə edir. Bundan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, əl-Bərdəinin feil barəsindəki fikir və mülahizələri ərəb dilini öyrənənlər tərəfindən alqışla qarşılandığı üçün əsərin məhz bu hissəsi dəfələrlə üzündən köçürülmüşdür.

Bərdəinin şərhində orijinalın mətninin sözləri verildikdən sonra hər bir söz ayrı-ayrılıqda izah edilir, cümlənin ifadə etdiyi ümumi qrammatik məna təfəsilatı ilə şərh olunur. Sözlərin izahı zamanı bunu daha da asanlaşdırmaq üçün çoxsaylı misallar çəkilir.

Şərhin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, müəllif oxucu üçün çətin ehtimal etdiyi hər bir sözün üzərində ayrıca şəkildə dayanaraq onu ətraflı şəkildə izah edir, onun cəm formasını, həmçinin sinonimlərini təqdim edir. Çox tez-tez Bərdəi şərhin öz mətninin sözlərini də şərh etməyə başlayır. Nəticədə isə, silsiləvari şərhlər zənciri yaranır. Təbii ki, bu da əsas fikrin qavranılması üçün bir sıra çətinliklər törədir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, “əl-Unmuzəc”in lazımi səviyyədə mənimsənilməsi, onun məna dərinliklərinin aydınlaşdırılması və incə məqamlarının dərk olunması üçün Bərdəinin “İncəliklər bağı” əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

3.3. Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri və onun əlyazmalarının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri

3.3.1. Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, işə başlayarkən Ördəbilinin şərhinin bu dərəcədə geniş bir coğrafi məkana yayılmış olduğunu təsəvvürümüzə belə gətirmirdik. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, əlyazmanın çoxsaylı nüsxələri nəinki Yaxın Şərq hüdüdlərini aşmış, hətta Avropa və Amerika kitabxanalarına qədər gedib çıxmışdır. Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrin bəzilərinin yalnız şriftləri, bəzilərinin şrift və katibləri, digər bir qisminin isə poleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilmişik. Elə nüsxələr də vardır ki, onların konkret bir kitabxanada yalnız mövcudluğu haqda xəbər verilir. Bir sıra kitabxanaların kataloqlarda adları çəkilsə də, onların konkret hansı ölkə ərazisində yerləşdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

Əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən Ördəbilinin “Şərhü-l-Unmuzəc fin-nəhv” əsrinin aşağıdakı dünya kitabxanalarında və əlyazma fondlarında nüsxələri mövcuddur.

1. İraq muzeyi kitabxanası, 104. Katib: Molla Mustafa İbn Məhəmməd Xəlil tərəfindən hicrətin 860-cı (miladi 1455) ilində qələmə alınmışdır. Şrift nömrəsi 1685, həcmi 85 səhifə, ölçüsü 12,5x17, sətirlərin sayı 17. Bu nüsxə “Kəşf” (185/1) və “Darul-kutub” (123/2) kitabxanalarında da saxlanılır.

105. Bu əlyazma hicrətin 1088-ci il (m.1677) ilində Molla Yusif İbn Hüseyn tərəfindən qələmə alınmışdır. Şrift nömrəsi 3097, səhifələrin sayı 250, ölçüsü 14x19,3, sətirlərin sayı 13.

106. Bu nüsxə hicrətin 1214-cü (m.1799) ilində yazılmışdır. Katibi məlum deyil, nöqsanlıdır, əvvəlində bir neçə vərəqi çatışmır. Şrift nömrəsi 3931, həcmi 105 səhifə, ölçüsü 13,5x21, sətirlərin sayı 12.

Yuxarıda adları çəkilən nüsxələr haqqında ətraflı məlumat verilərsə də, onların poleoqrafik xüsusiyyətləri tam şəkildə öz əksini tapmamışdır. Çünki onların hara istehsalı olan kağız üzərində yazılması, cildi, kolofonlu olub-olmaması, haşiyəli-haşiyəsiz olması, həmçinin ümumi vəziyyəti haqqında heç bir məlumat verilmir (117, 39).

2. Königliche bibliothek zu Berlin

Berlinin “Köniqlixe” kitabxanasında əlyazmanın yeddi nüsxəsi saxlanılır. Bu nüsxələrdən yalnız üçünün katibi məlumdur. Katibi məlum olan nüsxələr aşağıdakılardır:

W.84. Katib: Əbdülkərim İbn əl-Hac Yəhya Dağıstani

PET.361. Katib: Molla Saleh İbn Cəlaləddin əl-Qaumi

W.85/1-F.1- 45. Katib Saleh İbn Hacı Süleyman İbn Saleh (93, 36)

3. “Türkiyə Yazmaları Toplu Kataloqu”ndan əldə etdiyimiz məlumata əsasən burada əlyazmanın iki nüsxəsi (49.75 və 02A I 6) saxlanılır. Nüsxələrdən yalnız biri haqqında məlumat verilir. Lakin bu məlumatın konkret olaraq hansı nüsxəyə aid olduğu göstərilmir. Nüsxə ərəb dilində yazılmış haşiyələrə malikdir. Ölçüsü 95x45, 35x75mm. Sətirlərin sayı 15, səhifələrin sayı 77-dir. Əlyazma ay damğalı (fliqranlı) İtaliya istehsalı olan kağız üzərində yazılmışdır. Nüsxənin əvvəlindən səkkiz səhifə sonradan yazılaraq yapışdırılmışdır. Ümumiyyətlə əlyazma nöqsanlıdır (47, 241).

4. Sarayevada Qazi Xosrov bəyin kitabxanasında əlyazmanın bir nüsxəsi saxlanılır. Şrift nömrəsi: 848. L. 89-143 (99, 37).

5. Əlyazmanın bir nüsxəsi də Qum şəhərində Mərəşi Nəcəfi adlı alimin kitabxanasında saxlanılır. Şrift nömrəsi 8077, katib Nuh İbn Məhəmməddir. Bu əlyazma hicrətin 1116-cı ilində (miladi 1738) qələmə alınıb (132, 254).

6. İraqın Kazimiyyə şəhərində Seyid Həsən əs-Sədr adlı alimin şəxsi kitabxanasında əlyazmanın bir nüsxəsi mövcuddur. Bu nüsxə digərlərindən fərqli olaraq “qalə-əqulu” başlığı altında yox, “qauluhu-qauluhu” başlığı altında yazılmışdır. Nüsxənin paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında heç bir məlumat verilmir (102, 115).

7. İranın Xorasan şəhərindəki “İmam Rza Kitabxanası”nda da əlyazmanın müxtəlif nüsxələri mövcuddur (102, 115)

8. “Əbu Reyhan Biruni Adına Şərqsünaslıq İnstitutu”nun əlyazmalar fondunda əsərin Molla Vafəndinin mədrəsəsində qələmə alınmış variantı saxlanılır. Sətirlərin arası və haşiyələr müxtəlif fikir və mülahizələrlə doludur. 18-ci əsrdə hazırlanmış Rusiya istehsalı olan göyümtül kağız üzərində yazılmışdır. Doqquzuncu səhifədə “QS” və “1783” (cü il) su nişanları öz əksini tapmışdır. 94, 105 və 120-ci səhifələr cırılmışdır. Səhifələrin sayı 120, ölçüsü 16x22 , şrifti 8642-dir (82, 129).

9. K.S. Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda əlyazmanın səkkiz nüsxəsi mövcuddur. Şrift nömrələri ibarətdir: 475.50; 476. 136/1; 477. 237/ IV; 478. 363; 479. 323(1272); 480. 291 (1347) / II; 481.224; 482.110 (529)/ III (66, 219).

10. “Kazan İmperator Universiteti”nin kitabxanasında saxlanılan əlyazmaların kataloquna əsasən burada əlyazmanın dörd nüsxəsi mövcuddur (81, 215).

11. Hollandiyanın “Leyden” universitet şəhərciyinin eyni adlı kitabxanasında əlyazmanın 8*LVII-şriftli nüsxəsi saxlanılır (93, 34).

12. Amerikanın Nyu-Cersi ştatında yerləşən Prinston Universitetinin kitabxanasında əlyazmanın 52 s şriftli nüsxəsi saxlanılır (95. 510).

13. Tehranın “Sepəhsalar” kitabxanası, 2/343-344 (95. 510).

14. Leypsiq 416-417 (95. 510).

15. Peterburq 4/ 923 (95. 510).

16. Əz-Zahiriyyə 67 (Dəməşq)

17. Umumiyyə 75 (Dəməşq), 128, 130

18. Eskaryol 2/178 I (95. 510).

19. Vatikan 3/426 (95. 510).

20. İskəndəriyyə 21 (93, 34)

21. Qılıçəli 928-929 (95. 510).

22. Berlin 6516 – 6517 (95, 347)

شرح الانموذج فى النحو əsərinin əlyazma nüsxələrinin dünyanın bir çox ölkələrində müxtəlif kitabxanalarda və əlyazma fondlarında saxlanması, başqa sözlə desək, əsərin bu dərəcədə geniş bir coğrafi məkana yayılması onun ərəb dilçiliyinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir.

3.3.2. Ərdəbilinin şərhinin “Əlyazmalar İnstitutu”nda saxlanılan nüsxələri və onların elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri

Paleoqrafiya bir elm kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Şərq yazılı abidələrinin bəzi paleoqra-

fik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tarixi VIII əsrə aid edilir (2, 40). Paleoqrafiya xətlərin araşdırılması və onların harada istifadə olunmasını öyrənir. Bu elm xətləri araşdırarkən həmin xətlərin hansı əsrə aid olduğunu da müəyyənləşdirir. İlk öncə hər hansı bir mətnin yazıldığı xətti götürmək, sonra isə bu xətti digər xətlərlə müqayisə etmək lazımdır. Əgər bu xətt seçilmiş xəttə uyğun gələrsə, deməli, həmin əsər də məlum dövrə aiddir. Bu müqayisə zamanı orta bir xətt meydana çıxır. Orta xətt vasitəsilə əsərin yazıldığı dövr məlum olur. Yazıları iki metodla müəyyənləşdirirlər:

1. Vizual – yəni gözlə görünən, burada yazının nə üzərində yazıldığı öyrənilir.

2. Metrik – ölçmə metodudur. Bu zaman hərflərin hansı şriftlə yazılması araşdırılır, sətirlərin uzunluğu və sətirlərin sayı ölçülür.

Bəzən bu elmi epiqrafiya elmi ilə səhv salırlar. Lakin epiqrafiya elmi mətnin məzmununu, mənasını öyrənir. Əvvəllər miniatürlər, numizmatika (sikkələrin, pulların üzərindəki gerbləri, möhürləri öyrənən elm) və məxfi yazıları (kriptoqrafiya) paleoqrafiyanın tərkibində öyrənilirdi. Ancaq indi bunların hamısı müstəqil elmdir. Bəzi alimlər paleoqrafiyanın sinonimi kimi yazışunaslıq sözünü işlətməyi təklif edirdilər. Ümumiyyətlə, paleoqrafiya elmi xəttin təsvirini və şərhini öyrənir, yazılı abidələri araşdırır.

Azərbaycan əlyazma kitabı elmi və tərtibat baxımından rəngarəng olduğu kimi, paleoqrafik xüsusiyyəti baxımından da çox zəngindir. Əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan kitab və yazı mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından, digər tərəfdən isə

klassik Azərbaycan mətnşünaslığının qaynaqlarını işıqlandırmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin “Şərhu-l-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda bu əlyazmanın 162 nüsxəsi saxlanılır. Təbii ki, bütün bu nüsxələrin paleoqrafik xüsusiyyətlərini burada qeyd etmək imkan xaricindədir. Elə buna görə də aşağıda bir neçə əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətini qeyd etməklə kifayətlənirik:

N - 1, S-985

Əlyazma yaxşı vəziyyətdədir. 77 vərəqdən ibarətdir. Xətt nəstəliq elementlərinə malik liqaturlu nəsx ilə yazılmışdır. Mətn qara, sərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Kolofonsuzdur. Kağız rus istehsalı olan adi kağızdır. Cildi kartondan hazırlanmışdır, həddindən artıq köhnədir. Haşiyədə mətnə aid olmayan qeydlər mövcuddur. Ölçü 21,5 x 16,5.

N - 2, B – 3704

Şərhin tam mətni oxunaqlı nəsx xətti ilə qalın açıq sarı rəngli rus istehsalı olan kağız üzərində yazılmışdır. “Qələ və əqulu” sərlövhələri qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazmanın əvvəlində işlənmiş “اعلم و بعد” sözləri narıncı rəngdə yazılmışdır. Səhifələr müasir şərq üsuli ilə qələmlə nömrələnmiş, lakin axıra qədər başa çatdırılmamışdır. 3b və 4a vərəqlərində sətir arası haşiyələr var. Cildi şərqdə hazırlanmış, qara rəngli, basmanaxışlı dioqanal xətlərlə kəsişən rombabənzər medalyonlarla bəzədil-

mişdir. Cild zamanın təsirinə məruz qalmış və nəmişlikdən zərər çəkmişdir.

2a vərəqində başqa xətlə Qurani-Kərimin “əl-Fələq” surəsi yazılmışdır. 2b və 3a vərəqlərində mətn natamamdır. 83b vərəqində kimsə kolleqrafik xətlə dua yazmışdır. Xəttə və kağıza əsasən demək olar ki, əlyazma XIX əsrin əvvəllərində Dağıstanda yazılmışdır. Əlyazma 83 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 22 x 17,5.

N – 3, B-5864

Əlyazma qara mürəkkəblə şərq istehsalı olan pambıqdan hazırlanmış kağız üzərində yazılmışdır. Bəzi səhifələr zamanın və rütubətin təsiri nəticəsində saralmışdır. Xətt nəstəliq elementlərinə malik olan liqaturlu iri nəsx ilə yazılmışdır. Əlyazma 53 vərəqdən ibarətdir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin cildi sonradan bərpa edilərək kartondan hazırlanmışdır. Ölçü 22 x 17,5.

N – 4, B-5706.

Əlyazma toplusu tərkibində 88b-dən 164b-yə qədər davam edir. Mətn şərqdə hazırlanmış göyümtül hamar kağız üzərində yazılmışdır. Xətt liqaturlu iri nəsx xəttidir. Sərlövhə və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarında şərh və haşiyələr var. Cildi çox köhnədir, tünd qəhvəyi rəngli kartondan hazırlanmışdır. Tarix 1234/1819-cu il. Ölçü 20,5 x 16.

N – 5, B- 3066.

Şərhin natamam mətni əlyazma toplusu tərkibində 3a-dan 52b-yə qədər davam edir. Mətn nəstəliq xətti ilə şərq istehsalı olan göyümtül nazik, həddindən artıq yumşaq kağız üzərində yazılmışdır. Cild yaşıl materialla bəzədilmiş nazik kartondan hazırlanmışdır. Kağızın fonunda qara mürəkkəblə yazılmış tematik siyahı var. 32a vərəqində iki oval şəkilli möhür mövcuddur. Möhürlərin birində “Məhəmməd Əli” sözü, digərində isə əsərin yazıldığı tarix (1226/1811) qeyd olunmuşdur. Mətn nəmişlikdən zərər çəkmiş, vərəqlərin bəzi yerlərini kitab qurdları yemişdir. Parçadan düzəldilmiş sağ üzlük cilddən ayrılmışdır. Ölçü 21,5 x 17.

N- 6, B- 2101.

Daha müasir sayılan əlyazma əsərin mətnini əhatə etməklə tam 146 vərəqdən ibarətdir. Mətn oxunaqlı, nisbətən böyük şriftli nəsx xətti ilə şərqdə istehsal edilmiş qalın, açıq sarı kağız üzərində yazılmışdır. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələr böyük şriftli nəsx xətti ilə yazılmışdır. Kağızın fonunda tematik siyahı var. Mətnin kənarında və sətirlərin arasında xırda nəsxlə yazılmış şərh və haşiyələr mövcuddur. İzah edilmiş söz və ibarələrin altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Səhifələr şərq üsulu ilə nömrələnmişdir. Nöqsanlar: vərəqlərin bir çox hissəsini kitab qurdları təməmilə dəşik-dəşik etmişdir. Əlyazmada rütubət və yanıq izləri açıq-aşkar gözə çarpır. Sonuncu vərəqdə üç kiçik möhür şəkli var. Birinci möhür altı bucaq, ikinci kvadrat, üçüncü isə oval şəkilindədir. İkinci (kvadrat şəkilli) möhürdə 1277/1812-ci il tarixi qeyd olunmuşdur. Əlyazmanın cildi dəridəndir. Dəri tünd qəhvəyi rəngdədir, yırtılmışdır. Ölçü 20,5 x 16.

N – 7, B – 1742

Əlyazma nəstəliq elementlərinə malik olan kiçik şriftli nəsx xətti ilə qalın, hamar kağız üzərində yazılmışdır. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarları başdan-başa haşiyələrlə doludur. Bir-biri ilə geniş məsafəsi olan sətirlər arasında müxtəlif istiqamətlərdə yazılmış haşiyələr mövcuddur. Əsər 115 vərəqdən ibarətdir. Əsərdə rütubətdən əmələ gəlmiş ləkələr var. Cildi kağızdandır, çox köhnədir. Bəzi hissələri cırılmışdır. Tarix 1260/1844. Ölçü 20,5 x 14,5.

N – 8, S – 968.

Şərhin tam mətni yaxşı vəziyyətdədir. 138 vərəqdən ibarətdir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarlarında bir çox haşiyələr var. Nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın cildi sonradan bərpa edilərək boz rəngli kartondan hazırlanmışdır. Ölçü 21,5 x 16,5.

N – 9, B – 1864.

Mətn oxunaqlı, böyük şriftli, liqaturlu nəsx xətti ilə qara mürəkkəblə hamar kağız üzərinə köçürülmüşdür. Mətnin kənarlarında haşiyələr var. Əlyazma yaxşı vəziyyətdədir. Cildi yoxdur yenidən bərpa edilməlidir. Əsərin bəzi hissələrinə əlavə vərəqlər yapışdırılmışdır. Mətn 5a-dan 119b-yə qədər davam edir. Katib : Nur Əli İbn Kərdi İbn Əbdi. Tarix 1270/1853. Ölçü 21,5 x 17.

N – 10, B – 521.

Mətn əlyazmalar toplusu tərkibində 1a-dan 78 a-ya qədər davam edir. Əlyazmanın ilk səhifələri itmişdir. Nüsxə zamanın təsirinə məruz qalmış, çox zərər çəkmişdir. Kitab qurdları bəzi vərəqləri yeyib yararsız hala salmışdır. Mətn həddindən artıq yumşaq sarımtıl göy kağız üzərinə köçürülmüşdür. Xətt liqaturlu nəsx xəttidir. Xətt bir katibə məxsus olsa da müxtəlif qələmlərlə yazılmışdır. Əlyazmanın cildi yoxdur. Katib: Məhəmməd Vələd Nəbi Əfəndi. Tarix 1204/1789. Ölçü 30,5 x 19,5.

N – 11, B – 6838.

Mətn əlyazma toplusu tərkibində 3b-dən 120b-yə qədər davam edir. Mətn qara mürəkkəblə şərq istehsalı olan göyümtül, həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə köçürülmüşdür. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Nüsxə xam nəsxə yazılmışdır. Əlyazmanın cildi çox köhnə və tünd qəhvəyi rəngdədir. Cild ornamentlərlə bəzədilmişdir. Mətnin kənarlarında şərh və haşiyələr mövcuddur. Nüsxə rütubətdən möhkəm zərər çəkmişdir. Katib: Kərim İbn Hacı Məhəmməd. Tarix 1232/1816. Ölçü 22,5 x 17,5.

N – 12, B – 6813.

Əsərin natamam mətni əlyazma toplusu tərkibində 26b-dən 115b-yə qədər davam edir. Mətn qara mürəkkəblə zamanın təsiri nəticəsində saralmış ağ kağız üzərinə köçürülmüşdür. Xətt oxunaqlı nəsx xəttidir. Bəzi vərəqlərdə nəmişlikdən ləkələr əmələ gəlmişdir. Cild tünd qəhvəyi rəngdə və çox köhnədir. Ölçü 23 x 17.

N – 13, B – 6830.

Mətn 6b vərəqindən 180b vərəqinədək davam edir. İlk beş vərəq təmizdir. Mətn oxunaqlı nəsx xətti ilə şərq istehsalı olan pambıqdan hazırlanmış kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Vərəqlər nəmişlikdən saralmışdır. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazmanın haşiyələri əvvəldən axıra qədər müxtəlif alimlərin nəzəriyyələri ilə doludur. Cild tünd qəhvəyi rəngli dəridən hazırlanmışdır. Cild zamanın təsirinə məruz qaldığı üçün onu yenidən bərpa etmək lazımdır. Əlyazma qırmızı mürəkkəblə haşiyələnmiş kolofona malikdir. Mətnin sonunda belə bir yazı var: “Bu kitab Allahın yardımı ilə Əbdülcəni İbn Hacı Məhəmməd əfəndi tərəfindən təshih edilərək başa çatdırılmışdır”. Mətnin təshih edildiyi tarix: 1254/1838-39. Katib: Abdulla İbn molla Məhəmməd. Yazılma tarixi 1181/1767. Ölçü 22 x 17.

N – 14, B – 5821

Mətn nəstəliq elementlərinə malik olan oxunaqlı nəsxlə şərqdə pambıqdan hazırlanmış kağız üzərinə köçürülmüşdür. Vərəqlər zamanın təsirinə məruz qalaraq nəmişlikdən saralmışdır. İzah olunan sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnlərin kənarlarında və sətirlərin arasında haşiyələr var. Əlyazmanın cildi tünd qəhvəyi rəngdədir. Cild sonradan bərpa edilmişdir. Ölçü : 21 x 15,5.

N – 15, B – 6851.

Mətn əlyazma toplusu tərkibində 1a vərəqindən 89a vərəqi-nədək davam edir. Əsər tam olsa da, çox pis vəziyyətdədir. Nə-mişlik və kitab qurdu əsəri yararsız hala salmışdır. Cildi çox köhnədir, sonradan bərpa edilmişdir. Əlyazmanın ayrılmış və-rəqləri yapışdırılmışdır. Mətn şərq istehsalı olan həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə köçürülmüşdür. İlk üç vərəq göyümtül, digər vərəqlər isə boz rəngdədir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin bəzi hissələri qara çərçivəyə alınmışdır. Nüsxə oxunaqlı nəsxlə yazılmışdır. Ölçü: 21 x 15,5.

N – 16, B – 5525.

Mətn əlyazma toplusu tərkibində 102 vərəqdən ibarətdir. Nüsxə natamamdır, ilk vərəqlər itirilmişdir. Mətn qara mürək-kəblə həddindən artıq yumşaq, zamanın təsiri nəticəsində saral-mış kağız üzərinə nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın sə-hifələri müasir üslubda qələmlə nömrələnmişdir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnlərin kənarında və sətir-lərin arasında bir çox şərhlər miövcuddur. Bəzi vərəqlərdə əsas mətnə əlavə haşiyələr yapışdırılmışdır. Cild müasir boz rəngli kartondan hazırlanmışdır. Katib: Məhəmməd. Tarix :1110/1698. Ölçü 20 x 14,5.

N – 17, B – 5557.

Şərhin mətni əlyazma toplusu tərkibində 17a vərəqindən 131b vərəqinədək davam edir. Nüsxə iri şriftli nəsxlə şərqdə is-tehsal edilmiş həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Əlyazmanın səhifələri müasir üslubda nömrələnmişdir. Cildi yoxdur. Mətnin kənarlarındakı və

sətirarası haşiyələr də katibin özünə məxsusdur. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Son vərəqlər yararsız hala düşsə də, mətni oxumaq mümkündür. Katib: Məhəmməd İbn Cəfər. Ölçü: 22 x 17.

N – 18, B – 1872.

Şərhin tam mətni əlyazma toplusu tərkibində 15b vərəqindən 137b vərəqinədək davam edir. Əlyazma yaxşı vəziyyətdədir. Mətn nəsx xətti ilə həddindən artıq yumşaq, göyümtül kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Nüsxənin səhifələri nömrələnmişdir. Mətnin ilk səhifəsi rəngli qələmlərlə bəzədilmişdir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin bəzi hissələri hərəkələnmişdir. Mətnin kənarlarında və sətirlərin arasında haşiyələr var. Kolofon qara mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır. Cild tünd qəhvəyi rəngli kartondan hazırlanmışdır, çox köhnədir. Katib: Allahverdi İbn Nurəli. Tarix 1239/1823. Ölçü 21 x 17.

N – 19, B – 6577.

Şərhin tam mətni əlyazma toplusu tərkibində 9b vərəqindən 116a vərəqinədək davam edir. Mətn qalın bozumontul, həddindən artıq yumşaq və şərqdə istehsal edilmiş kağız üzərində qara mürəkkəblə yazılmışdır. Xətt hərəkələnmiş nəsx xəttidir. Əlyazma zamanın təsirinə məruz qalaraq rütubətdən çox yararsız hala düşdüyü üçün bəzi cümlələri oxumaq qeyri-mümkündür. Mətnin kənarları və sətirlərin arasındakı haşiyələr kiçik şriftli nəsxlə yazılmışdır. Cild çox köhnə olduğu üçün yenidən bərpa edilmişdir. Katib: Hacı İbn molla Məhəmməd Əli İbn Nurəli. Tarix: 1272/1855. Ölçü 21 x 16,5.

N – 20, S – 632.

Şərh əlyazma toplusu tərkibində 26b vərəqindən 139b vərəqinədək davam edir. Mətn zamanın təsiri nəticəsində saralmış, həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarındakı haşiyələrin altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Xətt böyük şriftli, liqaturlu nəsx xəttidir. Cild üzərinə qumaş çəkilməmiş tünd qəhvəyi rəngli kartondan hazırlanmışdır. Katib: Əbdülkərim İbn İsmayıl. Ölçü : 26,5 x 19.

N – 21, B – 431.

Mətn yaxşı vəziyyətdədir. 126 vərəqdən ibarətdir. Mətn şərq istehsalı olan kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Xətt oxunaqlı xam nəsxə yazılmışdır. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma başdan-başa haşiyələrlə doludur. Cild boz rəngli kartondan hazırlanmışdır. Cild kitabdan qopmuşdur. Katib: İbrahim vələdi Molla Şeyx Məhəmməd. Tarix: 1246/1830. Yazıldığı yer: Kürdəxanı. Ölçü: 20,5 x 15,5.

N – 22, B - 1600.

Şərhin tam mətni 134 vərəqdən ibarətdir. Kağız pambıqdan hazırlanmışdır. Kağızın fonunda müxtəlif ləkələr var. Nüsxə oxunaqlı, böyük şriftli nəsx xətti ilə yazılmışdır. Sərlövhələr rəngli karandaşlarla bəzədilmişdir. Mətn hərəkələnmişdir. Mətnin kənarlarındakı haşiyələr katibin özünə məxsusdur. Əlyazma-

nın cildi yoxdur, kolofonludur. Katib: Məhad İbn Məhəmməd İbn Mahmud. Ölçü: 13,5 x 19,5.

N – 23, B – 1310.

Mətn qara mürəkkəblə həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə köçürülmüşdür. Xətt liqaturlu nəsx xəttidir. Əlyazmanın səhi-fələri Avropa üslubu ilə nömrələnmişdir. Mətnin kənarlarında çoxlu haşiyələr var. Nüsxə qara mürəkkəblə çərçivəyə alınmış kolofona malikdir. Mətn nəmişlikdən möhkəm zərər çəkmişdir. Cild dəridəndir, tünd qəhvəyi rəngdədir. Cildin bəzi hissələri cırılmışdır. Tarix: 1177/1763. Ölçü : 21,5 x 17.

N – 24, B – 1171.

Mətn natamamdır, şərq istehsalı olan göyümtül kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Xətt böyük şriftli oxunaqlı nəsxdən ibarətdir. Bəzi yerlərdə hərəkələr qoyulmuşdur. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. İzah olunan sözlərin altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Kağızın fonunda mətnlə əlaqədar haşiyələr var. Əlyazmanın cildi yoxdur. Ölçü 20 x 16,5.

N – 25, B – 2127.

Əsər əlyazma toplusu tərkibində 115b vərəqindən 181b vərəqinə qədər davam edir. Əlyazma toplusu bütövlükdə 181 vərəqdən ibarətdir. Mətn oxunaqlı xam nəsx xətti ilə şərq istehsalı olan kağız üzərində yazılmışdır. Mətn qırmızı çərçivəyə alınmış, “qalə və əqulu” kimi sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə nisbətən böyük hərflərlə yazılmışdır. Əlyazma əvvəldən axıra qədər haşi-

yələrlə doludur. Nüsxənin kolofonu və cildi yoxdur. Səhifələr axıra qədər nömrələnməyib. Ölçü 22 x 18.

N – 26, B – 2146.

Şərhin tam mətni 122 vərəqdən ibarətdir. Mətn şərq istehsalı olan göyümtül kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Xətt nəstəliq elementlərinə malik olan nəsx xəttidir. Sərolövhələr müxtəlif rəngli mürəkkəblərlə yazılmışdır. Mətnin kənarlarında və sətirlərin arasında mövzu ilə əlaqədar haşiyələr var. Cild üzərində müxtəlif katiblərin qeydləri mövcuddur. Cild kağızdandır. Kitab qurdları nüsxəni yararsız hala salmışdır. Ölçü 21,5 x 16,5.

N – 27, S – 1034.

Mətn natamamdır. İlk səhifələr itirilmişdir. Nüsxə rus istehsalı olan ağ kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Zamanın təsiri nəticəsində kağız saralmışdır. Mətnin kənarları və sətirlərin arası haşiyələrlə doludur. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Xətt nəstəliq elementlərinə malik olan nəsx xəttidir. Kolofonludur, cildi yoxdur. Əlyazma 90 vərəqdən ibarətdir. Katib: Feyzullah İbn Əbdürrəhim İbn Həbibullah. Tarix: 1286/1869. Ölçü 21 x 17.

N – 28, B – 3104.

Şərhin tam mətni şərq istehsalı olan həddindən artıq yumşaq kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Xətt nəstəliq elementlərinə malik olan oxunaqlı nəsx xəttidir. Mətnin kənarların-

dakı şərh və haşiyələr katibin özü tərəfindən yazılmışdır. Əlyazmanın səhifələri müasir üslubda nömrələnmiş, lakin axıra qədər başa çatdırılmamışdır. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələr, şərti işarələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi yoxdur. Əlyazmanın sonunda üçbucaq şəkilli kolofon var. Nöqsanlar: mətnə nəmişlikdən ləkələr meydana gəlmişdir. Bütün vərəqlərin qıraqları cırılmışdır. Katib: Əlizadə molla Manaf Qaraqoyunlu. Tarix: 1205/1790. Ölçü 21,5 x 17.

N – 29, B – 3076.

Bu, şərhin tam, lakin səliqəsiz nüsxəsidir. 113 vərəqdən ibarətdir. Əsər pambıqdan hazırlanmış bozumentul kağız üzərinə köçürülmüşdür. Kağız nəmişlikdən saralmışdır. Xətt nəstəliq eleientlərinə malik olan nəsx xəttidir. Mətnin kənarları haşiyələrlə doludur. Haşiyələrin bəzi hissələrini oxumaq mümkün deyil. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi vərəqlərin qıraqları cırılmışdır. Kolofonludur. Katib: Məhəmməd Şərif İbn Məhəmməd. Tarix: 1179/1768. Ölçü 20,5 x 16.

N – 30, B – 4951.

Mətn avropa istehsalı olan qalın kağız üzərində oxunaqlı, böyük şriftli, liqaturlu nəsxlə qara mürəkkəb vasitəsilə yazılmışdır. Əlyazma 97 vərəqdən ibarətdir. 1b və 2a vərəqlərində haşiyələr var. 2a vərəqində qarışıq yazılı rombabənzər möhür mövcuddur. “Qalə, əqulu, bəd, rəəytu, ləmma” kimi sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi yerlərdə mətnə əlavə haşiyələr yazılmışdır. Əlyazmanın səhifələri nömrələnməyib. Cildi köhnədir, parçadandır. Nöqsanlar: nüsxədə nəmişlikdən ləkələr

meydana gəlmişdir. Bəzi vərəqləri və cildini kitab qurdları yararsız hala salmışdır. Sonuncu vərəqin bəzi hissələri cırıldıği üçün mətni oxumaq mümkün deyil. Ölçü 21,5 x 17.

N – 31, S – 881.

Əlyazma 121 vərəqdən ibarətdir (5b-121b). Mətn oxunaqlı nəsx xətti ilə göyümtül kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Mətnin kənarları şərh və haşiyələrlə doludur. “Qalə və əqulu” kimi sərlövhələrin yazıldığı kağızın fonu rəng-bərəng boyalarla bəzədilmişdir. Kolofon qara mürəkkəblə çərçivəyə alınmış, tərkibində yazılmış sözlərin altından isə qırmızı xətt çəkilmişdir. Cildi qəhvəyi rəngli kartondan hazırlanmışdır. Katib: Şahialı İbn Məhəmməd. Ölçü 20,5 x 16.

N – 32, B – 5566.

Mətn şərq istehsalı olan pambıqdan hazırlanmış kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Xətt nəsx xəttidir. Mətn 1b vərəqindən 25a vərəqinədək davam edir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarı və sətirələrin arasında haşiyələr var. Nüsxənin cildi çox köhnədir, kartondandır. Əlyazma kolofonludur. Katib: Əhməd vələdi Yusif. Tarix: 1237/1821. Ölçü 21 x 17.

N – 33, B – 5514.

Şərhin mətni əlyazma toplusu tərkibində 14b vərəqindən 113a vərəqinə qədər davam edir. Mətn şərq istehsalı olan pambıqdan hazırlanmış kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Kağız nəmişlikdən saralmış və üzərində ləkələr

meydana gəlmişdir. Xətt liqaturlu nəsx xəttidir. Sərlövhələr yaşıl və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətn qırmızı çərçivəyə alınmışdır. Mətnin kənarlarında və sətirlerin arasında haşiyələr var. Mətnin bəzi hissələrinə əlavə vərəqlər yapışdırılmışdır. Kolofon qara-qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Cild kağızdandır. Katib: Baloğlu İbn əl-Hacı. Tarix: 1242/1286. Ölçü 27 x 17.

N – 34, B – 5983.

Mətn şərq istehsalı olan pambıqdan hazırlanmış kağız üzərinə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Kağız zamanın təsiri nəticəsində saralmışdır. Xətt oxunaqlı, liqaturlu nəsx xəttidir. Mətnin kənarları və sətirlerin arası haşiyələrlə doludur. Cild çox köhnədir, parçadandır. Kolofon qara mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır. Nöqsan: mətn zamanın təsirinə məruz qalmışdır. Katib: İlyas İbn Hacı Muxtar. Tarix: 1254/1838. Ölçü 21 x 17,5.

N – 35, B – 5916.

Mətn 7b vərəqindən 184a vərəqinədək davam edir. Əlyazma qara mürəkkəblə bozuntul kağız üzərinə köçürülmüşdür. Mətnin bəzi hissələri hərəkələnmişdir. Sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin bəzi hissələrinə əlavə vərəqlər yapışdırılmışdır. Mətnin kənarları və sətirlerin arası haşiyələrlə doludur. Kolofon qara və sarı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Cild çox köhnədir, kartondandır. Katib: Məhəmməd İbn Süleyman əs-Səfərlı. Tarix: 1128/1711. Ölçü 20,5 x 15,5.

Nəticə

Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin “Şərhul-unmuzəc fi-n-nəhv” əsərini, onun qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən aşağıdakı nəticələri əldə etmişik:

1. Ərdəbilinin yaşadığı dövr tarixi hadisələrin rəngarəngliyi baxımından keşməkeşli olsa da, bu dövrdə Azərbaycanda elmin bütün sahələri, xüsusilə də, dilçilik elmi yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, Xətib Təbrizi, “Şeyxul-ədəb” ləqəbli əl-Huveyyi Nasr İbn Əhməd ən-nəhvi, əl-Mərəndi Əbu Məhəmməd Abdulla bin Nasr, əz-Zəncani kimi şəxsiyyətlər yetişmişdir.

2. Ərdəbilinin şərhinədək “əl-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinə heç bir layiqli şərh yazılmamışdır və onun şərhini “əl-Unmuzəc”in şərhləri arasında ən məşhurdur.

3. Ərdəbilinin şərhini Azərbaycan şərhçilik sənətinin inkişafında xüsusi yer tutur. Xətib Təbrizi kimi şəxsiyyətlərin davamçısı olan Ərdəbili öz şərhini ilə bu sənətin həddlərini daha da genişləndirmiş, ona yeni bir tərəvət gətirmişdir. Hər bir sözün arxasında duran mənanı gözəl üslub, böyük məharət və ustalıqla izah edən Ərdəbili ərəb dilinin həqiqətən də *مفتاح البيان* – *fikrin qarşı tərəfə çatdırılması üçün açar* olduğunu sübuta yetirmişdir. O, öz şərhini ilə Azərbaycan şərhçilik məktəbini nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, ümumiyyətlə bütün dünyada tanıtmışdır. Şərhin çoxsaylı nüsxələrinin Şərqi, Avropa və Amerikanın bir çox məşhur kitabxanalarında saxlanması bunu bir daha sübut edir.

4. “Əl-unmuzəc”in qaranlıq məqamlarına nur çiləyən bu şərhin ərəb dilini sevnələr tərəfindən bu gün də hərarətlə qarşı-

lanması onun ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi istiqamətində çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut edir.

5. Əsər Zəməxsərinin dili ilə müqayisədə çox sadə dildə yazılmışdır ki, bu da onun uzun müddət dərs vəsaiti kimi istifadə olunmasına imkan yaratmışdır. Onun əlyazma nüsxələrinin çoxluğu bunu sübut edir.

6. Ərdəbilinin öz şərhində bəzi qrammatik hadisələrə münasibət bildirərkən əsasən Sibəveyhi və Əxfəşin fikirlərindən iqtibas gətirməsini nəzərə alsaq, onun bir dilçi kimi Bəsrə məktəbinin nümayəndələrinə meyilli olması qənaətinə gələ bilərik.

7. Əsərdə qrammatik hadisələrə ənənəvi yanaşma tərzii hiss olunur. Belə ki, əsərdə “i'rab” (fleksiya) məsələsi geniş izah olunur, onun səbəbləri (illəti) ön plana çəkilir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Ərəb dilində irab (fleksiya əlamətləri) iki yolla öz əksini tapır. Bunlardan birincisi الاعراب بحركة, yəni hərəkələr (qısa saitlər) vasitəsilə ifadə edilən, ikincisi isə الاعراب بحرف hərflər (uzun saitlər)-lə ifadə edilən fleksiya əlamətləri adlanır. Fərqli təzahür formalarına malik olmasına baxmayaraq onların hər ikisi mahiyyət etibarı ilə eyni funksiyanı icra edir.

8. Ərdəbili qrammatik hadisələrin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə onları sadədən mürəkkəbə doğru izah edir. Zəməxsəri ilə razılaşmadığı məqamlarda isə o, digər qrammatiklərin fikir və mülahizələrinə müraciət edərək öz mövqeyini həmin dilçilərin fikirləri fonunda ortaya qoyur, bu yolla məsələyə öz münasibətini bildirir.

9. Ərdəbilinin fikirlərini tədqiq edərkən bu və ya digər qrammatik məsələnin ümumiyyətlə ərəb dilçiliyində qoyuluşu məsələsinə nəzər salmış, onu dərinlən araşdıraraq əhatə etməyə

çalışmışıq. Buna misal olaraq izafətin ikinci tərəfinin amilinin nədən ibarət olması haqqında olan müxtəlif fikir ayrılıqlarını qeyd etmək olar. Şeyx Müdərris bu fikirləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

1. İzafətin ikinci tərəfinin amili nəzərdə tutulan ön qoşma-dır. Bu İbn Malikin mövqeyidir. Əl-Ğəlayini iki tərəf arasında ön qoşmanın mövcudluğunu qəbul etsə də, onu izafətin ikinci tərəfini yiyəlik halda idarə edən bir amil kimi qəbul etmir.

2. Muzafun ileyhin (II tərəfin) amili muzafdır (1-ci tərəfdir). Bu Sibəveyhinin mövqeyidir. O, öz fikrini bitişən əvəzliyin izafətin birinci tərəfinə bitişməsi ilə (məs, غلامه) əlaqələndirərək göstərir ki, bitişən əvəzlik yalnız öz amili ilə tərkibi vəziyyətdə olur.

3. Üçüncü qrupa daxil olan qrammatiklərin fikrincə II tərəfin amili, ümumiyyətlə, izafət tərkibinin yaranmasıdır. Burada amil mənəvi amildir. “Şərhu-t-təsrîh” əsərində əs-Suheyli və Əbu Həyyanın da bu fikirdə olduğu qeyd olunur (147, 259). Əl-Əfqani bu fikrin “əl-Əxfəşə” mənsub olduğunu göstərir (139, c.2, 240).

4. İzafətin I tərəfi (muzaf) və nəzərdə tutulan ön qoşma birlikdə II tərəfi yiyəlik halda idarə edir. (اما الحرف فلانه الاصل في عمل الجر اما المضاف فلان لفظ حرف الجر ساقط دائما و المضاف نائبه). Bu fikrin kim tərəfindən irəli sürüldüyü məlum deyil.

Zənnimizcə İbn Malikin mövqeyi həqiqətə daha uyğundur. Çünki hərful-cərrin (ismi yiyəlik halda idarə edən ön qoşmanın) amil olması fikri bütün qrammatiklər tərəfindən qəbul edilmişdir. İkinci tərəfin amilinin مضاف – muzaf (izafətin 1-ci tərəfi), yaxud الاضافة – izafət olması fikri isə, bir çox qrammatiklər arasında mübahisə doğurur. Əl-Əfqani birinci variantın daha məş-

hur olduğunu qeyd etsə də, Sibəveyhinin fikri ilə həmrəy olduğunu yazır (yenə orada).

İzafət – müəyyən edən isimlə yiyəlik halda müəyyən olunan isim arasında yaranan mənə əlaqəsi (57, 465) mənəvi və ləfzi olaraq iki yerə bölünür. İzafətin I növü muzafin mənasını müəyyənləşdirmək, həmçinin konkretləşdirmək baxımından mənə ilə əlaqədar olduğu üçün mənəvi – mənə ilə əlaqədar olan adlandırılmışdır. Mənəvi izafət izafətin həqiqi məramını, məqsəd və hədəfini (الغرض منها نسبة المضاف الى المضاف اليه), yəni izafətin I tərəfini II tərəfə mənsub olduğunu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirdiyi üçün, həmçinin həqiqi izafət də adlanır (5, c.3, 208).

İzafətin II növü yalnız tələffüz zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa (təxfif) xidmət etdiyi üçün ləfzi (sözə, nitqə aid olan izafət) adlandırılmışdır. Zəməxsəri yazır ki, ləfzi izafət amilin (subyektin) öz məmuluna (obyektə) izafəti, yaxud feildən düzələn sifətin öz subyekti üzərinə izafəti nəticəsində yaranır.

كقولك هو ضارب زيد وراكب فرس بمعنى ضارب زيداً وراكب فرساً... وكقولك زيدٌ حسن الوجه ومعمور الدار بمعنى حسن وجهه ومعمورة داره ولا تفيد الا تخفيفاً في اللفظ والمعنى كما هو قبل الاضافة (131, 37)

Ərdəbili bu sətirləri şərh edərkən yazır ki, Zəməxsəri özünün “əl-Mufəssəl” əsərində məfulun da öz məmulu üzərinə izafətinin “ləfzi izafətə” aid olduğunu göstərir. Məsələn, زيد معمور الدار. Ərdəbilinin bu sözlərindən aydın olur ki, bu fikir heç də qrammatiklər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır. Belə ki, bir sıra qrammatiklərin fikrincə sonuncu ləfzi yox, mənəvi izafətdir.

واما عند غير المصنف فاضافة اسم المفعول الى معموله معنوية لان الدار مثلاً بعد الاضافة ليس معمولاً لمعمور لانه سلب عنه الاسناد وجعل الاسناد للضمير المضاف اليه واستتر الضمير في معمور...فليس الدار حينئذ نائب الفاعل حتى يقال انه معموله (147, 260)

Ləfzi izafət izafətin mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmədiyi üçün, “məcazi izafət” də adlanır. Bu o deməkdir ki, *هذا الرجل طالب علم* deyilsə də, *هذا الرجل طالب علماً* nəzərdə tutulur.

10. Ördəbili bu şərhi ilə Azərbaycan dilçilik məktəbinin, onun nümayəndələrinin ümumərəb dilçiliyi sahəsində böyük rol oynadığını bir daha sübut edir, onun özünəməxsus çəkiyə, əsrləri adlayaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmış elmi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

11. Kitab klassik ərəb dilçiliyində istifadə olunan terminologiya ilə ilkin tanışlıq baxımından tələbələr və tədqiqatçılar üçün əyani dərs vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ördəbilinin “Şərhu-l-Unmuzəc fi-n-nəhv” əsərinin müasir avropa dilçiliyi fonunda öyrənilməsi həddən artıq maraqlı və aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2002, 200 s.
3. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik / S. Əliyarovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / S.S. Əliyarlı, Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: BDU, 1989, 321 s.
5. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik / Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 687s.
6. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində xəzəryanı bölgənin yeri. Bakı: Elm, 1999, 160 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
8. Əzizov E.Z. Klassik ərəb şerində qeyri-salim köklərin salim köklər kimi işlədilməsi // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası, ADU, 1987, s. 28-30.
9. Əzizov E.Z. Klassik ərəb şerinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası, ADU, 1985, s. 66-69.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə, ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Maarif, 1973, 357 s.
11. Hüseynova S.N. Ərəb ədəbi dilində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası: Filol. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 2006, 30 s.

12. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. Tərcümə edən Muxtar Əfəndizadə. Bakı: ASSSR Elmlər Akademiyası Nəşri, 1959, 215 s.
13. Qarayev M.Ə. Ərəb dialektlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1972, №2, s. 42-49.
14. Qarayev M.Ə. İraq dialektinin tədqiqi tarixindən // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1976, №2, s. 64-70.
15. Qurani-Kərim / Azərbaycan dilinə tərcümə Z.M. Bünyadov və V.M. Məmmədliyevindir. Ankara: Kozan Ofset mətbəəsi, 1997, 606 s.
16. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış Azərbaycan şair və ədibləri; VII-XII əsrlər. Bakı: Elm, 1993, 205 s.
17. Masse A. İslam. Tarixi oçerk. 3-cü nəşri / tərc. edənlər: C. Cabbarov, A. Ələsgərov. Bakı: AE Baş redaksiyası, 1992, 256 s.
18. Məmmədliyev V.M. Azərbaycan və orta əsr dilçilik ənənələri // Azərbaycan filologiyası məsələləri, 1984, №2, s.201-209.
19. Məmmədliyev V.M. Bəsrə qrammatika məktəbi. Bakı: ADU nəşri, 1983, 120 s.
20. Məmmədliyev V.M. Bəsrə qrammatikləri ərəb dili sintaksisinin bəzi məsələləri haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksisi, 1984, s. 3-13.
21. Məmmədliyev V.M. Ənənəvi ərəb dilçiliyində morfolojiyanın bəzi məsələləri // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası, 1987, s.3-9

22. Məmmədəliyev V.M. Ənənəvi ərəb dilçiliyində sintaksisin bəzi məsələləri // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksisi, 1986, s. 74-79.
23. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilində feili omonimiyaya dair bəzi qeydlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1983, №1, s. 39-44.
24. Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilində feilin analitik zaman formalarının quruluşu haqqında // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1969, №1, s. 13-17.
25. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1985, 287 s.
26. Məmmədəliyev V.M. Kufə qrammatika məktəbi. Bakı: ADU, 1988, 115 s.
27. Məmmədəliyev V.M. Müasir ərəb ədəbi dilində feilin zaman formalarının funksiyaları (bitməmiş və ya davamiyyət bildirməmiş, uzaq keçmiş, gələcəkli keçmiş, gələcək zaman və gələcək perfekt zaman formaları) // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1979, №2, s.10-19.
28. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: 1992, 244 s.
29. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Maarif, 1971. 399 s.
30. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 421 s.
31. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşri, 1958, 570 s.
32. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Maarif, 1998, 620 s.
33. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Filoloji fakültələr üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1966, 300 s.
34. Məmmədov N.N. Qurani-Kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2004, 200 s.

35. Mollayev Ə.A. Orta əsr mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqda. Bakı: Maarif, 1996, 304 s.
36. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983, 157 s.
37. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1980, 509 s.
38. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 262 s.
39. Paşazadə A.H. Quranın təfsiri və tərcümə tarixi. Bakı: İrşad, 1998, 296 s.
40. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988, 541 s.
41. Sultanov M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri. Bakı: Elm, 2000, 96 s.
42. Süleymanov S.S. Ərəb ədəbi dilində feil bablarının quruluş və məna xüsusiyyətləri: Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2002, 154 s.
43. Şəms İ.Q. Klassik ərəb dili morfolojiyasının əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1983, 122 s.
44. Şərifli Kamandar. Mətnşünaslıq. Bakı: 2001, 307 s.
45. Vəlixanlı N. M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 153 s.
46. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.

Türk dilində:

47. Türkiyə Yazmaları Toplu Kataloqu. TYTK. Ankara 1979. T. C . Kültür Bakanlığı kütübhəələr genel müdürlüyü, c-1, səh 49.

Rus dilində:

48. Агаева Н. А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку: Элм, 1990, 92 с.
49. Аль-Аббаси Х.Н. Лексико-грамматическое изменение арабских заимствований в современном Азербайджанском литературном языке. Баку: 1982, 90 с.
50. Аль-Аббаси Х.Н. Об употреблении в Азербайджанском языке имен существительных, заимствованных из арабского языка в формах множественного числа // Научные труды, Серия востоковедения, 1979, №2, с. 55-59
51. Аль-Аббаси Х.Н. О некоторых грамматико-семантических изменениях арабских заимствований в Азербайджанском языке // Вопросы арабской филологии, 1984, №4, с. 159-160
52. Аль-Аббаси Х.Н. О некоторых морфологических изменениях арабских заимствований в Азербайджанском языке // Морфология языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1985, с. 59-65
53. Аль-Аббаси Х.Н. О некоторых фонетических и грамматических изменениях арабских заимствований в Азербайджанском языке // Ученые записки, Серия востоковедения, 1976, №2, с. 77-80
54. Аль-Аббаси Х.Н. О семантико-синтаксических особенностях арабских заимствований в Азербайджанском языке // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1989, с. 82-85

55. Аль-Аббаси Х.Н. Освоение арабизмов в Азербайджанском языке (лексико-грамматический анализ). Баку: БГУ, 1998, 137 с.
56. Арабская филология: Сборник статей / Под ред. А. А. Ковалева и Г. М. Габучана. М.: Изд. Моск. университета, 1968, 208 с.
57. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: 1977, 942 с.
58. Белкин В. М. Арабская лексикология. М.: МГУ, 1975, 199 с.
59. Борисов В. М. Русско-арабский словарь. М., 1982, I т., 638 с., II т., 504 с.
60. Гараев М.И. Арабская традиционная грамматика о роли падежной флексии в структурной организации предложения // Морфология языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1987, с. 51-55.
61. Гараев М.И. Некоторые особенности позиционной дистрибуции дополнений в арабском языке // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1989, с. 50-54.
62. Гараев М.И. О функции порядка слов в современном арабском литературном языке // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1986, с. 52-58.
63. Гараев М.И. Роль словосочетаний в пополнении словарного состава арабского языка // Лексика языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1983, с. 42-49.
64. Гараев М.И. Постановка вопроса о порядке слов в арабской грамматической традиции // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1984, с. 46-54.

65. Гварамия Р. В., Мамулия Л. И., Канчавели Н. Г. Каталог арабских рукописей. Института рукописей им К. С. Кекелидзе. Коллекция – L, Выпуск 1, Тбилиси: 1978, 299 с
66. Гараев М.И. Порядок слов в современном арабском литературном языке. Баку: 2001, 209 с.
67. Гиргас В.Ф. Очерк грамматической системы арабов. М.: СПБ, 1879, 204 с.
68. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М.: ИВЛ, 1963, 594 с.
69. Гусейнов З.Б. Несколько замечаний о сущности спрягаемых форм арабского глагола // Морфология языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1985, с. 88-92
70. Гусейнов З.Б. Об отражательной природе внутренних законов развития языка // Морфология языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1987, с. 45-50
71. Гусейнов З.Б. Позиционное варьирование как способ актуального членения // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1989, с. 65-69
72. Гусейнов З. Б. Синтаксис как высший интегральный уровень языка // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1986, с. 83-90
73. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Москва: 1958, 80 с.
74. Каталог арабских рукописей: Академия Наук Азербайджанской СССР. Республиканский Рукописный Фонд, том 1, Баку: Элм, 1984, 397 с.
75. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. II т. М-Л: Изд-во АН СССР, 1956, 702 с.

76. Мамедалиев В.М. Категории времени, лица и наклонения глагола в современном арабском литературном языке. Баку: АГУ, 1979, 83 с.
77. Мамедалиев В.М. Основные пути образования неологизмов в современном арабском литературном языке // Лексика языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1983, с. 15-19
78. Мамедов А. Дж. Учебник арабского языка. Баку: 1984, 314 с.
79. Оруджева Л. М. Аз-Занджани: “Мабадиу фи-т-тасриф”. Баку: Элм, 1977, 148 с.
80. Оруджева Л. М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Баку: Нурлан, 2004, 108 с.
81. Описание арабских рукописей принадлежавших библиотек императорского казанского университета. Казань: Вь университетской типографи. Перепечатано из Ученых записок книжки IV-й за 1854 и 1855 годах. 302 с.
82. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР / Под редакций при участии А. А. Семенова и О. Г. Вороновского. VIII т, Ташкент: 1967, 797 с.
83. Халидов Б.З. Замахшари. (О жизни и творчестве) // Семитские языки, М: Наука, 1965, № 2, ч 2, 892 с.
84. Шамс И.К. Анализ падежной категории в классическом арабском языке (на основе трактата Замахшари “ал-Муфассал”): Дис. ... кан. фил. наук. Баку: 1970, 204 с.
85. Шамс И.К. Анализ падежной категории в классическом арабском языке (на основе трактата Замахшари “ал-

- Муфассал”): Автореф. дис. ... кан. фил. наук. Баку: 1970, 28 с
86. Шамс И.К. Вопрос синонимии, о синонимии в Коране // Лексика языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1983, с 32-37
87. Шамс И.К. Обособленные приложения в арабском языке “ат-таваби” // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1986, с. 40-43.
88. Шамс И.К. Постановка вопроса переходных и непереходных глаголов в трудах ас-Сейрафи // Морфология языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1985, с. 18-21
89. Шамс И.К. Предикативное отношение и средства его выражения в арабском языке // Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока, 1984, с. 22-26
90. Шамс И.К. Способы выражения категории “и' раба” в арабском литературном языке в трактате “ал-Муфассал” аз-Замахшари // Учебные записки, Серия востоковедения, 1969, №1, с. 30-39
91. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва: 1961, 112 с.
92. Шарифов К.К. Абд ал-Гани Нухави Халисакарызаде и его литературно-текстологическая деятельность: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку: 1984, 26 с.

Avropa dillərində:

93. Ahlwardt W. Die handschriften-verzeichnisse der königlichen bibliothek zu Berlin. Band VI , Berlin: A. ASHER, 1894, 299 p.

94. Brockelmann C. Arapische Grammatik. Lepizic: 1987, 106 p.
95. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur erster supplementband I, Leiden: 1937. 973 p.
96. Czapkiewicz A. The werb in modern arabic dialects as an exponent of the development processes occurring in them. Poland: 1975.
97. Fleicsh H. Les verbes a allongement vordique interne en semitique, 1944.
98. Fleisch H. L`arabe classique. Esquisse d`une structure linguistique, Beyrouth: 1956 .
99. The Ghazi Husrev Bey library in Sarajevo: catalogue of the arabic, turkish, and persian manuscripts / prepared by Kasim Dobraca. Tome II, Sarajevo: 1979, 1047 p.
100. Wright W. A. A grammer of the arabic language. Cambridge: vd I-II, 1964.
101. Socin A. Arabische grammatik. tome I, Berlin: 1889, 130 p.

Ərəb dilində:

102. آغا بزرك الطهراني. الذريعة الى تصانيف الشيعة: الجزء الثالث عشر. طهران: ۱۹۶۴، ۴۰۰ ص.
103. ابن الهشام الانصاري . شرح قطر الندى و بل الصدى. قم: امير، ۱۴۱۱، ۴۸۸ ص
104. ابن الهشام الانصاري. مغني اللبيب: في مجلدين، قم: امير، ۱۴۱۳، ۱۰۱۶ ص
105. ابن جني ابو الفتح. الخصائص: ۳ مجلدات، بيروت: دار الهدى، ۱۹۵۲.
106. ابن جني ابو الفتح. سر صناعة الاعراب. مصر: ۱۹۵۴ .
107. ابن عقيل . . ۴ اجزاء. قم: ۱۴۱۱، الجزء الاول ۳۹۸ ص. شرح على الفية ابن مالك
108. ابن مالك . شرح التسهيل: ۴ مجلدات، القاهرة: ۱۹۹۰ .
109. ابن منظور. لسان العرب: 17 مجلدا، الجزء الاول، بيروت: دار احياء التراث العربي، ۱۹۸۸، ۵۶۶ ص.
110. ابن ناظم . البهجة المرضية . طهران: ۱۲۷۳.
111. ابن يعيش. شرح المفصل. دار الطباعة الاميرية، دون تاريخ.
112. ابو المكارم على، المدخل الى دراسة النحو العربي، الجزء الاول، دار الجامعة، القاهرة : ۱۹۸۰.
113. ابو نصر اسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي. الصحاح: 5 مجلدات، الجزء الثالث، بيروت: دار احياء التراث العربي، ۱۹۹۹، ۸۳۷-۱۱۹۴ ص.
114. احمد ابن فارس. الصحابي في فقه اللغة. دون تاريخ .
115. احمد حسين الزيات. تاريخ الادب العربي. الطبعة الرابعة و العشرون، درا نهضة مصر للطبع و النشر. القاهرة – الفجالة. ۵۳۶ ص.
116. احمد سياح. فرهنگ بزرك جامع نوين عربي بفارسي: ۴ مجلدات، . تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۰، ۱۸۲۴ ص

117. اسامة ناصر النقشبندي، المخطوطات اللغوية في مكتبة المتحف العراقي. وزارة الثقافة والاعلام، مديرية الآثار العامة، بغداد: ١٩٦٩. ١٩٠ ص.
118. الاسترآبادي رضي الدين. شرح شافية ابن الحاجب: 4 مجلدات، الجزء الاول 294 ص، الجزء الثاني ٣٩٧ ص، الجزء الثالث ٣٣٣ ص، الجزء الرابع ٥١١ ص، من منشورات المكتبة المرتضوية لاهياء الآثار الجعفرية، بيروت: ١٩٧٥ .
119. الاسترآبادي رضي الدين. شرح الكافية في النحو: في مجلدين، منشورات المكتبة المرتضوية لاهياء الآثار الجعفرية، المجلد الاول ٣٤٣ ص، المجلد الثاني ٤١١ ص، ايران ١٣٦٦ .
120. الانباري ابو بكر محمد بن القاسم. الاضداد في اللغة. مصر: ١٩٦٠.
121. البردعي سعد الدين سعد الله . حقائق الدقائق. تميم خان شوره: ١٩١٤
122. الثعالبي. فقه اللغة وسر العربية. معجم تراثي في المعاني، الطبعة الاولى، لبنان: مكتبة لبنان ناشرون، ١٩٩٧، ١٦١ ص.
123. الدكتور محمد حماسة عبد اللطيف. النحو والدلالة . الطبعة الاولى، القاهرة: دار الشروق ٢٠٠٠، ١٩٥ ص.
124. الدكتور رمضان عبد التواب . فصول في فقه العربية. الطبعة السادسة، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٩٩، ٤٥٦ ص.
125. الدكتور رمضان عبد التواب . التطور النحوي للغة العربية . عام ١٩٢٩ المستشرق محاضرات القاها في الجامعة المصرية الالمانى برجستراسر. الطبعة الرابعة، الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، ٢٠٠٣، ٢٣١ ص.
126. الدكتور محمد بكر اسماعيل . قواعد النحو باسلوب العصر. الطبعة الاولى، القاهرة: دار المنار، ٢٠٠٠، ٣٠٤ ص.
127. الدكتور شوقي ضيف. تجديد النحو . القاهرة: ١٩٩٥، ٢٨٤ ص.
128. الزجاجي. الايضاح في علل النحو. القاهرة: ١٩٥٩ .
129. الزمخشري. الانموذج في النحو. استانبول: ١٣٠٨ .
130. الزمخشري . الكشف: قم: القدس ، ١٤١٣ .

131. الزمخشري. المفصل في علم العربية. بيروت: دار الجيل، ٢٠٠٠ . ص ٤٠٨.
132. السيد احمد الحسيني. التراث العربي في خزانة مخطوطات مكتبة ..
آية الله العظمى المرعشي النجفي. ٦ مجلدات، المجلد الثالث
قم: ١٤١٤، الطبعة الاولى، ٥٠٨ ص.
133. السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع. ٧ مجلدات. القاهرة:
عالم الكتب، ٢٠٠١، الجزء . الاول ٣٢٣ ص، الجزء الثاني ٢٨٠
ص، الجزء الثالث ٣٠٤، الجزء الرابع ٤١٥ ص، الجزء الخامس
٣٥٧ ص، الجزء السادس ٣٤٩ ص، الجزء السابع ٤١٣ ص .
134. السيوطي. المزهري في علوم اللغة وانواعها. دار الفكر للطباعة
والنشر والتوزيع. الطبعة الاولى، بيروت: ٢٠٠٥، ٩١٢ ص.
135. البهجة المرضية على الفية ابن مالك. قم: دون تاريخ، في. الجزء
السيوطي. الاول ٢٨٥ ص، الجزء الثاني ٣٢٠ ص. مجلدين
136. السيوطي. الاشباه والنظائر. المجلد الثاني. حيدر آباد: ١٣١٢.
137. الشيخ محمد حسن بكائي. ترتيب كتاب العين للخليل. مؤسسة النشر
الاسلامي التابعة لجامعة المدرسين بقم المقدسة: ١٤١٤ هـ، ١٠٩٨
ص
138. الشيخ محمد طنطاوي. نشأة النحو وتاريخ اشهر النحاة. مصر: ١٩٦٤.
139. الشيخ مدرس الافغاني. مكررات المدرس. ٤ اجزاء في مجلدين،
الطبعة الرابعة، قم: ١٩٦٩. المجلد الاول ٥٨٤ ص، المجلد الثاني
٦٦٠ ص.
140. الشيخ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية . ٣ اجزاء، الطبعة
العاشرة، لبنان: ١٩٦٨ . الجزء الاول ٢٣٧ ص، الجزء الثاني 244
ص، الجزء الثالث ٣٢٨ .
141. الفيروزآبادي مجد الدين محمد بن يعقوب. القاموس المحيط. في
المجلدين، الجزء الاول، دار احياء التراث العربي، بيروت:
١٩٩٧، ٩٤٢ ص
142. المعجم الوسيط. مجمع اللغة العربية. ٤ مجلدات، الطبعة الثالثة،
الجزء الاول ٥٦٨ ص، مطابع الدار الهندسية، ١٩٨٥ .

143. المنجد في اللغة و معه كتاب فرائد الادب في الامثال والاقوال
السائرة عند العرب. قم: ١٣٧٠، ١٠١٤ ص.
144. الموسوعة العربية الميسرة . باشراف محمد شفيق غربال . المجلد
الاول، دار الجيل، الجمعية المصرية لنشر المعرفة والثقافة العالمية ،
١٩٩٥ .
145. حاجي خليفة. كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون. الجزء
الاول، اسطنبول: ١٩٤١ . ٩٣٨ ص.
146. حافظ حسن حسني جلال . النحو للجميع . الطبعة الاولى ، القاهرة:
دار المقطم للنشر و التوزيع، ٢٠٠١، ٣٤٤ ص.
147. جامع المقدمات. الطبعة الرابعة، في المجلدين، المجلد الثاني، قم:
١٣٧٠، ٦٠٨ ص.
148. جريدة الاهرام . مبارك و عليف اتفقا علي تعزيز العلاقات بين مصر
وأذربيجان. ٩ اتفاقيات للتعاون وإنشاء صوامع في أذربيجان لتخزين
القمح الكازاخستاني المصدر لمصر. الاثنين ٢٠ من ربيع الآخر
١٤٢٨ ٧٥ مايو ٢٠٠٧ السنة ١٣١ العدد ٤٣٩٨١.
149. جريدة الخليج الاماراتية. الإمارات واذربيجان توقعان على عشر
اتفاقيات ومذكرة تعاون مشترك. خليفة يبحث مع رئيس أذربيجان
تطوير العلاقات الثنائية في المجالات الاقتصادية والاستثمارية.
آخر تحديث ٢٠٠٦-١١-٢١
150. جمال الدين محمد بن عبد الغني الاردبيلي. شرح الانموذج في النحو.
تميرخان شوره: المطبعة الاسلامية , ١٩١٠
151. جمال الدين محمد بن عبد الغني الاردبيلي. شرح الانموذج . في كتاب
جامع المقدمات. قم ١٣٧٠
152. دكتور احمد مختار عمر . البحث اللغوي عند العرب مع دراسة
لقضية التأثير والتاثر. الطبعة الثامنة، القاهرة: عالم الكتب، ٢٠٠٣،
٣٨٣ ص.
153. دكتور ابراهيم انيس. الاصوات اللغوية . الناشر مكتبة الانجلو
المصرية، رقم الايداع ٣٧٣٦ لسنة ١٩٩٩ ، ٢٢١ ص.
154. دكتور عبد الرحمن السيد . الكفاية في علم النحو . الطبعة الثانية،

- القاهرة: دار المعارف، الجزء الاول، ٣٢٢ ص.
155. عباس حسن. النحو الوافي. القاهرة: دار المعارف، الطبعة الرابعة عشرة، دون تاريخ، ٤ مجلدات، الجزء الاول ٧١٢ ص، الجزء الثاني ٦٠٠ ص، الجزء الثالث ٦٨٨ ص، الجزء الرابع ٨٠٣ ص
156. عبد الباقي محمد فؤاد. ترتيب المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم. قم: ١٣١٤. ٧٥٠ ص.
157. كتاب الهداية في النحو. اعداد لجنة تنظيم الكتب الدراسية. المجمع العلمي الاسلامي. ١٣٧٠، ٢٨٠ ص.
158. كتاب سيبويه. طبعة بولاق. مصر: ١٣١٦ هـ.
159. مهدي المخزومي، مدرسة الكوفة ومنهجها في دراسة اللغة والنحو، القاهرة ١٩٥٨ م
160. ولد اباه محمد المختار. تاريخ النحو العربي في المغرب والمشرق. ايسيسكو، ١٩٩٦، ٥٨١ ص.
161. ياقوت الحموي. معجم البلدان، 6 مجلدات، الجزء الاول، بيروت: دار الكتب العلمية، ٦٤٠ ص

Fars dilinda

162. احمد بهمنيار. تحفه احمديه در شرح الفيه. تهران، ناسر خسرو. ١٣٧٢، ٤٤٠ ص.
163. الشيخ المدرس الافغاني. القواعد النحوية في شرح عوامل ملا محسن. قم: ١٣٧٢، ٢٢٠ ص.
164. الشيخ مدرس الافغاني. القواعد الادبية في توضيح شرح العوامل في النحو. قم المقدسة: انتشارات سيد الشهداء، ١٤١١، ٣٤٤ ص.
165. تبريزي محمد علي. ریحانة الادب. الجزء الاول، ١٣٢٥، ٤٢٥ ص.
166. روح الله قرباني. آموزش قواعد صرف و نحو. قم. دار العلم، ١٣٧٢، ٢٥٦ ص.
167. سعيد سعیدی. خود آموز هدایه في النحو. دو جلد، قم: دار العلم،

- ١٣٧٠، جلد اول ٣٨٨ ص، جلد دوم ٤١٨ ص
سيد على حسيني. البدائة في شرح الهداية. قم: دار العلم، ١٣٧١،
١٦٨. ص ٣٥٢

Internet resurslari

169. www.aataweb.org
170. <http://www.ajceb.com/>
171. <http://www.alittihad.ac/jaridati.php?id=82364&adate=2006>
172. aliyevheritage.org/cgi-bin/cms/vis/vis.pl?s=001&p=2069&g
173. <http://www.alkharjedu.gov.sa/a-moa-talemeaah.htm>
174. <http://www.angelfire.com/nt/anisfan/>
175. <http://www.anspress.com/index.php?nid=28098>
176. www.az-customs.netnewsazarcox25-11-2006.htm
177. <http://bizimasr.media-az.com/aktual.html#1>
178. www.depts.washington.edu/arabiyya/
179. <http://www.deyaa.org/arabic01.html>
180. es.wikipedia.org/wiki/Ardabil
181. <http://www.geocities.com/dyaa70>
182. www1.georgetown.edu/.../arabic/academics/graduatearabic/masters/
183. <http://Ibnmalek.8m.com>
184. www.jobster.com/find/people/about/arabic+linguist
185. <http://www.khayma.com/aharbi/6.htm>
186. www.krugosvet.ru/articles/80/1008048/1008048a4.htm
187. www.linguistics.uiuc.edu/people/benmamoun/index.html
188. <http://lughah.cjb.net>
189. www.muslim.ru

190. www.mfa.gov.azssi_azforeign_policybilatAzerbaycan-Misir01.html.htm
191. www.orient.pu.ru
192. www.ostan-ar.ir/portal/home
193. http://www.raya.com/site/topics/article.asp?cu_no=2&item_no=295803&version=1&template_id=20&parent_id=19
194. <http://respublica.news.az/2007/05/09/>
195. <http://www.scientist.cjb.net/>
196. <http://sebwieh.8m.com/>
197. http://www.stt.com.tn/stt_arabic.asp

Əlavələr
Klassik ərəb dilçiliyində bəzi istilahların
izahlı lüğəti

استثناء منقطع	Istisna edilən tərəf tərkibindən istisna olunan tərəfin növünə aid deyil. Məs, ما جائي احد الا حمرا
استثناء متصل	Istisna edilən tərəf tərkibindən istisna olunan tərəfin növünə aiddir. Məs, جائي جائي القوم الا زيدا burada hər iki tərəf canlı varlıqları – insanları bildirir.
اسم الاشارة	işarə əvəzliyi
اسم الزمان	Zaman zərfliyi
اسم المكان	məkan zərfliyi
اسم الموصول	nisbi əvəzlilik
اسم ان واخواتها	innə tipli modal sözlərin iştirakı ilə düzələn ismi cümlənin təsirlik halda işlənmiş mübtədası nəzərdə tutulur.
اسم ما و لا المشبهتين بليس	leysə (natamam təsrifli köməkçi feilinə) bənzər ma və la-nın ismi dedikdə ma və la-nın işləndiyi ismi cümlənin mübtədası nəzərdə tutulur. Məs, ما زيد قائماً، لا رجل افضل منك
اضمار الفاعل	feili cümlədə subyektin (zahirən) düşməsi, və yaxud əvəzliliklə ifadə edilməsi.
اضافة الاسم الى الاسم	isim-isim birləşməsi. Məs, كتاب زيد
اضافة الاسم الى الفعل	isim (ad quruluşu söz) - feil birləşməsi. Məs, يوم ينفع الصادقين صدقهم
افعال القلوب	fikir, mülahizə, şübhə, yaxud qətiyyə

	bildirən feillər. Bu feillər insanın qəlbi, ruhu ilə əlaqədar olan idrak prosesi ilə bağlı olduğu üçün belə (hərfin: qəlbin, ruhun feilləri) adlandırılmışdır. Bu feillərin əməli mübtəda və xəbəri təsirlik halda idarə etməkdən ibarətdir. Məs, حسبت . زيدا منطلقا .
الاختصاص	bu qrammatik hadisə zamanı şəxs əvəzliyindən sonra müəyyənlikdə olan bu və ya digər isim nəzərdə tutulan feil vasitəsilə təsirlik halda idarə olunur. Məs, نحن معاشرَ الانبياء لا نورث ما تركناه صدقة ، نحن العرب اسخى الناس والتقدير أخصُ معاشرَ الانبياء و اخص العرب
الاسماء اللازمة للاضافة	Həmişə izafət tərkibi yaradaraq özündən sonrakı ad qruplu sözün yiyəlik halda olmasını tələb edən sözlər: مثل،غير، سوى . Həmçinin kimi zərfi ön qoşmalar da bu qəbildən olan ad qruplu sözlər sırasına daxildir.
الاسماء الستة	Hərfin altı isim deməkdir. Əl - əsməu-s-sittə dedikdə ikisamitli isimlər nəzərdə tutulur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: - هن - qaynata, - حم - qardaş, - اخ - ata, - اب - şey, - ذو - sahib, - لى-li
الاسماء غير اللازمة للاضافة	izafət tərkibi tələb etməyən, kontekstin məna tələbinə əsasən izafət tərkibi yaratmayan sözlər. Məs, işarə əvəzlilikləri...
الاسم المعرب	Flektiv sonluğa malik (fleksiya əlamətlə-

	ri qəbul edən) söz
الاسم غير المتمكن	Flektiv sonluğa malik olmayan söz
الاسناد	predikasiya, cümlə üzvləri arasında predikativ rabitə düzəldilməsi
الاشتغال	feili cümlələrdə qrammatik və məntiqi obyekt olan sözün ona (obyektə) qayidan əvəzliliklə işlənən feildən önə keçməsi hadisəsinə deyilir. Məs, زيدا ضربته ، زيدا . Başqa sözlə desək, işiğal hadisəsi zamanı bitişən əvəzlilik feilin öz obyektini birbaşa idarə etməsinin qarşısını alır, onu məşğul edir. Bu zaman زيدا məşğulun anhu, feil məşğul, əvəzlilik isə məşğulun bihi adlanır. Əvəzlilik feili məşğul etməsəydi (onun birbaşa idarəsinin qarşısını almasaydı) bu cümlələri زيدا ضربته ، بزید مررت formasında işlədə bilərdik. Qrammatiklərin fikrincə Zeydən sözünü nəzərdə tutulan feil təsirlik halda idarə edir. والتقدير ضربته زيدا و جاوزت زيدا مررت به
الإضافة	izafət – müəyyən edən isimlə yiyəlik halda müəyyən olunan isim arasında yaranan mənə əlaqəsi.
الإضافة اللفظية	izafətin bu növü yalnız nitq şəraitində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa (təxfifə – nitq şəraitinin yüngülləşdirilməsinə) xidmət etdiyi üçün ləfzi (sözə, nitqə aid olan izafət) adlandırılmışdır.

	Zəməxşəri yazır ki, ləfzi izafət amilin (subyektin) öz məmuluna (obyektinə) izafəti, yaxud feildən düzələn sifətin öz subyekti üzərinə izafəti nəticəsində yaranır. Məs, هو ضاربٌ زيدٌ بمعنى ضاربٌ زيداً، زيدٌ حسنٌ الوجه و معمورٌ الدارٍ بمعنى حسنٌ وجهه و معمورةٌ داره Ləfzi izafət izafətin mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmədiyi üçün “məcazi izafət”(həmçinin (الإضافة غير المحضة) də adlanır. Bu o deməkdir ki, هذا الرجل طالبٌ علم deyilsə də, nəzərdə tutulur.
الإضافة المعنوية	izafətin bu növü muzafın (izafətin I ci tərəfinin) mənasını müəyyənləşdirmək, həmçinin konkretləşdirmək baxımından məna ilə əlaqədar olduğu üçün mənəvi, yəni məna ilə əlaqədar olan adlandırılmışdır. Mənəvi izafət izafətin həqiqi məramını, məqsəd və hədəfini (الغرض منه) (نسبة المضاف الى المضاف اليه), yəni izafətin I ci tərəfinin II tərəfinə mənsub olduğunu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirdiyi üçün, həmçinin həqiqi izafət (və ya (الإضافة المحضة) də adlanır.
الاعراء	(hərfən) = təhrik etmək, sövq etmək. Qarşı tərəfi işin icrasına sövq etmək. Məs, اخاك اخاك اي الزم اخاك
الافعال الجامدة	təsrif olunmayan feillər. (əfalu-l-mədhi va-z-zəm)

الافعال المتصرفة	təsrif olunan feillər.
الافعال الناقصة	İfadə edilən mənanın müstəqil və qeyri - müstəqil olmasına görə feilləri ərəb qrammatikasında müvafiq surətdə tam (mənalı) feillər (افعال تامة) və naqis (mənalı) feillər (افعال ناقصة) qruplarına bölürlər. Müasir dilçilikdə çox zaman köməkçi feillər adlanan naqis feillərin məna naqisliyi buların bir tərəfi feil və ya ad qruplu sözdən ibarət olan tərkibi xəbərlərdə bir komponent (tərkib hissə) kimi işlədilməsi zamanı xüsusilə təzahür edir.
الافعال تام التصريف	tam təsrif olunan feillər. Bu feillər keçmiş, indiki-gələcək və əmr formasında bütün şəxslərdə tam təsrif edilir.
الافعال ناقص التصريف	tam təsrif olunmayan feillər. Bu qrupa bəzi köməkçi feillər, o cümlədən كاد، زال، ما ينفك və bunlara oxşar feillər daxil edilir.
الامر	Feilin əmr forması. Gələcək zamanı bildirir.
البديل	(hərfən: əvəzedici) Özündən əvvəlki sözü bütünlüklə, yaxud qismən əvəz edərək mənaya aydınlıq gətirən əlavənin bu növünə bədəl deyilir. Bədəl dörd qismə bölünür: A) جائنى بدل الكل من الكل – tam əvəz etmə

	زيد اخوك B) بدل البعض من الكل – qismən əvəz etmə Zeydi (onun başına) ضربت زيدا راسه vurdum. S) بدل الاشتمال - burada əvəz olunan söz (مبدل منه) əvəz edən sözə malikdir, lakin “bədəl” “mubdəlun minh”in bir hissəsi deyil. Məsələn, نفعتي المعلم علمه, احببت خالدا شجاعته Xalidi (onun cəsur və şücaətli olmasını) sevdim. Q) رایت رجلاً حماراً – səhv bədəl; kişini (yox-yox) uzunqulağı gördüm.
	التابع - التابع Özündən əvvəlki sözə tabe olaraq onun hal əlamətlərini kəsb edən sözlərə (əlavələrə) deyilir.
	التأكيد Təkid. Eşidən şəxsdə deyilən fikrə qarşı yarana biləcək hər hansı bir şübhəni aradan qaldırmaq, həmçinin deyilən fikrin düzgünlüyünü isbat etmək üçün bəzi sözlər əlavə kimi işlənərək mənanı daha da şiddətləndirir. Məsələn, جائئني زيد نفسه - Zeyd özü mənim yanıma gəldi. Təkid ləfzi və mənəvi olaraq iki yerə bölünür: 1. Ləfzi təkid məs, رایت زيدا زيدا Zeydi, Zeydi gördüm. 2. Mənəvi təkid məs, مررت بزيد نفسه (başqasının deyil, məhz) Zeydin özünün yanından ötüb keçdim.

	Təkid و كلا و كلتا وكل و اجمع واكتع وابتع و sözləri ilə ifadə olunur. العين ابصع
التأنيث	sözün qadın cinsində işlədilməsi
التأنيث اللازم لفظا او معنى	və yaxud المؤنث الحقيقي qadın cinsini əmələ gətirən bu və ya digər şəkilçiyə malik olub-olmamasına baxmayaraq qadın cinsinə mənsub varlıqları bildirən müənnəs. هند ، مدرّسة
التثنية او المثنى	ikilik bildirən kəmiyyət kateqoriyası
التحذير	xəbərdarlıq, saqındırma, çəkəndirmə. Qarşı tərəfi işin icrasından çəkəndirmək اياك ان تفعل كذا اي اياك احذر
الترخيم	sözün sonundakı saitin və yaxud tənvinin düşməsi, sözün ixtisar edilməsi.
التعريف	müəyyənlik
التفضيل	sifətin müqayisə və ya üstünlük dərəcəsi.
التقدير	cümlədəki söz sırasının qrammatik qiymətləndirilməsi, (nəzərdə tutulan bu və ya digər cümlə üzvü)
التمييز	hər fərfərqləndirmək, ayırmaq, xüsusi-ləşdirmək deməkdir. Tərzi-hərəkət zərfliyinin bir növü olan təmyizin vəzifəsi subyektin xarakterik xüsusiyyətlərindən birinin mənasını açmaq, dəqiqləşdirmək və ya konkretləşdirməkdən ibarətdir. Məs, طاب زيد نفساً Zeyd daxilən yaxşı(razı) oldu.
التنازع في العمل	Ərəb dilinə xas olan bu qrammatik hadi-

	səni xüsusi qrammatik kateqoriya da adlandırmaq olar. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bir söz həm birinci, həm də ikinci cümlənin subyektivi və ya obyektivi olur. Məs, جاء وجلس الطالب، كتب وارسل الرسالة. Burada ət-talib sözü eyni zamanda həm gəlmək, həm də oturmaq feilinin subyektividir. Həmçinin “o, məktubu yazdı və göndərdi” cümləsində məktub sözü həm yazmaq, həm də göndərmək feilinin obyektividir. Bəzi hallarda isə eyni söz bir cümlənin subyektivi, digərinin isə obyektivi olur. Məs, ضربت ضربني وضربت زيدا yaxud ضربت وضربني زيد. Ərəb dilçilərinin fikrincə bu cümlədə bir söz (məmul) iki feil (amil) tərəfindən idarə olunur. Lakin amillərdən biri öz məmulunu açıq şəkildə (zahirən), digəri isə kontekstin məna tələbinə uyğun şəkildə idarə edir. Ona görə də bu hadisə (hərfən) iki amilin bir məmulu idarə etmək uğrunda mübarizəsi adlanır.
التكبير	qeyri-müəyyənlik
الجار والمجرور	ön qoşma və onun ziyəlik halda idarə etdiyi söz
الجر	ziyəlik hal
الجمع و المجموع	cəm
الحال	hal, vəziyyət bildirən zərflilik. Tərzi-hərəkət zərfliyinin bu növü hərəkətin icrası

	zamanı subyektin halını, vəziyyətini bildirir. Ərdəbili hal haqqında danışarkən qeyd edir ki, hal subyektlə yanaşı bəzən obyektin də vəziyyətini, hansı halda olduğunu göstərir. Məsələn, ضربت زيداً cümləsini Ərdəbilinin fikrincə iki cür tərcümə etmək mümkündür: 1) Zeydi ayaq üstə durduğu halda vurdum 2) ayaq üstə durduğum halda – dayanarkən Zeydi vurdum.
الحدث او الحدثان	Sibəveyhinin əl-Kitab əsərində mütləq tamamlıq mənasında işlənmiş terminlər.
الحذف	cümlə üzvünün düşməsi
الحرف	hərflər, ön qoşmalar və ədatlar.
الحركة	hərəkə, sait
الحروف المشبهة بالفعل	feilə bənzər (innə tipli) modal sözlər.
الخبر	ismi cümlənin xəbəri
الرفع	adlıq hal
الصفة	sifət (təyin)
الصرف	sözün leksik mənası dəyişmək və müxtəlif formalara düşməkdir. Bu söz qrammatik ifadə kimi işləndikdə bir kökdən müxtəlif sözlərin düzəldilməsinə, müxtəlif sözlərin və formaların meydana çıxmasına deyilir. Ərəbdilli ədəbiyyatlarda isə “as-sarf” elmi aşağıdakı kimi izah edilir: “as-sarf” elmi sözlərin quruluşunu, söz tərkibində olan səslərin kök, yaxud son-

	radan artırılma səslər olduğunu, sözlərin kök hərflərinin müxtəlif növlərini (düzgün, yaxud zəif olmasını), bu hərflərin təsərif edildikdə məruz qaldıqları fonetik və morfoloji dəyişiklikləri öyrədən elmdən ibarətdir.
الضمير	əvəzlik
الضمير المتصل	bitişən əvəzlik
الضمير المنفصل	ayrı yazılan əvəzlik
العامل اللفظي	ləfzi amil. Zahirən görünən, cümlədə öz əksini tapan amil.
العامل المعنوي	mənəvi amil. Zahirən görünməyən, nəzərdə tutulan (təqdiri) amil.
العجمة	qeyri-ərəb mənşəli söz.
العدل	sözün öz əvvəlki formasını dəyişərək yeni forma kəsb etməsi. Məsələn, عمر - Ömər, qrammatiklər bu ismin ilk öncə عمر olduğunu, sonradan فعل vəznində xüsusi ada çevrildiyini göstərir.
العطف بالحروف	özü ilə tabe olduğu söz arasında birləşdirici hərflərdən (bağlayıcılardan) biri olan “tabe” növünə deyilir. Məs, جاني زيد . Bəzən bunu عطف النسق . و عمرو adlandırırlar.
العلم	xüsusi isim
العلمية	ad qruplu sözün xüsusi isim olması
العلوم العربية	Klassik ərəb dilçiliyinin əhatə etdiyi elmlərə deyilir. Ərəb dilçiliyi ədəbiyyatında dilçiliyin aşağıdakı elmləri əhatə

	etdiyi qeyd olunur:
	1. Morfologiya – علم الصرف 2. Sintaksis – علم النحو او علم الاعراب 3. Orfoqrafiya elmi – علم الرسم او علم الخط 4. Stilistika elmləri – علم البلاغة bura aiddir: A) علم المعاني B) علم البديع C) علم البيان 5. Əruz elmi – علم العروض 6. Qafiyə elmi – علم القوافي 7. Şeirşünaslıq elmi – قرص الشعر 8. Nəsrşünaslıq elmi – الانشاء 9. Ədəbiyyat tarixi – علم تاريخ الادب 10. Leksikologiya – علم متن اللغة
العمدة	cümlənin baş üzvü.
الظرف	zərf
الفاعل	fail, subyekt, işi icra edən
الفاعلية	bu və ya digər sözün fail olduğunu göstərən qrammatik xüsusiyyət, (vəziyyət)
الفضلة	cümlənin ikinci dərəcəli üzvü
الفعل	Feil
الفعل المضمَر	cümlədə nəzərdə tutulan (təqdiri) feil
الكلام التام الموجب	bitmiş fikri ifadə edən təsdiq cümləsi
الكلام التام غير الموجب	bitmiş fikri ifadə edən inkar cümləsi
الماضي	feilin keçmiş zamanı
المبتدأ	mübtəda
المتعدي	təsirli feil

المرحّم (المنادى)	ixtisar olunmuş xitab(müraciət olunan şəxs, isim). Məs, يا جار في جارية ، او كما جاء في الشعر: ايا صاح هي الدنيا تشابه ميتة ونحن حواليتها الكلاب النوابح
المستثنى	istisna edilən söz
المستثنى بالا	illa istisna ədatı vasitəsilə istisna edilən söz (tərəf).
المستثنى منه	tərkibindən istisna olunan tərəf. Məs, جائني القوم الا زيدا cümləsində əl-qaum müstəsna minhdir. زيدا isə mustəsnadır.
المسند	xəbər
المسند اليه	mübtəda
المصدر	məsdər
المضارع	müzare, feilin indiki gələcək zamanı.
المضاف	muzaf, izafətin I tərəfi, təyin olunan tərəf
المضاف اليه	muzafun ileyh, izafətin II tərəfi, təyin edən tərəf
المُضَمَّر (الفاعل)	əvəzliliklə ifadə edilmiş subyekt (fail)
= المظهر	ظاهر bax
المعرفة	morfoloji yolla müəyyənlik şəraitində işlənmiş söz.
المعطوف	bağlayıcılar vasitəsilə özündən əvvəlki sözə birləşdirilən, əlavə edilən söz (həmcins üzv)
المفعول المطلق	sərbəst tamamlıq. Məs, ضربت ضرباً، onu zərblə vurdum (hərfən: onu vurma ilə vurdum]
المفعول به	vasitəsiz tamamlıq. Məs, ضربت زيدا

المفعول فيه	اتيتہ اليوم و صليت . zaman və məkan zərfliyi. في المسجد
المفعول له و يسمى المفعول لاجله والمفعول من اجله	məqsəd zərfliyi. Ərdəbili bu barədə belə yazır: “Məfulun ləhu odur ki, subyekt işi ondan ötrü icra etmişdir. Məsələn, ضربته , onu tərbiyələndirmək üçün (məqsədlə) vurdum”.
المفعول معه	Məfulun bu növü hərəkəti subyektlə birgə icra edən şəxsi ifadə edir. Məs, سافرت و زيدا mən Zeydlə birlikdə səfər etdim cümləsində زيدا təsirlik halda işlənsə də, subyekti, hərəkəti birinci subyektlə birgə icra edən ikinci subyekti ifadə edir. Əslində isə bu cümlə iki hissədən سافرت انا mən səfər etdim və كان زيد معي Zeyd mənimlə idi cümlələrindən ibarət idi. İkinci cümlədəki كان معي birgəlik bildirərək özündən sonrakı sözün təsirlik halda işlənməsini tələb edən -la əvəz edilmişdir.
المفعولية	cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərini bildirən qrammatik vəziyyət.
المنادى	xitab (müraciət olunan şəxs, isim)
المنادى المبهم	Müraciət olunan naməlum şəxs. Xitab işarə əvəzliyi olduqda mubham adlanır. Məs, يا اياك قد كُفيتك ey, (artıq) sənə ehtiyacım yoxdur.
المندوب	bax nudbəyə.
المنصرف	buraya tənvin daxil olmaqla hər üç halın

	hərəkəsini (damma, fəthə, kəsre) qəbul edən isimlər (üçhallı isimlər) daxildir.
المنصوب بلا لنفي الجنس	mütləq inkarı bildirən “la” vasitəsilə cümlənin təsirlik halda idarə olunan mübtədası.
المنفي (الفعل)	feilin inkar forması
الموصوف	təyinlənən (ad qruplu söz)
النداء	xitab
النصب	ismin təsirlik halı
النكرة	qeyri-müəyyənlikdə olan söz.
النهى	hərəkət : qadağan etmək, inkarlı əmr
جملة اسمية	ismi cümlə
جملة ذات وجهين	iki başlanğıcı olan cümlə
جملة شرطية	şərt cümləsi
جملة ظرفية	adverbial (zərf) cümlə
حرف الجر	ön qoşma
حرف الاعراب	sözün hal əlamətlərini öz üzərində əks etdirən sonuncu samiti.
حرف صحيح	Ərəb əlifbasında samit səslər iki qrupa bölünür: 1) zəif səslər 2) qeyri-zəif, yaxud düzgün səslər. Ərəb əlifbasının 26 səsi düzgün الحروف الصحيحة, digər iki səs "ي", "و", "ا" isə الحروف المعثلة adlanır.
حرف معتل	zəif səs (samit)
خبر ان و اخواتها	innə tipli modal sözlərin iştirakı ilə düzələn ismi cümlənin xəbəri.
خبر جملة	məntiqi xəbər rolunda çıxış edən cümlə
خبر كان و اخواتها	kanə tipli köməkçi feillərin iştirakı ilə düzələn cümlələrin xəbəri.

خبر ما و لا المشبهتين بليس	leysəyə bənzər ma və lanın iştirakı ilə düzələn cümlələrin xəbəri.
خبرٌ مفردٌ	bir sözlə ifadə edilən xəbər.
ذو الحال	hal-vəziyyət zərfliyinin aid olduğu söz. Məs, وما اهلكتنا من قرية الا ولها كتاب معلوم Biz heç bir məmləkəti (heç bir ölkənin əhalisini), (ذو الحال), əcəli (lövhi-məhfuzda onun üçün müəyyən edilmiş vaxt) gəlib çatmamış məhv etmədik (حال) (əl-Hicr-4) .
سماعي	ümumi qaydaya əsaslanmayan, ərəb- lərdən eşidildiyi kimi işlədilən qramma- tik forma.
شبه الفعل	feili sifət
صلة الموصول	təyin budaq cümləsi
عامل	amil (idarə edən),
عطف البيان	məna baxımından daha aydın və anlaşıqlı olan bir sözün özündən əvvəlki sözün hal əlamətlərini qəbul edərək ona daha da aydınlıq gətirməsinə “atful- bəyan” deyilir. Məsələn, جائئني ابو عبد الله زيد
علم النحو	Təxminən hicrətin ikinci əsrinin sonları- nadək ərəb dili qaydaları elmlərinə (mor- fologiya və sintaksisə) birlikdə “ilmu-n- nəhv” deyilirdi. Bu vaxtadək morfologi- ya ilə sintaksis bir-birindən ayrılmırdı. Ərəb dilçiliyi inkişaf etdikcə bir çox morfoloji qaydalar, o cümlədən sözlərin müxtəlif formalara düşməsi, feillərin təs-

	rifi və sair morfoloji məsələlər geniş tədqiqat obyektinə çevrilərək ayrıca bir elm kimi meydana çıxmışdır. Ərəb tarixçilərinin yazdığına görə XIII əsrin ikinci yarısında yaşamış ərəb dilçisi Əbu Muslim əl-Hərra ilk dəfə olaraq eyni kökdən bir çox müxtəlif sözlərin düzəldilməsi qaydalarını və feillərin müxtəlif zaman və şəxslərdə təsrif qaydalarını öyrədən elmə “التصريف” adı vermişdir. Bu dilçidən isə heç bir yazılı əsər qalmamışdır. Morfologiya elmi haqda ayrıca yazılmış əsər IX əsrdə yaşamış ərəb dilçisi Əbu Osman əl-Maziniyə aid olduğu qeyd olunur. Əl-Mazini Sibəveyhinin əl-Kitab əsərindəki morfologiya qaydalarını ayrıca toplayaraq “التصريف” adlı bir əsər yazmışdır.
غير المتعدي، اللازم	təsirsiz feil.
غير المنصرف او ممتنع الصرف	bura isə tənvin və yiyəlik halın hərəkəsi – kəsreni qəbul etməyən, başqa sözlə desək yiyəlik halı təsirlik halı ilə ifadə edilən ikihallı isimlər daxildir. Məs, مررت باحمد Əhmədin yanından keçdim. صحراء، احمرُ və s. ikihallı isimlər müəyyənlik şəraitində, yaxud izafət tərkibində işləndikdə yiyəlik halın hərəkəsini qəbul edir, yəni üçhalla olur.
ظاهر(فاعل ظاهر)	zahir isim (subyekt). İsim, sifət, say, və

	s. ilə ifadə olunmuş sözlər zahir, şəxs əvəzlilikləri müzmər, işarə əvəzlilikləri, nisbi əvəzliliklər isə mübhəm sözlər adlanır.
ظرف الزمان	zaman zərfliyi
ظرف المكان	məkan zərfliyi
قياس	analogiya. Qrammatik hadisələrin tətbiqi zamanı istinad edilən ümumi qayda.
لا لنفي الجنس	mütləq inkari bildirən la
لام الاستغاثة	köməyə çağırış zamanı işlədilən ləm. Məs, يا زَيْدُ لِعَمْرٍو ey Zeyd, əmrin köməyinə yetiş. Bu cümlədə qrammatiklər müraciət olunan şəxsi mustəğasu bihi, köməyə ehtiyacı olan tərəfi isə mustəğasu ləhu adlandırırlar.
لام التعجب	təccüb zamanı işlədilən ləm, təəccüb ləmi.
نُدْبَةٌ	müsibət, fəlakət, hüzn, ələm və s. bildirən xitaba nudbə deyilir. Məs. يا زَيْدًا ، burada isim iki uzun səs (əvvəlində “ya” və yaxud “va”, sonunda “əlif”) arasında olur. Bu zaman halına acıdığımız, kədərləndiyimiz şəxs mən-dub adlanır.
واو الحالية	hal-vəziyyət bildirən vav, əsasən cümlənin əvvəlində işlənir
واو الكائنة	məa mənasında işlənən vav
ياء المتكلم	I şəxsin təkini bildirən bitişən əvəzlilik.

Резюме

Произведение Джамаладдин Мухаммед Ибн Абдулгани
ал-Ардабили “Шарху-л-Унмузадж фи-н-нахв”

Учебное пособие посвящено научно-исследовательской деятельности одного из выдающихся представителей арабоязычной азербайджанской школы средних веков Джамаладдин Ардабили и состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и толкового словаря терминологии классического арабского языкознания.

Первая глава называется жизнь и творчество Джамаладдин Мухаммед Ибн Абдулгани ал-Ардабили и общественно-политическая ситуация в период его жизни. Эта глава в свою очередь состоит из трёх полуглав, которые называются “Общественно-политическая ситуация в период жизни ал-Ардабили”, “Жизнь и творчество Джамаладдин Мухаммед Ибн Абдулгани ал-Ардабили”, “Аз-Замахшари и его произведение “ал-Унмузадж фи-н-нахв”.

Здесь автор в конце XII, в первой половине XIII века, раскрывая исторические события в Азербайджане, особенно в Ардабиле, в одном из древнейших городов Азербайджана, постарался определить научную обстановку, существующую в то время в Азербайджане. В этой главе автор объединив информацию, собранную из других источников, проанализировал, обнаружил её и выявил истину о его личности.

Вторая глава называется “о грамматических особенностях” произведения Джамаладдин Мухаммед Ибн Абдулгани ал-Ардабили “Шарху-л-Унмузадж фи-н-нахв”. Эта глава, в свою очередь, состоит из трёх полуглав, которые называются “Имя существительное”, “Глагол”, “Передний

предлог и частицы”. В первой главе, состоящей из шести параграфов, автор, основываясь на последовательном комментарии Ардабили, проанализировал “Склоняемые и несклоняемые существительные – المعرب و المبنى”, “Существительные, которые употребляются в именительном падеже – المرفوعات”, “Существительные, употребляемые в винительном падеже – المنصوبات”, “Существительные, употребляемые в родительном падеже – المجرورات”, “Ат-Таваби – التوايع”, “Несклоняемые существительные – المبنى”, а также и другие проблемы классического арабского языкознания, связанные с существительным.

Вторая полуглава второй главы охватывает тему глагола в комментарии Джамаладдин ал-Ардабили. Здесь говорится о делении глагола на времена, о глаголы в действительном и страдательном залоге, о переходных и непереходных глаголах, о вспомогательном глаголе, “глаголы близости” которые указывают на близость выполнения основной работы, глаголы, выражающие сомнения, возможность, вероятность, глаголы похвалы или порицания. Отношение Ардабили к вышеуказанным вопросам выдвигается на первый план.

В следующей полуглаве в комментарии Ардабили говорится о предлогах, о частицах, об их употреблении и о формировании оттенков значения. Ардабили сообщает, что буква (предлог, частица) не имеет самостоятельное значение, а имеет определенное значение в контексте. В произведении названо 23 вида таких слов.

Третья глава называется “Комментария Ардабили в арабской лингвистики”. И эта глава, в свою очередь, состоит из трёх полуглав, которые называются “Этапы развития арабской лингвистики”, “Комментарии и

примечании написанные для произведения ал-Унмузадж фи-н-нахв”, произведение “Шархул-унмузадж фи-н-нахв” и научно палеографические особенности его рукописей. В первой полуглаве говорится о кратком развитии арабской лингвистики, о факторах стимулирующих его создания, об этапах развития арабского синтаксиса, о разных вопросах и идеях, выдвинутых лингвистами о делении этого этапа. Вторая полуглава третьей главы посвящена комментариям и примечаниям, написанные к произведению “ал-Унмузадж фи-н-нахв”. Самое известное среди комментариев, написанных к произведению “ал-Унмузадж фи-н-нахв”, является комментария Джамаладдин Мухаммед Ибн Абдулгани ал-Ардабили.

Третья полуглава третьей главы охватывает комментарий ал-Ардабили “Шарху-л-Унмузадж фи-н-нахв” и научно-палеографические особенности его рукописей. Эта полуглава, в свою очередь, делится на два параграфа. В первом параграфе говорится о копиях рукописей Ардабили, которые находятся в мировых библиотеках. Во время исследований было известно, что многочисленные копии рукописей не только перешагнули границы Ближнего Востока, а даже дошли до Европейской и Американской библиотек. Во второй полуглаве говорится о копиях его комментариев, которые хранятся в Институте Рукописей.

В конце этом учебном пособии, рассчитанном на студентов, аспирантов и специалистов по арабскому языку дано заключение работы. В итоге говорится о значимости комментариев Джамаладдин Ардабили, о его позиции в развитии арабской лингвистики и в области комментариев.

Summary

Jamaladdin Muhammad İbn Abdulgani al-Ardabili's work
“Sharh al-Unmuzaj fin-nahv”

The manual has been devoted to the research of scientific activities of one of the most remarkable representatives of Middle Ages arabic writing Azerbaijanian linguistics – Jamaladdin Ardabili. The book consists of introduction, 3 chapters, conclusion, list of used materials and an explanatory dictionary of classic arabic linguistics attached to the end of the work.

The first chapter is named as “Jamaladdin Muhammad İbn Abdulgani al-Ardabili’s life and activities, socio-political situation of his period”. This chapter in its turn consists of subchapters as “Socio-political situation of al-Ardabili’s period”, “Jamaladdin Muhammad İbn Abdulgani al-Ardabili’s Life and Activities”, “Az-Zamakhshari and his work – “al-Unmuzaj fi-n-Nahv”. The author has tried to determine the scientific situation generally in Azerbaijan and especially in one of the most ancient cities of Azerbaijan - Ardabil in late XII century and I part of XIII century researching historical events taken part in Ardabil and in all the country. In this chapter the author focused on information gathered from various sources and revealed the realities related to Ardabili’s life and activities and his personality.

The second chapter is named “Grammatical characteristics of Jamaladdin Muhammad İbn Abdulgani al-Ardabili’s work “Sharh al-Unmuzaj fi-n-nahv”. This chapter

also consists of 3 subcapters – “Noun”, “Verb”, “Prepositions and particles”. The first subchapter is divided to 6 sections. The author has analyzed “declinable and undeclinable nouns – المعرب و المبنى”, “Nouns used in nominative case – المرفوعات”, “Nouns Used in Accusative Case – المنصوبات”, “Nouns used in possessive case – المجرورات”, “at-Tavabi – التوابع”, “Undeclinable nouns – المبنى” according to the sequence in Ardabili’s work, also other matters related to noun in classical arabic linguistics from modern linguistics viewpoint.

Second subchapter of the second chapter involves content of verb in Jamaladdin Al-Ardabili’s commentary. Main content here is division of verbs according to time tenses, active and passive voices, transitive and intransitive verbs, auxiliary verbs, “closeness verbs” which mean that execution time of main work is close, verbs which mean suspicion, probability, precision, praise, reproach and etc. Also, Ardabili’s approach to these matters is drawn to centre of attention.

Next subchapter is devoted to prepositions and particles, also their usage rules and shade of meanings created by them in Ardabili’s commentary. Ardabili notes that a letter (i.e. preposition, particle) is a word which doesn’t have an independent meaning and contains definite meaning in a context. Ardabili notes 23 kinds of these words.

The third chapter of the manual is named “Importance of Ardabili’s Commentary in Arabic Linguistics”. This chapter in its turn contains 3 subcapters: “Stages of development of Arabic linguistics”, “Commentaries and additional explanations to al-Unmuzaj fi-n-nahv”, “Sharh al-Unmuzaj

fi-n-nahv” and scientific-paleografic peculiarities of its manuscripts”.

The content of the first chapter is brief history of development of arabic linguistics, factors stimulated its emergence, development stages of arabic syntax, also views and considerations pronounced by linguists related with the division of these stages.

The second subchapter of the third chapter is devoted to commentaries and additional explanations written to “Al-Unmuzaj fi-n-Nahv”. Among these commentaries the most popular is Jamaladdin Muhammad İbn Abdulgani Al-Ardabili’s commentary which is research subject of this book.

In the third subchapter of the third chapter content of research is Al-Ardabili’s “Sharh al-Unmuzaj fi-n-nahv” and scientific-paleografic peculiarities of its manuscripts. This subchapter in its turn is divided to two sections. In the first section the author has given place to manuscripts of Ardabili’s commentary preserved in different libraries in the world. It has become clear during the research that many copies of the manuscript are preserved not only in the Middle East, but also in libraries of Europe and even America.

The second section is devoted to the copies of Ardabili’s commentary preserved in the Institute of Manuscripts of Azerbaijan and their scientific-paleografic peculiarities.

At the end of this manual intended for students, post-graduates and specialists in the Arabic language is given conclusion. In the conclusion the author explains the position of Ardabili’s commentary and its importance in the development of arabic linguistics and in the sphere of commentaries.

Mətbəənin direktoru: *Elman Qasimov*

Dizayner: *Azər Aydın*

Çapa imzalanmışdır: 24.06.2019.

Formatı 60x84 1/16.

Həcmi 11.5 ç.v. Sifariş № 22. Tiraj 500

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel: (012) 514-73-73, mob. (050; 070) 344 76 01

e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru